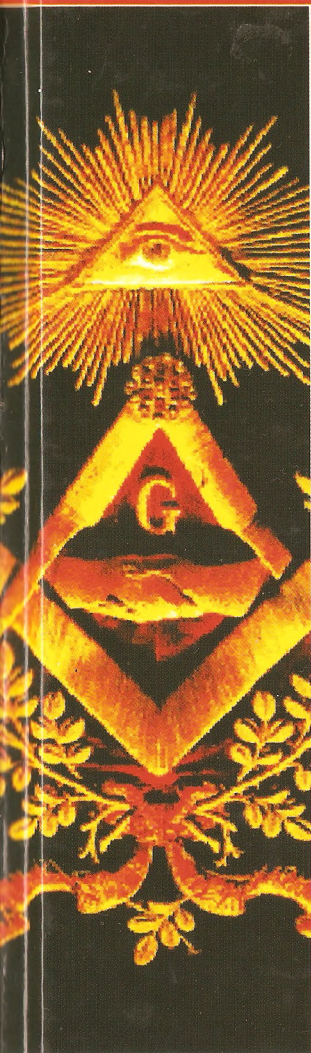

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Оксана
Крижановська

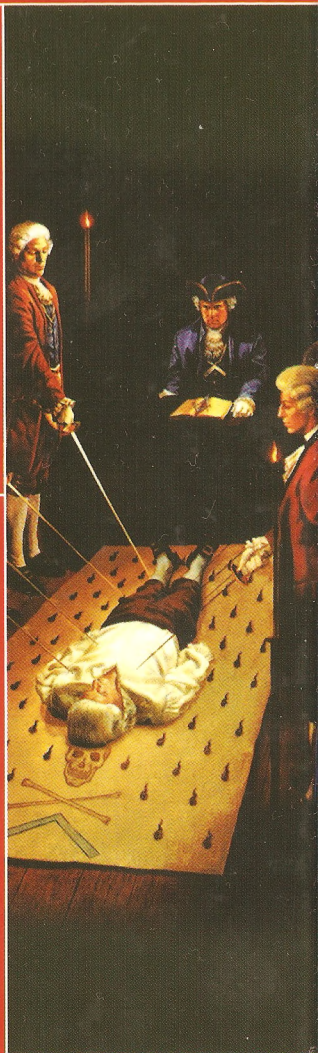
Д І Я Л Ь Н І С Т Ь

- Витоки таємних товариств
- Масонство в Європі та Америці
- Польське й російське масонство
- Масонський рух в Україні
- Сучасне масонство України
- Словник масонської термінології й символики

О р г а н і з а ц і ї

М А С О Н С Ь К О І

ТАЄМНІ ОРГАНІЗАЦІЇ: МАСОНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

ПОЯВА, СКЛАД ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

Оздоблення ложі. Сучасне фото

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

Оксана Крижановська

ТАЄМНІ ОРГАНІЗАЦІЇ:
МАСОНСЬКИЙ РУХ
В УКРАЇНІ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2010

ББК 63.3(4УКР)
К82

Серію засновано у 2006 році

Рецензенти:

Калакура Я. С., доктор історичних наук, професор
Казьмірчук Г. Д., доктор історичних наук, професор

Крижановська, О. О.

К82 Таємні організації: масонський рух в Україні / О. О. Крижановська. — К.: Наш час, 2010. — 200 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-1530-31-6

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Автор висвітлює сутність, форми та основні результати масонського руху в Україні від заснування у середині XVIII ст. перших його лож до сьогодення.

У виданні також йдеться про орден вільних каменярів, його виникнення й історію у країнах Західної та Східної Європи, Російській імперії та США, на тлі якої показано діяльність вітчизняних масонських майстерень. Такий підхід до висвітлення проблеми зумовлений тим, що масонство — явище універсальне; у ньому загальне (світове) переважає над окремим (місцевим). Вільні муляри України були якнайтісніше пов'язані з польськими і російськими «братями» та їхньою діяльністю, підтримували орденські й особисті стосунки із західноєвропейськими ложами, передусім — французькими, німецькими та англійськими.

Книга розрахована на викладачів, науковців і широкий загал небайдужих до історії читачів.

ББК 63.3(4УКР)

Науково-популярне видання

Крижановська Оксана Олегівна

Таємні організації: масонський рух в Україні

Головний редактор *Н. І. Слюсаренко*

Головний художник *В. В. Кузнєцов*

Здано до набору 01.06.08. Підписано до друку 26.01.09. Формат 60×84/16.
Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,63 + вкл. 0,93. Ум. фарбовідб. 15,82. Обл.-вид. арк. 10,57 + вкл. 0,76.
Тираж 1000 прим. Вид. № 164. Зам. № 0-0861.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72, тел./факс: 8 (044) 569-10-72.

електронна адреса: nc_produja@mail.ru, www.nash-chas.com.ua

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»

61012, м. Харків, вул. Ангельса, 11

Свідцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.

www.globus-book.com

ISBN 978-966-1530-31-6
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© О. О. Крижановська, 2010
© Т. Б. Харламова, ідея серії, 2006
© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2010

Зміст

Вступ	6
<i>Розділ 1.</i> Масонство як історичне явище, його передісторія	9
<i>Розділ 2.</i> Поява й організаційне оформлення Ордену	15
<i>Розділ 3.</i> Масонство у Західній і Центральній Європі та Америці	32
<i>Розділ 4.</i> Польське й російське масонство	48
<i>Розділ 5.</i> Масонський рух в Україні другої половини XVIII–XIX ст.	84
<i>Розділ 6.</i> Поява, склад та організаційна структура «політичного масонства» в Україні початку XX ст.	108
<i>Розділ 7.</i> Діяльність масонської організації в Україні початку XX ст.	132
<i>Розділ 8.</i> Масонство новітньої доби	159
Висновки	166
Хронологічна таблиця	169
Словник масонської термінології й символіки	172
Рекомендована література	184
Радимо відвідати	199

ВСТУП

Громадсько-політичні рухи викликають в істориків особливий інтерес, адже вони служать виразником і чинником суспільного поступу. Віддаючи належне діяльності політичних партій, які чутливо реагують на суспільні запити, історики приглядаються також до прихованої від широкої громадськості праці таємних організацій, передусім масонської — специфічної і досить загадкової форми громадської активності багатьох представників суспільної еліти, адже, як показує історичний досвід, таємні організації спроможні істотно впливати на перебіг історичних подій, особливо коли історія робить свій черговий крутий поворот.

За радянської доби феномен масонства не став предметом глибокого наукового аналізу. Причиною цього було, можливо, не стільки табування масонської проблематики ідеологічними цензорами, скільки загальна убогість і недоступність відповідної джерельної бази (самі масони залишили про свою діяльність мінімальну інформацію, до того ж і вона зберігалася за сімома замками у секретних архівних фондах). Тривале замовчування радянською історіографією ролі масонського чинника в суспільному житті (на Заході про масонів написано безліч наукових і публіцистичних праць) перешкоджало повному і правдивому висвітленню багатьох сторінок вітчизняної історії та, що не менш прикро, посприяло міфологізації масонського руху у громадській свідомості, в якій саме слово «масонство» набуло напівмістичного та лиховісного забарвлення.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. про масонів знову заговорили, передусім політики і публіцисти, які в умовах наукової не розробленості масонської проблематики нерідко дають волю своїй нестримній уяві, надто далекій від історичних реалій. У публіцистиці знову, як це мало місце в 10–20-х роках ХХ ст., замаячили моторошні попередження про всесвітню масонську змову. Більше того, масонським жупелом намагаються залякати обивателя навіть окремі історики-професіонали, які роблять це, либонь, на догоду політикам, які виконують певні політичні замовлення.

Нинішнє пробудження інтересу до історії масонського руху не випадкове, адже він знову відродився на теренах колишнього СРСР і, судячи з усього, швидко набирає сили. Прикметно, що при всій відкритості нинішнього суспільства масони, за старою традицією, не афішують себе, хоч і взяли курс на відкритість.

Ця праця — плід наукових зусиль автора з дослідження сутності, форм і результатів масонського руху в Україні від його витоків у середині XVIII ст. до сьогодення. Автор достатньо осмислив проблему, щоб переконатися, що через її неймовірну складність, недостатнє висвітлення у вітчизняній історіографії, специфіку виявлених джерел, вичерпний аналіз цієї проблеми і цілковита достовірність зроблених за нею висновків і положень — справа майбутнього. Поки що можна говорити лише про попередні результати її наукової розробки.

Здійснювати таку розробку, яка, сподіваємося, зніме з масонського руху облуду домислів і політичних інсинуацій, конче потрібно. Без цього мозаїка громадсько-політичного життя України минулих часів виглядатиме у працях дослідників збідненою, монохромною, причому це стосується праць не лише істориків, а й політологів, соціологів, філософів, культурологів, адже масонство — явище надзвичайно багатогранне й мінливе. Мета цієї праці — спроба викласти у доступній формі авторське бачення проблеми та пробудити до неї інтерес з боку майбутніх істориків, політологів, соціологів, які нині ще набувають професійного гарту в студентських аудиторіях, надати їм потрібну стартову базу для самостійних наукових пошуків у сфері

історії «королівського мистецтва». Автор розраховував на те, що цією працею зацікавляться не лише науковці та викладачі, а й широкий загал шанувальників історії.

У книзі стисло йдеться також про масонський рух за межами України — у європейських країнах, США та Росії, на тлі якого й показано діяльність вітчизняних масонських лож. Такий підхід до висвітлення проблеми зумовлений тим, що масонство — явище універсальне, в якому загальне (світове) переважає над окремим (місцевим). Українська масонерія була якнайтісніше пов'язана з польськими та російськими «братами», підтримувала стосунки із західно-європейськими ложами, передусім — французькими, німецькими й англійськими.

МАСОНСТВО ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ, ЙОГО ПЕРЕДІСТОРІЯ

Не варто дивуватися, що історики, філософи, політологи дають масонству суперечливі, нерідко взагалі полярні оцінки. Однак крайнощі, як відомо, не наближають до істини. Ідеалізація масонства так само протипоказана розумінню його сутності, як і огульне засудження його, приписування йому суто негативної ролі в історії суспільно-політичної та релігійної думки і практики. Неприпустимим є також вип'ячування якогось одного з його аспектів (скажімо, політичного) і затушовування інших, не менш важливих.

Колишній великий майстер Великого Сходу Франції Роже Лерей слушно застерігав від спокуси бачити в масонстві лише його політичну сутність, чим «грішать» нерідко самі «вільні каменярі»¹. Масони, поза сумнівом, брали активну участь у революційних і визвольних рухах, причому не завжди зарекомендували себе носіями прогресу та соціальної справедливості, однак не можна випускати з уваги ту важливу обставину, що соціальний склад їх був неоднорідним і що, зрештою, ми знаємо далеко не все про їхню діяльність через убогість джерельної бази та загальну недостатню ґрунтовну розробку масонського джерелознавства².

---

¹ Ісповедь «нетипичного масона» // «За рубезом». — 1989. — № 19. — С. 19.

² *Лотарева Д. Д.* Масонство в системе русской культуры второй половины XVIII – первой четверти XIX в. Проблема контекстного изучения источников // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. — 1995. — № 6. — С. 38.

Пояснити і оцінити масонство, думається, можна лише в контексті історико-культурних традицій доби його появи та становлення, використовуючи при цьому конкретно-історичний аналіз, бо інакше масонський Орден неминуче стане жертвою гіперболізації притаманних йому якостей та рис, а головне — набуде самодостатнього, позаісторичного значення.

Досліднику суспільно-політичних та релігійних рухів Нового та Новітнього часу не розминутися з масонством, адже воно так чи інакше присутнє в них. «Вільні каменярі» постійно тримали руку на пульсі тих явищ і процесів, які вирували в суспільстві, і були безпосередньо причетні до багатьох з них. Особливо значний внесок зробили вони в загальний розвиток культури (видавали книги, часописи, засновували друкарні, створили багато видатних літературних і музичних творів, наукових праць тощо). Масонство сформувало певний тип особистості із специфічними інтересами, характером поведінки, принципами моралі. Воно, таким чином, наклало виразний відбиток на епоху.

Людство завжди було падким до всіляких таємних організацій, утворювало їх для досягнення окремими верствами, прошарками, групами певних амбітних цілей, найчастіше релігійних і політичних та обов'язково відмінних від офіційно задекларованих владними інституціями. Історія знає безліч таких організацій. Підраховано, наприклад, що лише в Росії першої третини XIX ст. їх налічувалося щонайменше півтори сотні. Більшість із них залишили по собі невиразний слід в історії.

Однією з перших таємних організацій у всесвітній історії була Кумранська община. Вона утворилася у Палестині на межі старої та нової ери й усамітнилася серед мертвих скель на знак протесту проти розбещеності ерусалимського жрецтва, готуючись до вирішальної битви наприкінці світу між Богом та сатаною. Складалася ця напівчернеча община, на думку одних дослідників, із есеїв (есенів) — членів однієї з багатьох містичних релігійних сект Палестини, на думку інших — із зелотів, тобто представників давньоєврейської бідноти, котрі займали радикальну позицію у політичних та релігійних питаннях, рішуче виступали проти римського панування. Кумранська

община мала виразну месіанську орієнтацію. Вона ставила собі за мету очистити країну від римських окупантів, відродити стародавню юдейську монархію й пов'язане з нею законне священство. Члени цієї релігійно-політичної общини називали себе «синами Світла».

Кумранські відлюдники були такими впливовими, що зуміли у I ст. н. е. підняти євреїв на загальне повстання проти римлян, яке вилалося у семирічну масштабну війну. Повстанці вбили ненависного маріонеткового царя Іуду та спалили його палац. Римлянам удалося потопити це повстання в крові, зруйнувати наприкінці 60-х на початку 70-х років н. е. Єрусалим та Кумран, захопити у 73 р. фортецю Масада, знищивши у ній близько чотирьох тисяч захисників (ще п'ять тисяч юдеїв Масади наклали на себе руки).

У 132 р. Палестина вибухнула черговим повстанням проти Риму, цього разу краще підготовленим. Кумран став притулком повстанців, що їх очолив Симон Бар Кохба — «син Зорі». Римський історик Тацит повідомляв, що ідеологічним підґрунтям повстань євреїв проти римського панування слугувала їхня віра у записане жерцями стародавнє пророцтво: «З Юдеї мають вийти люди, покликані панувати над світом»³. Це амбітне пророцтво, очевидно, надихало й повстанців Симона Бар Кохби.

Римські легіонери й це повстання євреїв потопили в крові. Рим заборонив саму назву «Юдея», звелів називати цю бунтівну провінцію «Сирія Палестина».

Обзавелось таємними організаціями і європейське середньовіччя. Не завжди вдається встановити, хто саме й коли їх заснував, хто до них належав, однак їхні сліди у суспільному житті проглядаються виразно. Свідченням їхньої наявності й активної діяльності може послужити, наприклад, повстання Уота Тайлера в Англії 1381 р. Варто було Уоту Тайлеру, простому покрівельнику, прибути у передмістя Лондона, як неорганізований натовп повстанців дружно проголосив його своїм ватажком. Ще більш високу й продуману організацію цього повстання засвідчили події у трьох інших англійських містах —

³ Тацит. *История* // Тацит. *Сочинения*. В 2-х т. — Л., 1970. — Т. 2. — С. 196.

Йорку, Скарборо та Беверлі. Півтори тисячі тамошніх повстанців з'явилися в уніформі — білих повстяних ковпаках з червоною китицею⁴. Виготовити вручну таку кількість ковпаків можливо лише протягом тривалого часу; та й коштувало це, либонь, недешево. Отож, хтось ретельно готував це соціальне збурення, причому відразу у трьох містах, і робив це таємно, запобігши розголосу. Хто саме? Це могли бути уцілілі тамплієри, або якась інша впливова таємна організація. Яка конкретно, про це історія мовчить і, цілком можливо, ніколи нічого не скаже.

Найдавнішою таємною організацією у середні віки вважається (принаймі, ізраїльськими масонами) заснований наприкінці XI ст. інтригуючий рицарський Орден «Нотр-дам-де-Сіон» («Наша пані в Сіоні»), який після більш ніж 900-річного перебування в якнайсуворішому підпіллі нині взяв курс на відкритість. Наприкінці XII ст. Великий Магістр цього Ордену — Жан де Гізор — змінив його назву на «Пріорат Сіону». Він же обрав девізом Ордену претензійне «Через мене царюють Царі», а мету Ордену, виражену в його гербі — золотому грифоні, — сформулював так: «Лев — це цар звірів, орел — цар птахів, а над людьми царюватимемо ми з допомогою золота»⁵. Масони (принаймі, ізраїльські) вважають, що саме від «Пріорату Сіону» й походять усі інші рицарські Ордени, а також масонство⁶.

Найбільше розбурхала середньовічну Європу моторошна діяльність *фемі* — таємного й невблаганного судилища. Про нього написано сотні книг, які здебільшого романтизують його благі намагання зробити суспільство поряднішим та очистити його від скверни.

Легенда називає творцями цього таємного товариства імператора франків Карла Великого та папу Лева III (795—816). Але історики вважають, що воно з'явилося пізніше, у XIII ст., на базі давньогерманського судового права, яке дозволяло самосуд вільної людини над злочинцем. Його батьківщиною був, найімовірніше, один із німецьких регіонів — Вестфалія.

⁴ Робинсон Дж. Масонство. Забытые тайны. — М., 2000. — С. 45, 61—63.

⁵ Рибалка А., Синельников А. Интервью с масоном. Правда и легенды истории масонства. — М., 2005. — С. 135, 143, 182.

⁶ Там само. — С. 181—182.

Феми («учасники суду») очолював *фрайграф*, в ідеалі — «особа законна, безгріховна й вільна», за яку поручилися два *судді-шефени*. Він, при вступі на цю свою посаду, давав урочисту клятву, що при вирішенні справ не керуватиметься особистими симпатіями, не продасть свою совість і не шукатиме особистої вигоди. Фрайграфу при-слуговували сім *фрайшефенів*.

У XIV–XV ст. шефени (таємні судді) з'явилися ледь не у всіх міс-тах Німеччини, Австрії, Швейцарії, Голландії та Пруссії. Ними ста-вали головним чином представники дворянства та міські посадовці; участю у таємному судилищі не гребували навіть окремі німецькі ім-ператори (Зігмунд), курфюрсти (Фрідріхи I та II Бранденбурзькі, Фрідріхи I та II Саксонські), не кажучи вже про ландграфів, герцогів чи пфальцграфів.

Що штовхало вельможних осіб в обійми цього більш ніж сумнів-ного правового інституту? Одних — бажання домогтися більших ус-піхів у житті. Інших — честолюбство. Третіх — прагнення не відста-вати від моди. Четвертих — банальна цікавість.

Переконавшись, що ореол таємничості й страху працює на імідж таємного суду, товариство розробило особливі, інтригуючі своєю по-таємністю, ритуали та звичаї. Членам товариства заборонялося під страхом смерті розголошувати будь-яку інформацію про його діяль-ність. Шефени користувалися особливими «гаслом», паролем та же-стикуляцією, таємницю яких забирали з собою в могилу. Їм суворо заборонялося попереджати того, кого збиралися притягнути до суду про те, що на нього чекає.

Таємний суд відбувався відповідно до давньогерманського зви-чаю, під відкритим небом (на пагорбі, під високим дубом чи розло-гою липою, у передмісті, на королівській дорозі тощо), причому неодмінно вдосвіта, «до сходу сонця». Він судив за тяжкі злочини, якими вважалися пограбування, насильство щодо духовної особи, знущання з породіллі, мародерство, підпал, убивство, зрада, згвалту-вання, чеканка фальшивої монети, лжесвідчення, клятвopорушен-ня, відмова з'явитися за повісткою до суду, відьомство, ересь тощо. Якщо підсудний не з'являвся до суду, вирок йому виносили заочно. Оскарженню винесений вирок не підлягав, тому його ніколи не ска-

совували й не пом'якшували. За тяжкі злочини присуджували до шибениці. Суд шефенів дозволяв силоміць захопити засудженого й повісити на першій же гілляці. Уникнути виконання вироку, винесеного ним, було практично неможливо.

У середньовічній Європі, за словами німецького дослідника Г. Шустера, таємного суду боялися «більше, аніж наказів імператора»⁷.

Розквіт таємних судів припав на 1420–1460 рр. Саме у цей час один з них виніс вирок герцогу Людвігу Інгольштадтському та Генріху Баварському.

Діяльність шефенів «у одних викликала шанобливу боязнь, в інших — люту ненависть, у всіх — страх»⁸. Мабуть, тому в самих суддів відбулося запаморочення від успіхів: вони стали такими самовпевненими, що направили повістку з вимогою з'явитися в суд імператору Фрідріху III, його канцлеру та членам верховного імператорського суду.

Проте, як і слід було чекати, суд феми швидко перероджувався. Під його прикриттям «усілякі шахраї й дурисвіти почали влаштовувати свої негідні справи»⁹, чинити розправу над неугодами. Фрайграфами нерідко ставали закінчені негідники. В судах розквітла корупція.

Тому громадськість, зрештою, пройнялася ненавистю до судового свавілля шефенів. Князі й міста рішуче вимагали ліквідувати таємні суди. Над посланцями феми, коли вдавалося встановити їх особу й спіймати, негайно чинили самосуд. Влада й церква також намагалися бодай обмежити діяльність шефенів, часто-густо — злочинну. Тому вже наприкінці XVI ст. в Німеччині про існування таємних судів стали потроху забувати. В 1811 р. їх рудименти були офіційно заборонені французьким законодавством, у 1835 р. помер останній фрайграф¹⁰. Але суд феми залишив по собі виразний слід в суспільній свідомості. Так, вважається, що саме він спонукав німців стати законопослушними, звикнути до порядку й залізної дисципліни, адже «усі знали, що кара за скоєний злочин буде неминучою й жахливою»¹¹.

⁷ Шустер Г. История тайных союзов. В 2-х т. — М., 1996. — Т. 1. — С. 252–255.

⁸ Там само. — Т. 1. — С. 260.

⁹ Там само. — Т. 1. — С. 261.

¹⁰ Там само. — Т. 1. — С. 262.

¹¹ Рибалка А., Синельников А. Интервью с масоном. Правда и легенды истории масонства. — М., 2005. — С. 231.

ПОЯВА Й ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ОРДЕНУ

Походження масонства загубилося в глибині століть і стало предметом наукової полеміки. Існують спроби вивести його з релігійно-спекулятивних учень кінця Середньовіччя — початку Нової доби. Опоненти цієї концепції вважають, що створили «королівське мистецтво» (так назвали свій Орден масони після вступу до нього в XVII ст. Вільгельма Оранського) не розенкрейцери і, тим паче, не тамплієри, а що воно, швидше за все, є «відгалуженням оперативного (практичного) середньовічного масонства, яке відпаросткувалося від історичного стовбура завдяки процесу інтелектуальної масонської праці, етапи якої невідомі»¹.

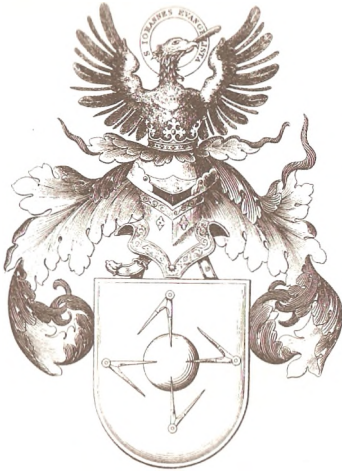
Самі «вільні каменярі», схильні задавнювати й романтизувати історію свого Ордену, вважають, що його родоначальником був вітховазітний будівничий храму Соломона Хірам, чи середньовічні рицарі-тамплієри. Проте це лише красива легенда. Насправді ж, масонський Орден найімовірніше виріс із середньовічної цехової організації, точніше — з корпорації каменярів-будівельників.

Як відомо, в XII–XIII ст. в Європі здійснювалося широкомасштабне церковне та світське будівництво. Архітектори, скульптори,

---

¹ Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем. — М., 1990. — С. 99.

Герб каменярів. Німеччина.
З малюнка 1515 р.

малярі, чорнороби, споруджуючи величні готичні храми та не менш вражаючі світські будівлі (лондонський Тауер, Віндзорський замок тощо), селилися неподалік від місця будівництва й зберігали свої мулярські інструменти в спеціальних приміщеннях — ложах. Так з плином часу виникали й легалізували своє існування спілки майстрів-будівельників — прообраз пізніших масонських лож («майстерень»).

Є документальні підтвердження не лише самого існування, «майстерень»-лож, а й підтримування між ними зв'язків. У грамоті, складеній у 1376 р. в Лондоні, знаходимо термін *фрімейсон* («вільний каменярь»), який німецькою мовою звучав *фраймаурер*.

Середньовічні гільдії мулярів-будівельників мали свій суд, особливий статут і благодійну касу².

Наприкінці Середньовіччя в спілки (гільдії) мулярів-будівельників почали вступати і інтелектуали, які не мали ніякого відношення до будівельної професії. Вони присвятили себе ліберальним починанням, займалися моралізаторством, маючи намір морально й духовно удосконалити себе та оточуючих. На зламі XVI–XVII ст. такі доброзичливі вже кількісно переважали в ложах, особливо англійських. «Королівське мистецтво» від того набуло зовсім іншого змісту.

Втім, гільдійна концепція походження масонства дуже вразлива, адже майстри-будівельники та масони були різними людьми. По-перше, будівельники храмів були ревними католиками, масони ж — байдужими до питань віри. По-друге, професійні гільдії являли со-

² Печников Б. А. «Рыцари церкви», кто они? Очерки об истории и современной деятельности католических Орденів. — М., 1991. — С. 217–218.

бою відкриті місцеві організації, масони ж об'єднувалися у межах країни й засекречували свою діяльність. Отож, належність вільномулярів до будівельної гільдії могла бути звичайним прикриттям, як це практикували таємні організації. На думку англійського масонознавця Д. Робінсона, масонство — ніяка не гільдія каменярів-будівельників, а оборонна, захисна організація, опозиційна по відношенню до держави й церкви³.

Як розібратися у цьому нагромадженні концепцій стосовно виникнення вільномулярства? Мабуть, правий у своєму висновку англійський історик-масон Джон Хамілл, котрий твердить: «Де, коли й навіщо виникли франкмасони? На це запитання є лише одна відповідь: знати це нам не дано, незважаючи на масу паперу й чорнила, витраченого на написання численних на цю тему праць та досліджень»⁴.

Членами таємних товариств ставали ті поборники суспільного прогресу, котрі вважали конспіративну форму діяльності найефективнішою для пропагування своїх сміливих ідей і бачили своє покликання в боротьбі з католицькою догматикою та політичною тиранією. Спільником таємних товариств ставали академії, які з'явилися в Італії у XV ст. Масонські ложі та академії протиставляли середньовічній католицькій догматиці та схоластиці принципово нові світоглядні орієнтири, проголосили принцип свободи наукових досліджень⁵.

Англійська революція середини XVII ст. відкрила нові можливості для діяльності реформаторів: відпала потреба в конспірації, ліберальні ідеї вже можна було пропагувати відкрито. У 1662 р. в Лондоні виникло Королівське Товариство природничих наук, яке по суті було філією масонської ложі, адже всі його засновники були масонами⁶. Невдовзі потому активно запрацювало й Берлінське Товариство наук, першими членами якого стали Лейбніц, Гофман, Штурм та інші видатні вчені, котрі раніше належали до таємних товариств чи бу-

³ Робінсон Дж. Указ. соч. — С. 267, 279.

⁴ Цит. за: Там само. — С. 281.

⁵ Шустер Г. История тайных союзов: В 2 т. — М., 1996. — Т. 1. — С. 376–377.

⁶ Робінсон Дж. Указ. соч. — С. 335.

ли причетними до інтелектуального руху, що зародився в Європі під впливом ідей видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592–1670) і був підтриманий академіями⁷.

На розвиток масонського руху на порозі Нового часу істотно вплинула тодішня гостра криза християнства. Інтелектуали, передусім літератори, чинили опір намаганням церкви загнати живу думку в прокрустове ложе теологічних мудрувань. Вони аргументовано і послідовно розвінчували ідею божественного походження влади, проголошували право кожного народу на духовне й політичне самовизначення. У цьому реформаторському русі тон задавали саме масони⁸.

Гуманні й сміливі масонські ідеї та етичні принципи користувалися в Європі серед духовної еліти та громадсько-політичних діячів неабияким авторитетом. За словами російського історика В. І. Уколової, «проголошення («вільними каменярами») звільнення від догм, рівності на основі дотримування прав людини, терпимості, загальності, дійової допомоги собратам робили масонство особливо привабливим для людей, котрі прагнули скинути з себе пута старої ідеології й моралі нерівноправності»⁹. Масонами у різні часи стали М. Ф. А. Вольтер, Б. Франклін, Д. Вашингтон, Г. Е. Лессінг, В. А. Моцарт (його оперу «Чарівна флейта» вважають своєрідним музичним «кодом» масонства), М. де Біран, П. С. Лаплас, Й. Гайдн, Й. В. Гете, Р. Бернс, Л. ван Бетховен, Е. Кін, А. М. Б. Стендаль, Ш. Фур'є, П. Ш. Прудон, О. Уайльд, А. Ж. Дюнан, Марк Твен, Ш. Ріше, Р. Е. Пірі, Д. Р. Кіплінг, Р. Тагор, Р. Вагнер, Ф. Гегель, Ш. Монтеск'є, Д. Дефо, Д. Свіфт, Я. Сібеліус, А. Флемінг, Д. Ф. Рузвельт, С. Альєнде, Д. Р. Форд, М. де Вейкі, Е. Олдрін, Ф. М. Пагано, В. Монті, Л. Керубіні, Н. Паганіні, Д. Романьйозі, П. Марочеллі, Д. Гарібальді, Д. Амендола, А. Меуччі, Ф. де Санктіс, Л. Кремон, Д. Кардуччі, Д. Паскалі, У. Янні, А. Муррі, Д. Ренсі, Ф. Альфоно, Е. Фермі, Тото (А. де Куртіс), С. Квазімодо та багато інших духовних велетнів¹⁰.

⁷ Шустер Г. История тайных союзов. Т. 2. — С. 18–19.

⁸ Башилев Б. История русского масонства. — М., 1992. — Вып. 1–2. — С. 110–114.

⁹ Уколова В. И. Под сенью Королевской арки // Морамарко М. Указ. соч. — С. 12–13.

¹⁰ Морамарко М. Указ. соч. — С. 262–283.

Втім, було б помилкою вбачати в масонстві лише суспільний ідеал, адже в ньому, за словами італійського дослідника М. Морамарко, «проявився споконвічний людський дуалізм добра і зла». До лож належали адепти різного морального гатунку, в тому числі «й авантюристи, й диктатори, і провінційні панки, котрі нічого не тямилі в питаннях суспільного розвитку та гуманності»¹¹. Друг Й. В. Гете, німецький письменник І. Г. Гердер, який став масоном у 1766 р. в Ризі, писав у 1796 р., на схилі свого життя: «Я смертельно ненавиджу всілякі таємні товариства, а те, що я довідався про них на власному досвіді, викликає в мене бажання усіх їх послати до чорта; адже під їхньою зовнішністю приховується якнайпролазливіший дух владолюбства, шахрайства й інтриг»¹².

Проголошений масонами принцип універсалізму, духовного єднання, в його практичному втіленні виявився значною мірою лицемірним. Єднання «вільних каменярів» було скоріше ілюзорним, аніж реальним. Пройняті світлою кінцевою метою — будівництвом нового суспільства на засадах свободи, рівності та братерства, масони не зрікалися при цьому своїх конкретних соціальних і політичних уподобань і тому в періоди суспільних збурень, як правило, опинялися в протилежних таборах і, «нітрохи не вагаючись, стинали голови один одному»¹³. Не завжди витримувала «братська» солідарність масонів і воєнних випробувань: «Наполеон кидав своїх масонів-маршалів... проти російського масона М. Кутузова, прусського масона Блюхера й проти герцога Веллінгтона, якому і довелося своїх братів-воєначальників порішити біля Ватерлоо»¹⁴. Не в усіх випадках дотримувалися «брати» (традиційне звертання в масонів між собою) і декларованих ними моральних принципів, скажімо — обов'язку надавати один одному підтримку й допомогу. Так, після смерті В. А. Моцарта (1791 р.), який був посвячений у масони в 1784 р., «брати» допустили поховання його тлінних останків у спільній могилі для злидарів¹⁵. Ймовірно, саме тому поширилася чутка, що саме

¹¹ Там само. — С. 244.

¹² Цит. за: Семенов С. И. Эзотерические элементы в латиноамериканской и советской геральдике // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3. — С. 159.

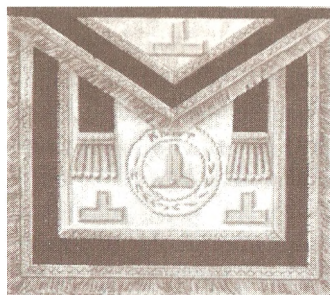
¹³ Уколова В. И. Указ. соч. — С. 15.

¹⁴ Робинсон Дж. Указ. соч. — С. 249.

¹⁵ Морамарко М. Указ. соч. — С. 117.

Нашийна стрічка масона 30-го ступеня посвяти Древнього шотландського ритуалу

Фартух з облачення
Провінційної Великої ложі
(Англія)

масони спровадили геніального композитора на той світ за те, що він у своїй опері «Чарівна флейта» нібито розсекретив «масонську таємницю»¹⁶.

Масонство неодноразово засвідчувало свою гнучкість, пристосовувалося до змін у суспільстві. Зокрема, цю свою здатність воно яскраво продемонструвало наприкінці XVIII—XIX ст., коли знехтувало своїм принципом закривати ложі для жінок (ті «майстерні», які не дотримувалися цього правила, вважалися «незаконними»¹⁷) і стало опікуватися великосвітськими дамами, використовуючи їхні впливи. З'явилися товариства та Ордені, в яких жінкам відводилася вельми поважна роль. Душею ряду таких організацій став відомий європейський авантюрист *граф Каліостро*, який буквально розбухав своєю вулканічною енергією континент, особливо Францію¹⁸. Масонство охоче, широко й досить результативно практикувало створення чи підпорядкування своєму впливові релігійних сект, громадських організацій тощо. За їх допомогою масони пропагували власні ідеї та вирішували свої політичні завдання.

Масонство не стало монолітною організаційною структурою, а розпалося на ряд напрямів (Древній Шотландський Звичайний Обряд, Італійський Символічний Обряд, Обряд Королівської Ар-

¹⁶ Робинсон Дж. Указ. соч. — С. 250.

¹⁷ Там само. — С. 62–63.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 4 зв.-5; Карнович Е. П. Замечательные и загадочные личности XVIII и XIX столетий. — СПб., 1884; його ж: Каліостро в Петербурге. — М., 1990; Магія і масонство во Франції XVIII века // Историч. вестник. — 1901. — № 8. — С. 724–735.

ки), кількість ступенів «втаємничення» в яких була неоднаковою (коливалася від 3 до 99). Найменше ступенів «втаємничення» — три «голубі» (учень, підмайстер, майстер) — було у так званого «старого» масонства, включаючи Орден Священної Королівської Арки. Древній Шотландський Звичайний Обряд утворив, окрім трьох «голубих», ще 30 додаткових ступенів (градусів), найважливішими з яких стали 18-й (Князя Розенкрейцера), 30-й (Рицаря Кадош) та 31–32–33-ті «адміністративні» ступені. Шотландський обряд Великої ложі Франції, що виник у 30-х рр. XVIII ст. (його не слід ототожнювати з масонством Шотландії), мав 18 ступенів посвяти¹⁹. Адепт кожного ступеня посвяти володів лише йому призначеною інформацією про мету й завдання масонської організації та мав конкретні права й обов'язки (скажімо, масон 18 градуса міг відкривати нові ложі). Адепти нижчих ступенів мало знали про масонський Орден, прилучення їх до «масонської таємниці» зростало в міру їхнього переходу від ступеня до ступеня.

Мозаїка масонських розрядів й відповідних термінів вражаюча. Дослідники нарахували 1400 різноманітних масонських ступенів та звань,

Емблема 32-го градуса масонської ложі шотландського ритуалу

Емблема 18-го градуса («Рицарі орла і пелікана») масонської ложі шотландського ритуалу

¹⁹ *Giertych J.* Tysiaci lat historii polskiego narodu. London, 1986. T. 2. S. 93; *Морамарко М.* Указ. соч. — С. 161; *Бebutov Д.* Русское масонство XX века (главы из воспоминаний) // *Николаевский Б. И.* Русские масоны и революция. — М., 1990. — С. 128.

Двоголовий орел — емблема 33-го ступеня
Древнього шотландського ритуалу

а «церемонії й обряди масонів, навіть їх назви вичерпали усі термінологічні можливості Старого Заповіту й усіх лицарських орденів»²⁰.

Масонство офіційно, за своїм статутом, не вважалося таємною організацією, проте могло стати нею на певний строк, якщо політична обстановка в державі ускладнювалася й виникала небезпека репресій проти «братів». Воно завжди прагнуло до «замовчування» — уникало зайвого розголосу, мало уваги звертало на пропаганду, не любило балаканини й демагогії — одним словом, цуралося публічності, намагалось триматися в тіні, чим неминуче викликало до себе насторожене ставлення з боку громадськості.

«Брати» поступово розробили досконалу систему конспірації (надійно забезпечувало залучення до ложі високопоставлених осіб, особливо тих, чий службовим обов'язком було вести боротьбу проти таємних організацій) та засоби очищення «майстерень» від тих, хто чимось заплямував себе, порушував статутні вимоги чи виявився занадто балакучим. Зокрема, практикувалося «присипляння» («пригасіння») окремих масонів чи цілих лож. Це не означало, що їх виключали з масонської організації (масонський сту-

Основна емблема масонства — циркуль і кутник

Уроборос під короною.
В його кільці — восьмикутна зірка — алхімічний символ солі

²⁰ Робинсон Дж. Указ. соч. — С. 258.

пінь надавався довічно), з ними просто поривалися (на певний термін чи назавжди) масонські зв'язки. Характерно, що кожен «брат» міг звернутися до ложі з проханням «приспати» його, щоб він зміг «апелювати» (бути зарахованим) до іншої «майстерні». За грубе порушення масонських принципів чи тривалу несплату членських внесків керівництво організації могло й «радіювати» свого члена, тобто виключити його з масонства²¹.

Важливе значення масони надавали «регулярності» лож, тобто визнанню їх базовими масонськими організаціями. Ложа, якій надавався статус «регулярної» («дійсної»), автоматично включалася в систему міжнародних масонських зв'язків²².

«Регулярною» ложа ставала тоді, коли її визнавала спеціальною хартією одна з «регулярних» Великих лож (такими є нині Об'єднана Велика ложа Англії, Велика Материнська ложа Шотландії, Велика ложа Ірландії, Велика Національна ложа Франції, Велика ложа Росії²³).

Винятково важливу роль у масонстві відігравали ритуал і символіка. «Система символів — ключ до масонства», — запевняє російський історик В. І. Уколова, що співзвучно із висновком італійського історика М. Морамарко стосовно того, що «мова символів є однією з відмінних ознак масонства, ледь не визначальною його рисою...»²⁴. Символічним було вже саме розташування масонів у ложі. Як у церкві амвон будувався зі східного боку, так і місце керівника ложі було зі сходу, а місця обох наглядачів — напроти нього, лицем на схід (ложа, керівний склад якої розташовувався таким чином, називалася «Сходом»). За словами польського дослідника, масонські образи й символи «проводять думку, що масонська організація є братерством справжніх будівельників, метою яких є спорудження духовної святині»²⁵. Графічними символами «вільні каменярі» зображували свого бога — Великого Архітектора Всесвіту (іконографія його забороня-

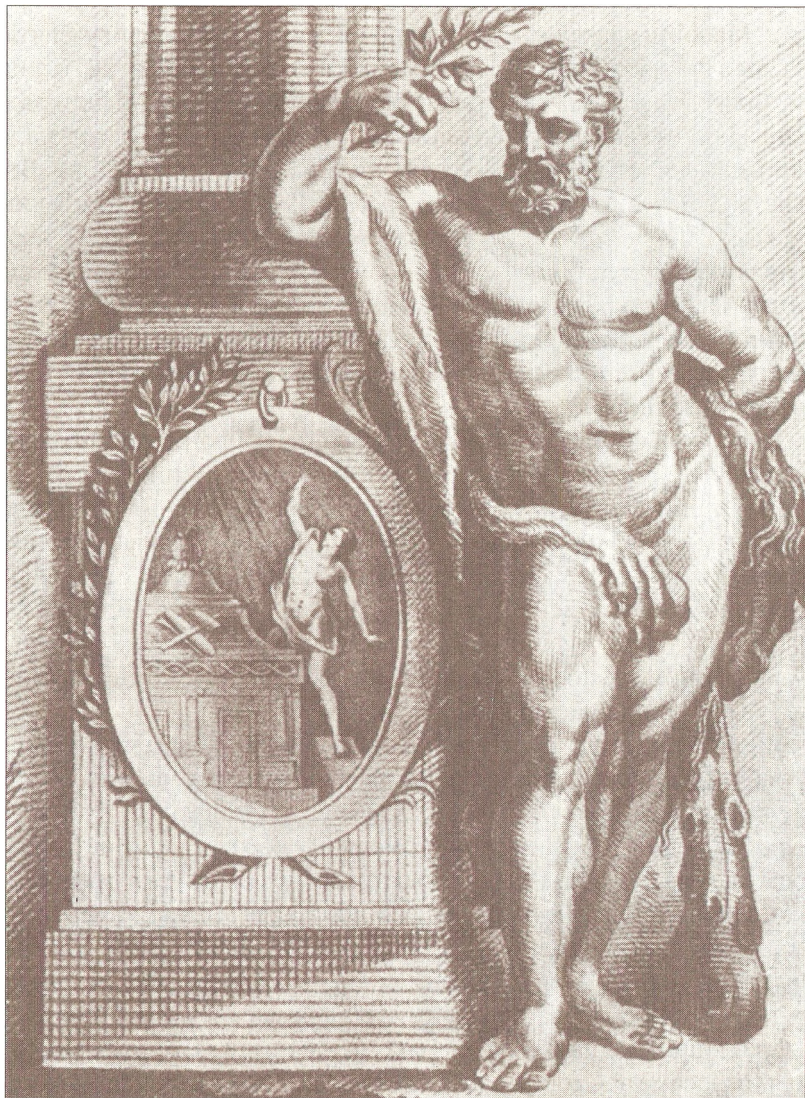
²¹ Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 34.

²² Аврех А. Я. МASONы и революция. — М., 1990. — С. 52–53; Морамарко М. Указ. соч. — С. 25.

²³ Рибалка А., Синельников А. Указ. соч. — С. 74; Карпачев С. П. Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003. — С. 162.

²⁴ Там само. — С. 17, 85.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 3–3 зв.

Масонський символ могутності ордену вільних каменярів

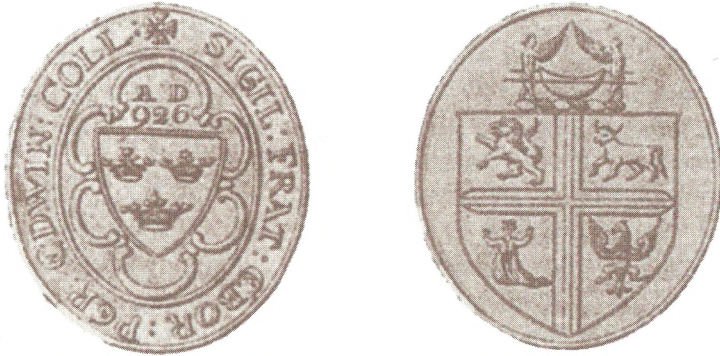
лася). Масони вдавалися до цифрової містики (особливу святість вбачали в цифрах 3, 5, 7 і 9), до символіки кольорів (золотий, блакитний, білий тощо), сакралізували баранячу шкуру, мозаїчну кладку, мулярський інструментарій (циркуль, кутомір, молоток, кельма, міра та ін.) — символ праці «братів» над самовдосконаленням. Вони користувалися символом алхімії *уроборосом* (гадина, яка поглинає свій хвіст). Дуже поважним вважався символ Світла, який вперше проявлявся в ритуалі масонської посвяти. Однак центральним символом у масонстві був Храм — відгомін біблійної оповіді про спорудження храму царя Соломона (символічне зображення цього храму у вигляді зрізаної піраміди нині прикрашає односторонню та п'ятисторгову купюру).

До якого б обряду не належали масони, всі вони користувалися спільною термінологією й мали єдиний організаційний устрій.

Свої приміщення, де вони збиралися для здійснення робіт, масони називали ложами, або майстернями. Ложами називалися також спілки «братів», окремі закриті гуртки, об'єднані в одну організацію. Кожна ложа мала власну назву, яка давалася на честь видатної особи, на згадку про міфічне божество чи пошановуваний масонами символ, такий, як полум'яна зоря, фенікс, сфінкс, сонце, троянда, нагадування про людські чесноти та добродіяння.

Виконання своїх обрядів вільні каменярі називали *роботами*. До робіт належали прийняття в Орден, посвята у вищий ступінь, заснування нової ложі, спільні трапези, усиновлення дітей-сиріт, траурні зібрання й поминки по померлому «брату», адміністративні, просвітні ложі, наради. Під роботою також малося на увазі самопізнання та самовдосконалення чи, як говорили самі «вільні каменярі», — «робота над диким каменем». Роботи здійснювали й кожен «брат» індивідуально, й усі члени Ордену спільно. «Брата», що потрапив у скрутну ситуацію, дружно підтримувала уся масонська спільнота.

Свій вищий керівний орган масони називали «Сходом», бо, як їм уявлялося, саме зі Сходу на них «виливалася вся вища мудрість». Часом під «Сходом» малося на увазі те місто чи містечко, в якому здійснювалися масонські роботи.

Печатка Великої Ложі Англії. XVIII ст.

Вище масонське правління, чи Схід, видавало ложах *конституцію* — статутну грамоту. Вона означала також підпорядкування однієї ложі статутним нормам іншої, перебування під її владою.

Коли Велика ложа чи Великий Схід надавали офіційний дозвіл на відкриття нової ложі, відбувалася її *інсталяція* — урочисте відкриття, на якому зачитували надану їй конституцію, вказували, якою мовою вестимуться її роботи, давали їй назву, описували її символи, проголошували обраний нею девіз, надавали їй номер у загальному переліку діючих лож.

Кожну ложу очолював *венерабль* (керуючий, майстер стільця, префект, настоятель, голова). Його заступник називався намісним майстром, інші адміністратори — чиновниками, офіцерами, офіціалами. До останніх належали: перший та другий наглядачі (чи сюрвельяни), секретар (чи охоронець печатки), вітія (оратор) тощо.

Керівника цілого союзу лож величали гросмейстером (тобто великим майстром), егермейстером, обермейстером. Якщо цей союз підпорядковувався вищому орденському правлінню, яке засідало окремо — у іншій місцевості чи навіть державі, — то його називали провінційним, а майстра, який його очолював, — провінційним великим майстром.

Якщо у певному регіоні нараховувалось чимало лож, вони утворювали одну Велику ложу, чи вище правління, яке виділяло «ор-

денську раду», «директорію», «капітул» та інші необхідні установи вищої адміністративної влади. Ложі, підпорядковані одній Великій ложі, називалися союзними, чи об'єднаними й були організовані внутрішньо однаково. Великі ложі укладали між собою конкордати — умови, що регулювали їх взаємостосунки.

У масонському союзі існували загальні закони для усього Ордену, особливі закони чи статuti для кожного союзу лож і окремі законодавчі акти для кожної ложі окремо. За дотриманням «братами» цих законів і статутних норм пильнував окремий «спостерігач». Закони час від часу переглядалися, щоб узгодити їх зі змінами у житті Ордену²⁶.

Основу основ масонського ритуалу становила клятва беззастережної відданості масонському ідеалу та збереження «масонської таємниці». Зміст клятви для adeptів кожного ступеня посвяти був різний, в усіх випадках зберігалася лише формула, яка передбачала суворе покарання клятвopушника. На думку М. Морамарко, жахлива масонська клятва — це всього лиш суто «моральне зобов'язання, висловлене в символічній формі», бо в життєвій практиці не траплялося, щоб вона була реалізована²⁷. Проте польський історик Є. Гертих вважає, що насправді мали місце й випадки фізичного знищення «братами» клятвopушників, хоч вони найчастіше вдавалися до «знищення особи способом поширення про неї витонченого поговору в громадянстві, створення їй такої репутації, яка б зводила нанівець усі її починання»²⁸.

Характерно, що розголошення своєї приналежності до організації не вважалося в масонстві смертним гріхом, категорично заборонялося лише обнародування імен інших «братів» без їхньої на це згоди. Самі «вільні каменярі» пояснювали цю заборону вимогами етики. Мовляв, «кожний має право розповідати про себе лише те, що вважає за потрібне, і не хоче, щоб за нього говорили інші»²⁹.

Масони кожного ступеня мали свій пароль, за яким вони впізнавали один одного (особливі привітання, жести, потиски руки тощо).

²⁶ Масоны. История, идеология, тайный культ. — М., 2005. — С. 311–317.

²⁷ Морамарко М. Указ. соч. — С. 176.

²⁸ Giertych J. Tysiaci lat... T. 2. — S. 95.

²⁹ Морамарко М. Указ. соч. — С. 66.

Ці розпізнавальні знаки часом ставали масонам у пригоді. Так, під час наполеонівських воєн «брати» піднімали над головою схрещені руки і цим давали знати своїм у ворожій армії, щоб ті не стріляли в них³⁰.

Масонство багато уваги приділяло алхімії, яка породила розенкрейцерство — містичний напрям у «королівському мистецтві» (розенкрейцери віддавалися пошукам еліксиру молодості, сподіваючись з його допомогою поліпшити передусім духовність людини)³¹. Існує припущення, що масони використовували алхімію для пропагування своїх суспільно-політичних ідей. Мовляв, сама віра в можливість перетворити звичайний метал у благородний породжувала надію на встановлення соціальної справедливості, адже заперечувала «божественне походження», «божественне право», «блакитну кров» та інші «атрибути манії величі, притаманні суспільству до Великої Французької революції». В алхімічних дослідах, що демонструвалися в усій Європі, ймовірно, були закодовані визначальні принципи масонства: свобода, рівність, братерство. Мовляв, з допомогою алхімії та астрології адепт звільнявся від фатального приречення, тобто отримував свободу. Алхімія породжувала ілюзію, що плебей може стати аристократом, а це і є рівність. Магія дозволяла вступати в контакт з іншими істотами, тобто по-своєму пропагувала братерство. Французький історик Р. Амбелен вважає цілком вірогідним, що «демонстрування алхімічних дослідів, як справжніх, так і фальшивих, служило лише природним обґрунтуванням, доказом справедливості (масонської) політичної теорії та сприяло її пропагуванню серед тогочасної інтелектуальної еліти»³².

Масонський статут вимагав від «братів», щоб вони цуралися політики, навіть не вели між собою розмов на політичні теми, бо політичні пристрасті лише сіють розбрат, масони ж повинні жити в мирі та злагоді. Разом з тим, за політичну діяльність відлучення нікому з масонів не загрожувало, бо статут проголошував зв'язки кожного «брата» з ложею нерозривними³³. Іншими словами, статут вважав

³⁰ Масонство в его прошлом и настоящем / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. — М., 1991. — Т. 1. — С. 6; *Элбакян К. С.* Масоны, кто они? // Кентавр. — 1995. — № 4. — С. 103–104.

³¹ *Соловьев О. Ф.* Предтечи масонства // Свободная мысль. — 1994. — № 7–8. — С. 89–90.

³² *Амбелен Р.* Драммы и секреты истории. 1306–1643 / Пер. с фр. — М., 1993. — С. 287–289.

³³ Масонство в его прошлом и настоящем / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. — М., 1991. — Т. 1. — С. 22.

причетність масонів до політики неминучим злом, його заборона займатися політичною діяльністю мала суто рекомендаційний характер. Інакше й бути не могло, адже чимало «братів» зробили собі політичну кар'єру. В реальному житті не лише окремі масони, а й цілі ложі з головою поринали у вир політики, а благодійництвом та самовдосконалюванням займалися про людське око. «Королівське мистецтво» беззастережно підтримало буржуазію в її боротьбі з середньовіччям та засиллям католицької церкви. Воно протиставляло консервативним устоям суспільства свої демократично організовані братства, з виборністю та підзвітністю керівних органів, рівністю членів, незалежно від їхнього соціального статусу та національної належності, послідовно відстоювало ідею пацифізму. При цьому статут вимагав від «вільного каменяра» бути творцем, а не руйнівником. На своїх засіданнях масони засуджували войовничі та шовіністичні декларації інших громадських рухів та політичних партій³⁴.

З католицькою церквою в масонства склалися вкрай напружені, щоб не сказати ворожі, стосунки. Гострий конфлікт між ними виник не на ґрунті масонського «атеїзму». Навпаки, масонство вважало релігію важливим елементом духовної культури. У «Книзі статутів», яка регулює масонське життя, релігійність проголошено однією з необхідних умов належності до «королівського мистецтва»: «...Масон зобов'язаний дотримуватись морального закону, і якщо він правильно розуміє Майстерність, то ніколи не стане дурним безбожником чи розпусним нечестивцем». Але при цьому масонство не надавало переваги жодному віровченню, послідовно відстоювало віротерпимість, керуючись масонською тезою «всі релігії рівні між собою, всі вони однаково минуші й недосконалі», в якій церква вбачала релігійну індіферентність «королівського мистецтва»³⁵. Масони вважали досконалою лише віру у Вищу Істоту (чи Великого Архітектора Всесвіту). Один з їх постулатів гласив: «...Для збереження нашого громадянського братства вони нічого не варті, ні Христос, ні Пресвята Богородиця, ні Папа Римський. Значення має лише одне — ти згоден із тим, що є над нами Вища Істота»³⁶.

³⁴ Соловьев О. Ф. Международно-правовая доктрина масонства (К истории становления) // Московский журнал международного права. — 1995. — № 2. — С. 75–76.

³⁵ Масонство... Т. 1. — С. 18–20; Морамарко М. Указ. соч. — С. 237–238.

³⁶ Рибалка А., Синельников А. Указ. соч. — С. 10.

У XVI–XVII ст., під час свого організаційного оформлення, масонство завзято виборювало «релігійну свободу совісті та переконань», безкомпромісно засуджувало засилля католицької догматики та клерикалізм. Поширювані в Європі ідеї Реформації були співзвучні з масонськими — і це пояснює, чому між протестантизмом і масонством склався певний союз. Масонство, таким чином, «за своїми цілями та завданнями слугувало задоволенню релігійної потреби на позацерковній основі»³⁷.

Католицька церква вважала масонство своїм смертельним ворогом, «сатанинським породженням», неодноразово проголошувала йому анафему (церковне прокляття)³⁸. Починаючи з 1738 р., побачило світ 14 папських енциклік із закликами відлучити «вільних каменярів» від католицької церкви³⁹, причому особливою ворожістю до масонства відзначалася енцикліка Лева XIII (1878–1903) «*Humanum genus*», яку тодішній керівник американських масонів рішуче охарактеризував як «випад проти людства й прогресу»⁴⁰.

Втім реальна політика католицької верхівки щодо масонства відзначалася певною гнучкістю. Мали місце спроби впрягти масонство в католицьку колісницю, які, звичайно, не мали успіху. Так, навести мости між «королівським мистецтвом» і католицизмом намагався посланник сардинського короля в Петербурзі єзуїт Жозеф де Местр (до речі, він керував наприкінці XVIII ст. шпигунами свого володаря)⁴¹. Цей видатний католицький мислитель Франції очолював контрреволюційну теократичну школу. Він розробив план повернення масонства в лоно католицької ортодоксії з метою «приручення» його церквою. Зокрема, він домагався, щоб масонство поставило однією з вимог до своїх adeptів віру в божественну сутність Ісуса Христа та безсмертну душу⁴².

³⁷ Робинсон Дж. Указ. соч. — С. 240.

³⁸ Нині у статті 2335 Кодексу канонічного права відлучення масонів від церкви засуджується (Гузар Л. Українські масони // Універсам, 1994, січень–лютий. — С. 4).

³⁹ Гузар Л. Вказ. праця. — С. 4.

⁴⁰ Морамарко М. Указ. соч. — С. 236–237.

⁴¹ Матьез А. Французская революция / Пер. с фр. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 462.

⁴² Савин А. Жозеф де Местр. Очерк его политических идей // Вестник Европы, 1900. — Кн. 2. — С. 715–745; Бердяев М. Жозеф де Местр и масонство // Путь. Кн. 1. — М., 1992. — С. 527–530.

МАСОНСТВО У ЗАХІДНІЙ І ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА АМЕРИЦІ

Історія нового («спекулятивного») масонства почалася в 1717 р., коли чотири провідні лондонські ложі вийшли з підпілля й на свято Іоанна Хрестителя (24 червня) в таверні «Гуска й рожен» об'єдналися в першу в світі Велику ложу, чи Великий Схід Англії, та обрали її керівний склад: великого майстра та великого наглядча. Новоутворена масонська організація проголосила себе материнською ложею всіх «майстерень» світу. В 1723 р. священник пресвітеріанської церкви Джеймс Андерсон надрукував «Книгу Статутів», яка й донині вважається «ідейною та практичною основою масонства». В 1730 р. Орден ухвалив рішення посилити езотеричну сторону своєї діяльності та включив до своєї символіки вже згадувану легенду про Хірама¹. З Англії масонство досить швидко поширилося на інші країни Європи, Америки та Азії.

Підтримка Великим Сходом Англії своїх філій в інших країнах світу зміцнила масонство й прискорила його організаційне оформлення. Увійшло в практику надання місцевим ложам за символічну

---

¹ Масонство... Т. 1. — С. 16–17; Мормарко М. Указ. соч. — С. 102–103.

Титульна сторінка «Книги Конституції» (Книги Статутів) Андерсона

плату патентів на визнання їх «дійсними» та «регулярними», права на листування в справах Ордену, дозволу адептам відвідувати ритуальні збори братств тощо. Ці масонські зв'язки були значною мірою символічними й не накладали суворих зобов'язань на регіональні асоціації «вільних каменярів» стосовно материнської ложі, філії якої користувалися автономією й визнавали лише моральну зверхність над ними Великого Сходу Англії. Більше того, навіть у самій Англії братства поділялися на системи та союзи, що мали свої статuti, причому стосунки між ними не були безхмарними. Сама Велика ложа Англії в 1751 р. розкололася на «старих» («масонство всесвітнє, традиційне та регулярне») і «нових» («масонство нерегулярного послуху») масонів. Розкол відбувся через незгоду ряду лож зі спробою Великої ложі звільнитися з допомогою змін в ієрархічній структурі від тих членів, що скомпрометували себе негідними вчинками², та запобігти проникненню в організацію всіляких авантюристів. Ложі, які не визнали цих новацій, утворили в 1751 р. іншу, «стару» Велику ложу, ложа ж, заснована в 1717 р., одержала назву «нової», тобто зреформованої. Цей розкол у масонському русі Англії тривав до кінця 1813 р., поки між обома ложами-суперницями не було укладено «Акт про союз»³.

Керівництво зарубіжними філіями прагнуло до цілковитого незалежнення від ложі-матері. Цій тенденції посприяло поступове запровадження в організації високих ступенів «втаємничення», яке імпонувало аристократичному прошарку її адептів (передусім — представникам правлячих династій), але остаточно похоронило колишній демократизм братства. Запровадження 30, 31, 32 та 33 градусів (ступенів) присвяти та викликане ним ускладнення обрядовості привели до появи кількох закритих систем, у тому числі — централізованої системи «суворого спостереження», чи «суворого послуху» (поширилася переважно в німецьких землях і в Швеції)⁴. Між прихильниками

² Чимало осіб ставали масонами через свою легковажність чи з корисливою метою, тому в першій половині XVIII ст. масонство почало деградувати й, за словами історика, «служило загальним посміховиськом» (ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 4 зв.).

³ *Морамарко М.* Указ. соч. С. 104–105; *Масонство...* Т. 1. — С. 31–34; *Херасков И.* Происхождение масонства и его развитие в Англии XVIII и XIX века // Этюды о масонстве. — Харків, 1994. — С. 30–33.

⁴ *Масонство...* Т. 2. — С. 68–72; *Гекертон Ч. У.* Тайные общества всех веков и всех стран. — Ташкент, 1994. — С. 167–168.

триступеневої та багатоступеневої структур в усіх європейських країнах почалася боротьба, яка часом спричиняла занепад масонського руху, відсувала на задній план його кінцеву мету⁵. Однак, попри відсутність у ньому організаційної єдності, «королівське мистецтво» як світоглядна система залишилося у XVIII ст. мобільним і цілком життєздатним. Основним своїм завданням воно, як і раніше, вважало моральне, інтелектуальне та фізичне удосконалення людства. Масони вважали, що для реалізації цього суперзавдання конче потрібно уніфікувати релігії та зруйнувати національні держави, замінивши їх «одноєю великою Республікою, де всі народи — одна сім'я»⁶.

«Вільні каменярі» розробили не лише принципи оптимальної суспільної перебудови, а й конкретні засоби для їх реалізації. Ці засоби стосувалися сфер міжнародної політики та внутрішньополітичного життя.

У середині XVIII ст. у масонстві склалися два основні політичні напрями. Більшість впливових масонських федерацій в англосаксонських, німецьких, скандинавських державах увійшли під керівництвом представників правлячих династій до істеблішменту. Вони беззастережно підтримували політичний курс своїх держав і були заклопотані формуванням національної еліти. Свою енергію вони спрямували в русло філантропії, розробки орденських ритуалів, морального самовдосконалення. Масони ж Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Латинської Америки перебували в опозиції до своїх урядів і підтримували радикально настроєну буржуазію, яка поривалася до влади. Благодійності та обрядовій діяльності вони мало приділяли уваги, більше віддавалися політичній боротьбі, хоч цього за статутом і не повинні були робити⁷.

У політичному житті Франції пік масонської активності настав у період Великої Французької революції. Наприкінці XVIII ст. у цій державі функціонувало щонайменше 513 лож⁸. Полемічним залишається в історіографії питання про конкретну роль «вільних каменярів» у рево-

⁵ Масонство... — Т. 2. — С. 79.

⁶ Морамарко М. Указ. соч. — С. 168.

⁷ Соловьев О. Ф. Масонство в мировой политике // Международная жизнь. — 1994. — № 5. — С. 120—127; № 10. — С. 134—144.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 6.

люційних подіях, які стали доленосними не лише для Франції, а й для всієї Європи, проте факт їхньої активної участі в них незаперечний.

Масонам належало ідеологічне обґрунтування Французької революції. Так, керівник масонської ложі «Друзі Істини» Ніколя де Бонневільль («туманним, однак плодовитим публіцистом» назвав його французький історик А. Матьез), виголошував перед братами ідею докорінної перебудови людської спільноти. Ця перебудова мала бути здійснена на засадах класового миру й національної злагоди, що здавалося надто сміливим навіть якобінцям, палко ратував за прийняття аграрного закону — смертного вироку феодалній власності й аристократичним привілеям. «Непристойні» — антифеодальні й антиклерикальні — промови виголошували в дні революції також французькі художники Шінар і Ратер (у 1792 р. папа ув'язнив їх, звинувативши в належності до масонської організації)⁹. За участю масонів у революційній Франції велася безкомпромісна боротьба проти католицизму. Вочевидь, даниною масонській ідеології було нав'язування революційним урядом суспільству культу Вищої Справедливості¹⁰. Шалена антикатолицька кампанія була цілком нормальним явищем, якщо взяти до уваги, що вожді революції — Дантон, Марат, Карно, Кутон та ін. — були масонами¹¹. Французька революція, ймовірно, запозичила масонську символіку. Зокрема, є припущення, що триколірна кокарда — винахід масона Лафайєта — могла вказувати на масонські кольори-символи (перші три ступені Ордену — «блакитні», 4–18 ступені шотландського обряду — «червоні», 31–33 ступені — «білі»). Втім, це могло бути й звичайним історичним збігом, особливо якщо врахувати, що в 1789 р. вищі масонські ступені ще не ввійшли остаточно в ужиток¹².

Французька історіографія здебільшого проводить думку, що революція кінця XVIII ст. була ретельно підготовлена «вільними ка-

⁹ Матьез А. Указ. соч. — С. 155, 251, 346.

¹⁰ Карп С. Я. Религиозная проблема в годы Французской буржуазной революции конца XVIII века (Церковная политика лидера Жиронды) // Вопросы истории. — 1987. — № 2. — С. 50–60; Обичкина Е. Евангелие от Робеспьера // Наука и религия. — 1989. — № 8. — С. 8–16.

¹¹ Соловьев О. Ф. Масонство в мировой политике... № 5. — С. 121.

¹² Морамарко М. Указ. соч. — С. 109.

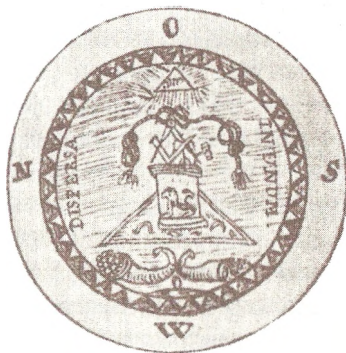

менярами» і здійснювалася за розробленим ними сценарієм. Проте в цій концепції є й опоненти. М. Морамарко, наприклад, вважає, що хоч цей революційний вибух і ніс на собі «масонський відбиток», все ж між «великими демократичними ідеями Вольтера та взяттям Бастилії не існувало такого безперечного причинно-наслідкового зв'язку, якого багато-хто забажав добачити». Він переконаний, що однаковість масонських ідей та проголошених у «Декларації прав людини» (1789 р.) релігійних принципів є всього лиш історичним збігом, що «не є прерогативою масонства, як це здебільшого вважають, ні певний антиклерикалізм в дусі антикатолицького хрестового походу, ні «політика» Французької революції». Твердження, що Французьку революцію нібито підготував «секретний комітет», не спростоване самими масонами, він вважає явною вигадкою¹³. На доказ своєї правоти італійський історик наводить такі факти. По-перше, масони неоднозначно ставилися до революційних подій. Чимало їх брало участь у контрреволюційних повстаннях чи емігрувало до Англії (Местр, Тассен та ін.). По-друге, не одне масонське життя — в тому числі великого майстра Великого Сходу Франції герцога Орлеанського, хоч він і зрікся публічно масонства — обірвала гільйотина¹⁴.

Варта уваги концепція стосовно ролі масонства в житті революційної та постреволуційної Франції польського історика Єжи Гертиха. На його думку, для революційного вибуху 1789 р. було чимало причин, однак саме масонство скористалося з них і взяло на себе керівництво революційним переворотом, тому «Французька революція була, поза сумнівом, справою масонства». Стара Франція не влаштовувала масонів тим, що була, «попри свої гугенотські, філософські й революційні кризи», католицькою країною. Масони в своїй антикатолицькій зятятості ладні були знищити все на світі, якщо від нього відгонило католицизмом, тому «всіма силами підтримали революцію». Саме вони породили якобінців. Але переконавшись, що революційний хаос нікому не несе добра, що слід, поки не запізно, стабілізувати суспільство, масони спершу надали підтримку Напо-

¹³ Там само. — С. 108–110.

¹⁴ *Васютинский А.* Французское масонство в XVIII веке // Этюды о масонстве. — С. 55.

Масонська печатка з надписом
«dispersa in unum»
(«розпорошене в єдиному»)

леону в його намаганні навести лад у державі, через що й Наполеон (до речі, можливо, він сам був масоном, однак участі в засіданнях ложі не брав¹⁵) на перших порах ставився до них толерантно. Французькому імператору імпонувало те, що масони «воюють проти папи», однак серйозною силою їх він не вважав: «Це згряя імбецилів (слабоумних — Авт.), які зустрічаються лише для того, щоб набити пузо та подуріти. Щоправда, вони роблять й дещо корисне»¹⁶. Тим часом у Франції на межі XVIII—XIX ст. вже працювало 886 лож¹⁷. Побачивши, що Наполеон

здатний відродити могутню Францію, масонство — не лише французьке, а й загалом європейське — заходилося валити його, через що він різко змінив своє ставлення до «королівського мистецтва». Душею антинаполеонівської коаліції стали «твердиня європейського масонства» — Англія та її основний спільник на континенті — Пруссія. Поразка Наполеона — «остаточна, велика перемога масонства у світовій політиці» — привела до появи на французькому троні «масона над масонами» — короля Людовіка XVIII, «про якого говорили, що він прибув у Францію з англійських військових таборів». Опорою цього монарха поставали колишні стовпи наполеонівського уряду: «безперечний масон» — міністр поліції Фуше, та, «ймовірно, масон» — міністр іноземних справ Талейран. Масонство, яке, до речі, активно підтримувало французьке єврейство, невдоволене спробами Наполеона обмежити його господарську діяльність у державі, з великим ентузіазмом взялося за формування нового уряду Франції й «щасливо дожило до його падіння»¹⁸.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 6; *Ридли Дж.* Фримасони. — М., 2007. — С. 186–187.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 2088. — Арк. 6.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Giertych J.* Tysiaci lat... Т. 2. — S. 219–221.

Не залишилися статистами масони і в інших соціальних та політичних збуреннях у Франції XIX ст., зокрема в революціях 1830 та 1848 років. У 1862–1863 рр. французькі «вільні каменярі» активно включилися в боротьбу з диктатурою принца Мюрата. Їхнє ліве крило зблизилося з радикальними, навіть соціально-реформаторськими течіями. В орбіту масонських зв'язків потрапили П. Ж. Прудон, М. О. Бакунін і Ф. Енгельс. Соціальний радикалізм adeptів «королівського мистецтва» зріс настільки, що скликаний у 1845 р. ларошельською ложею «Абсолютна Єдність» масонський Конвент навіть розглянув питання «про бідних та ті засоби, які б дали змогу зупинити процес зубожіння»¹⁹. У 1871 р. ряд масонських лож підтримали Паризьку комуну, яка, до речі, встановила про всяк випадок за ними тотальний поліцейський контроль²⁰.

Масони Великого Сходу Франції, заснованого 1773 р., віддавалися ліберальним починанням. Вони посприяли переходу до обов'язкового світського навчання, боротьбі з важкими недугами, підтримували феміністичний рух, домагалися скасування смертної кари тощо. Ця громадська організація зрештою перетворилася «в ліберальний масонський послух, орієнтований на активну участь в інтелектуальному, соціальному й політичному житті»²¹. У своїй ліберальній позиції вона зайшла так далеко, що на своєму Конвенті 1877 р. посягнула на святе святих вільномулярства — відринула віру у Великого Архітектора Всесвіту й проголосила цілковиту свободу совісті й солідарності людей, викликавши цим справжню бурю в масонському світі. Англійські й німецькі «вільні каменярі» зберегли відданість Андерсонівській «Книзі Статутів» і порвали зв'язки з крамольним Великим Сходом Франції. У світовому вільномулярстві в 1877 р. почався «великий розкол», не подоланий і донині. 1895 р. виникла Велика ложа Франції, яка проголосила себе спадкоємницею утвореної 1728 р. Великої Англійської ложі Франції. Ця самоутворена ложа домовилася із Великим Сходом Франції про взаємне невтручання

¹⁹ Соловьев О. Ф. Международно-правовая доктрина... — С. 80; Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 17; Морамарко М. Указ. соч. — С. 115.

²⁰ Там само. — С. 115.

²¹ Карпачев С. П. Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003. — С. 21.

у справі одна одної. У 1913 р. ряд французьких майстерень, які не визнали ухвали Конвенту 1877 р. Великого Сходу Франції, об'єдналися у Велику Національну ложу Франції, яка у своїх роботах керується «Книгою Статутів» Дж. Андерсона й наглухо закрила для жінок двері своїх лож²².

Наприкінці XIX ст. масони знову очолили кампанію войовничого антиклерикалізму, здійснену у Франції в зв'язку зі «справою Дрейфуса» (1894 р.). Проте новий пік політичної активності «вільних камейнярів» припав на початок XX ст., коли військовий міністр Франції вдався в своєму намірі очистити армію від реакційної частини офіцера до «системи фішок» — складення свого роду проскрипційних списків. Цю неприємну місію взяли на себе масонські ложі, хоча нею годилося займатись урядовим структурам²³.

Хоча масонство Франції з головою занурилося у політику, не забувало воно й про культуру, філантропію та моральне самовдосконалення²⁴.

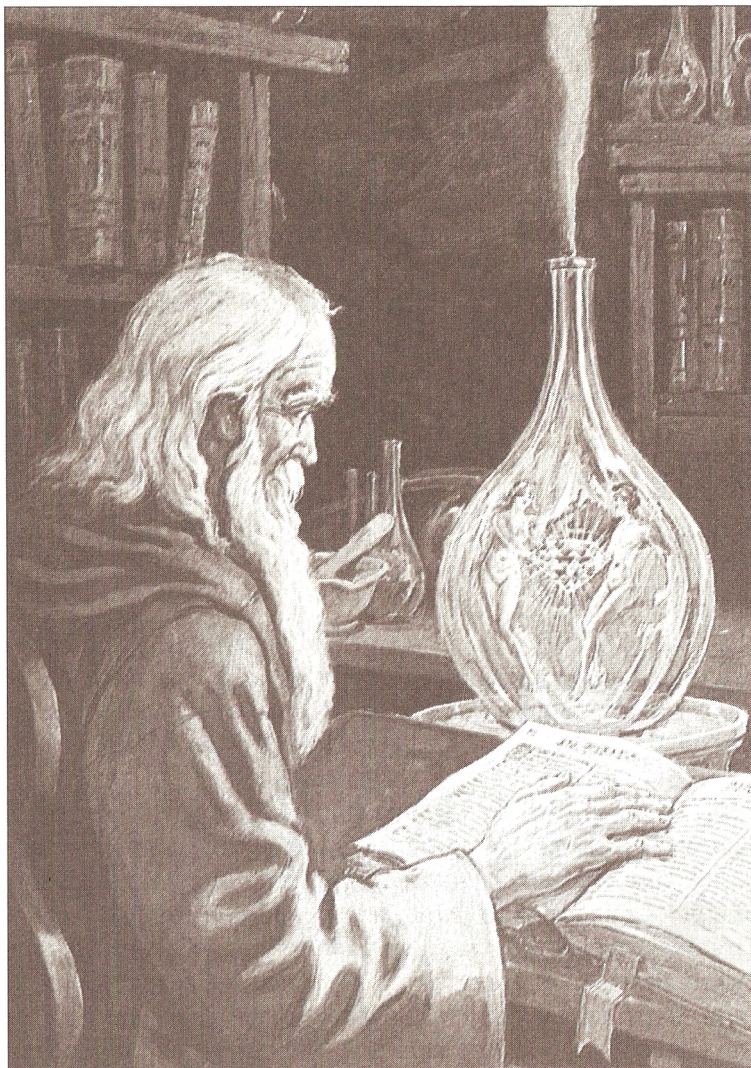
У політично роздрібненій Італії масонські ложі у XVIII ст. також працювали незлагоджено. Вони нерідко перебували під опікою іноземців — англійців, французів, австрійців і, як зазначає М. Морамарко, часом більше були заклопотані організацією не ідейних диспутів, а «дружніх вечорів за щедро накритими столами». Ложа Великий Схід Італії утворилася в 1805 р. у Мілані (в 1859 р. вона перебралася в Турин), її очолив не хто-небудь, а сам віце-король Ежен Богарне. Після падіння імперії Наполеона масонський рух в Італії вступив у глибоку кризу. Масонство стало нецікавим для політичних прагматиків, які воліли займатися конкретними справами, а не балаканиною. В країні виник ряд таємних організацій, що діяли в руслі масонських традицій, однак формально не належали до масонського Ордену. Однією з найактивніших таких організацій стало товариство карбонаріїв, частково пов'язане з масонством своїми ритуалами.

Італійські масони брали активну участь у Рісорджіменто (рух за об'єднання Італії), до діячів якого належали Федеріко Конфалоньєри,

²² Там само. — С. 22.

²³ Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 44.

²⁴ Карпачев С. П. Указ. соч. — С. 61–62.

Завершення філософом Великої Роботи — алхімічне здобуття
Філософського каменю (мініатюрний Всесвіт у реторті)

Емблема ордену ілюмінатів

Джузеппе Гарібальді, Кавур та інші масонські лідери. Кавур, зокрема, заклав ідейні підвалини діяльності Великого Сходу Італії (в Турині), Гарібальді став спершу великим майстром «Шотландської ложі» в Палермо, а в 1881 р. очолив «єгипетську гілку мемфіського обряду». Історики здебільшого вважають Рісорджіменто справою рук масонів, проте нинішні провідники масонства називають цю концепцію шкідливим міфом, що, на їхню думку, не лише подає масонство «не в кращому вигляді», а й грубо спотворює виплекану ним універсалістську ідею²⁵.

Скликання в ряді міст Італії масонських «установчих зборів» привело в 1874 р. до прийняття у Римі, столиці уже об'єднаної Італії, унітарної масонської конституції²⁶.

В останній чверті XIX ст. в Італії дуже загострилися відносини між масонською організацією та католицькою церквою. Дійшло до того, що масони поставили в Римі пам'ятник спаленому церквою Джордано Бруно (автор його, скульптор Еттаре Феррі згодом став великим майстром великого Сходу Італії).

У 1908 р. в масонській організації Італії, на ґрунті неоднакового ставлення «братів» до законопроекту масона Біссолаті стосовно викладання католицьких догм у середній школі стався драматичний розкол, що, за словами М. Морамарко, «спричинив у подальшій історії італійського масонства чимало потрясінь». Священик Італійської євангелістської (протестантської) церкви Саверіо Фера, якого, напевно, підтримував тодішній голова італійського уряду Джолітті, заснував новий масонський Орден — «Масони з площі Дезу»²⁷.

²⁵ Морамарко М. Указ. соч. — С. 217.

²⁶ Там само. — С. 122.

²⁷ Там само. — С. 123.

Отже, в масонському русі в Італії XVIII–XIX ст. домінували радикальні течії, які, за словами російського ученого Б. І. Ніколаєвського, спромоглися створити «справжню традицію масонського радикалізму»²⁸, причому вельми живучу.

Процвітав масонський рух у XVIII–XIX ст. також у Німеччині та Австрії, хоча державна влада там ставилася до нього вельми насторожено. В Австрії золотою добою «королівського мистецтва» стали роки правління «ліберального» імператора Йосифа II. Масонство дбало про розвиток науки та мистецтва. Так, за ініціативою просвітителя-ентузіаста фон Борна, який керував віденською ложею «Згода», в австрійській столиці заклали ботанічний та зоологічний сади, спорядили наукову експедицію в Америку та Африку. Як уже зазначалося, в 1784 р. масонську посвяту прийняв великий Моцарт — автор низки музичних масонських творів²⁹.

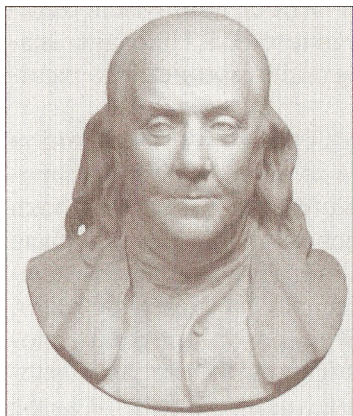
У Німеччині масонство з головою занурилося в доктринальну боротьбу між неотампліерами заснованого в 1751 р. бароном фон Гундом «Найяснішого Ордену» та баварськими ілюмінатами (цю таємну анархо-масонську течію заснував у 1776 р. професор канонічного права А. Вейсгаупт). «Найясніший Орден» прагнув відродити традиційний масонський спіритуалізм, баварські ж ілюмінати мріяли про перебудову суспільства в дусі примітивного комунізму («царі і народи зникнуть з лиця Землі без кровопролиття, людство знову стане єдиною сім'єю»). Щоб покласти край розладу в масонському русі, видатний театрал Фрідріх Людвіг Шредер запропонував наприкінці XVIII ст. реформувати масонство. Цю його конструктивну пропозицію підтримало чимало лож і схвалила масонська інтелігенція, в тому числі І. В. Гете, Г. Е. Лессінг і Й. Г. Фіхте. На засадах універсалізму будувало свою ідеологію німецьке масонство протягом усього XIX ст.³⁰

Перша світова війна внесла розкол у європейський масонський рух, який і раніше не відрізнявся особливою монолітністю. Масони, слідом за міжнародною соціал-демократією, підтримали воєнну полі-

²⁸ *Николаевский Б. И.* Указ. соч. — С. 17.

²⁹ *Брион М.* Моцарт. — М., 2004. — С. 328.

³⁰ *Морамарко М.* Указ. соч. — С. 116–117; *Перцов В.* Немецкое масонство в II веке // Этюды о масонстве. — С. 56–100.

Бенджамін Франклін

тику своїх урядів і, забувши про свій традиційний пацифізм, «звалили на супротивника трафаретний набір пропагандистських звинувачень»³¹. На початку ХХ ст. масонську солідарність послабила також неприязнь між французькими та німецькими «вільними каменярами», викликана тим, що німецькі «брати» залишилися відданими християнській релігії і не допускали в своє середовище євреїв, а це суперечило засадним принципам і практиці Великої Сходу Франції³².

До Жовтневого перевороту в Росії міжнародне масонство поставилося неоднозначно. Англосаксонські федерації зайняли по відношенню до більшовиків, які проголосили курс на світову революцію та ще й домоглися в 1922 р. на ІV конгресі Комінтерну засудження масонства, вкрай ворожу позицію. Французькі ложі спокійніше реагували на прихід до влади більшовиків та на створення Радянської республіки, побачивши у цих подіях лише «вартий вивчення експеримент, що ніби продовжував їх власний історичний досвід»³³.

Хрещеним батьком американського масонства вважають видатного політичного діяча Б. Франкліна, який не мислив своє життя без «королівського мистецтва». В 1731 р. він став масоном, ще через три роки — майстром Великої Пенсільванської провінційної ложі, підпорядкованої Великій ложі Англії. Тоді ж для американських «братів» Б. Франклін видав у своїй друкарні «Книгу Статутів» Андерсона. В 1779—1781 рр. він очолював ложу «Дев'яти Сестер». Своім почесним членом його обрав ряд французьких «майстерень».

Історики нерідко називають масонів творцями Американської революції. Мовляв, «Бостонське чаєпиття» (1773 р.) організували

³¹ Соловьев О. Ф. Масонство в мировой политике... № 10. — С. 126.

³² Там само. — С. 125—126; Ридли Дж. Фримасоны. — М., 2007. — С. 112—136.

³³ Соловьев О. Ф. Международно-правовая доктрина ... — С. 89.

вони; вони ж були авторами Декларації незалежності. На думку М. Морамарко, Д. Рідлі та інших ця концепція щонайменше спірна, адже, хоч провідники масонства, включаючи Д. Вашингтона (став «вільним каменярем» у 1752 р., очолював федеріксбурзьку ложу «Александрія»), дійсно виборювали незалежність Америки, все ж чимало «братів» воювало проти армії Д. Вашингтона, в лавах англійських військ. Масонські ідеї, зрозуміло, могли вплинути на Декларацію незалежності, однак цей документ міг народитися й самостійно, без масонських впливів³⁴.

На долю масонства в Америці випав тернистий шлях. У 30-х роках XVIII ст. масонів звинуватили у вбивстві місцевого прихильника окультизму; в пресі їх називали «зграєю злодіїв і вбивць». У 1826–1838 рр. проти «вільних каменярів» навіть розпочалися гоніння — масонам та їх родинам було заборонено перебувати на державній службі, належати до релігійних общин, працювати в школах тощо. Цього разу приводом до антимасонської істерії послужила неприваблива історія зі смертю Уільяма Моргана, який нахвалявся оприлюднити «секрети масонства». Група «вільних каменярів» виступила в провінційній пресі з погрозами на його адресу. Тоді капітан безслідно зник. Масонську організацію бездоказово звинуватили у його вбивстві (мовляв, утопили у Ніагарі). У Сполучених Штатах розпочалася широкомасштабна антимасонська кампанія, від якої американські адепти «королівського ремесла» оговталися лише в 40-х роках XIX ст.³⁵

У 40-х роках XIX ст. американські «вільні каменярі» вступили у конфлікт із новоутвореною релігійною організацією мормонів. 1843 р. у штаті Іллінойс, куди переселився засновник Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів Джозеф Сміт, Верховна Ложа ухвалила закрити п'ять масонських лож, у яких мормони посідали, за її переконанням, занадто міцні позиції, що могло привести до переходу у керівництво місцевим масонським рухом до рук «вільних каменярів» з числа мормонів. Однак мормони ухвалили не коритися цьому рі-

³⁴ Морамарко М. Указ. соч. — С. 264–266.

³⁵ Морамарко М. Указ. соч. — С. 107; Масонство ... Т. 2. — С. 247–248; Ридли Д. Фримасоны. — М., 2007. — С. 216–234.

Зворотний бік Великої державної печатки США

шенню, яке вони вважали несправедливим. Тим часом у Іллінойському місті Нуво різко загострилися відносини між мормонами, що практикували полігамію, і тамтешніми християнами, включаючи й християн-масонів. Настроєне антимормонськи населення вчинило різанину, під час якої загинув і сам Джозеф Сміт. Новий же керівник церкви звинуватив місцевих масонів у підбурюванні люду й заборонив мормонам поєднувати членство в церкві з перебуванням у лавах «вільних каменярів». Зрештою, він разом із своїми послі-

довниками переселився на південь США, який на той час належав Мексиці. Масони заперечували свою причетність до різанини й аж до 1984 р. не приймали мормонів до складу своїх лож.

Під час громадянської війни у США (1861–1865) масони із різних штатів опинилися по різні сторони барикад. Коли ж війна закінчилася перемогою північних штатів, протестанти Півдня, серед яких було чимало масонів, утворили для боротьби з переможцями таємне товариство, члени якого запозичили ряд масонських ритуалів й підтримували зв'язки з масонською організацією. Вони засідали у круглому приміщенні, тому взяли собі назву «кіклос» (з давньогрецької — «коло»). Цю назву вони вимовляли під впливом місцевого діалекту «ку-клус», а себе йменували «рицарями ку-клус-клану».

Ку-клус-кланівці швидко стали переконаними расистами. Вони лінчували й катували своїх противників. Керівництво товариства спробувало роззброїти й розпустити некерованих ку-клус-кланівців, жертвами звірств яких ставали не лише негри, а й євреї, однак зазнало невдачі. У народі ку-клус-кланівців уперто пов'язували з масонами. Були й інші підстави для звинувачень американських масонів у расизмі. Це нечисельність негрів у масонських ложах (білі масони пояснювали її тим, що, згідно зі статутом, «вільним каменярем» може бути лише син вільних батьків, а чорношкірі американці походять від рабів), наявність у США лож, що складаються виключно

з чорношкірих «братів» (першу таку ложу заснував учасник війни за незалежність Прінс Холл (1740—1776). У 1784 р. Верховна ложа Англії офіційно визнала масонське братство Прінса Холла, але більшість білих «вільних каменярів» США цього так і не зробила. Масонська система Прінса Холла швидко поширилася по всій країні, отож, американські масони розділилися за расовою ознакою.

Чвари в американському масонстві посилювалися оприлюдненням у 1884 р. папою Левом XIII (1878—1903) антимасонської енцикліки «*Humanum Genus*». Папа не лише у черговий раз у досить різких тонах засудив масонство, а й рекомендував вірянам католицької церкви засновувати прокатолицькі організації, гуртки та об'єднання. Одним з результатів оприлюднення енцикліки стало виникнення товариства католиків ірландського походження «*Рицарі Колумба*», до якого «вільні каменярі» ставилися досить насторожено. «До відкритої сутички між ними не дійшло, — зазначає Дж. Робінсон, — однак не залишилося такого засобу прихованої боротьби, до якого б вони не вдавалися»³⁶.

Американське масонство відзначалося своєю поміркованістю та виваженістю, радикалізм йому не був притаманний. Принаймні, саме таку репутацію він завоював у Європі. Так, коли в 1907 р. директор департаменту поліції М. І. Трусевич заборонив варшавському масону Городинському читати публічні лекції з історії «королівського мистецтва», варшавський генерал-губернатор взяв під свій захист лектора, котрий, за його словами, належав не до франко-італійської, а до нью-йоркської ложі — поборника «мирного розвитку в народних масах набожності та християнської моралі»³⁷.

³⁶ Робінсон Дж. Указ. соч. — С. 424—429.

³⁷ Варех А. Я. Указ. соч. — С. 246.

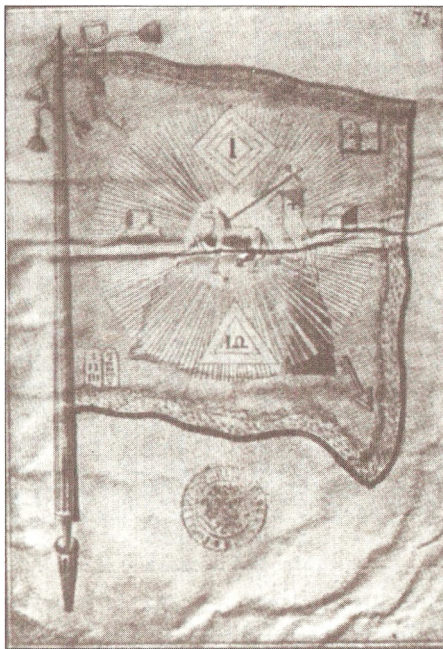
ПОЛЬСЬКЕ Й РОСІЙСЬКЕ МАСОНСТВО

Найбільше позначилися на розвитку масонського руху в Україні польські та особливо російські впливи, тому завершимо ознайомлення з історією зарубіжного масонства її польською та російською сторінками.

Перша масонська ложа в Польщі виникла в 1738 р. Розквіт же польського масонства припав на останню чверть XVIII ст. — добу правління останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. Наприкінці XVIII ст. в Польщі працювали 316 «майстерень», до яких належало понад 5,7 тис. adeptів «королівського мистецтва». Центром масонського руху в країні була, звичайно, Варшава, в якій тоді нараховувалось 10 лож. Ложі були також у Кракові, Каліші, Радомі, Седльці, Ломжі, Плоцьку та ін.¹ Свою політичну діяльність пов'язали з масонством королі Август II Сильний, Станіслав Лещинський, Станіслав-Август Понятовський, урядовці Анжей Мокрошовський, Август Мошинський, Станіслав Любомирський, обоє Мнішеків, Йозеф Хільзен, Станіслав Солтик, Михель Клеофас і Казимір Нестор Огинські, Станіслав Малаховський, М. Валевський. Польським військом командували масони Станіслав Потоцький,

---

¹ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 6 зв.

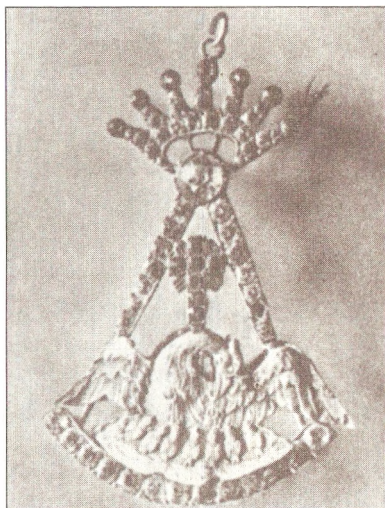
Масонський прапор

Йозеф Понятовський та Йозеф Заяшек. Серед масонів XVIII ст. зустрічаємо представників польської дворянської родини Сапегів та ін.²

У трагічний період польської історії, яким стали 70–90-ті роки XVIII ст., представники польського духовного істеблїшменту вступали до масонської організації передусім з патріотичних міркувань. Вони пояснювали відсталість Польщі пануванням у ній католицької ідеології, духовним застоєм суспільства і вважали, що здолати цей застій спроможне лише масонство.

Польські масони щиро прагнули відродити могутність своєї батьківщини, однак лише пришвидшили її катастрофу. На думку Є. Гертиха, вони неправильно визначили свої зовнішньополітичні

² ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 6-6 зв.

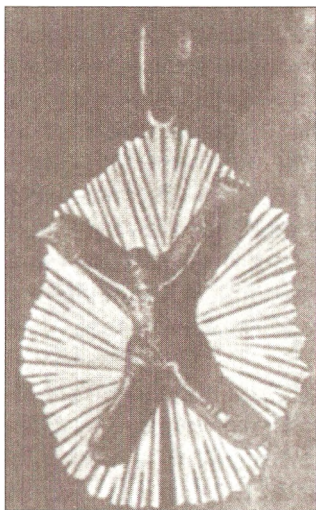
Масонські знаки

орієнтири, зробивши ставку на «найпідступнішого й ненависного ворога Польщі» — антикатолицьку Пруссію³.

В останній чверті XVIII ст. польські масони активно включилися в патріотичний рух і об'єдналися у Великий Схід Польський (ложа виникла 1784 р.), катехізис якого був пройнятий патріотичними мотивами. Щоб підкреслити свою відданість національній справі — відродженню Великої Польщі в кордонах «від моря до моря», вони обрали — символом Великого Сходу Польського зображення «двох великих гірських ланцюгів, двох морів і двох річок», своїм паролем — уславлені імена польських патріотів: Болеслава Хороброго, Чарнецького, Баторія, Жолкевського та ін., символом же зради масонській клятві їм слугували імена «злих синів Вітчизни»: Сицінського, Радієвського та ін.⁴ За цими показними виявами патріотизму стояли, звичайно, й конкретні зусилля «вільних каменярів» з підготовки визвольного повстання та пошуків міжнародної підтримки «польській справі».

³ *Gierych J. Tysiacy lat...* Т. 2. — S. 102–103.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 2088. Арк. 6 зв.; *Масонство...* Т. 2. — С. 242–243.

Масонські хрести

Олександр I спершу загравав з польськими масонами, підтримував у них надію на відродження Великої Польщі, проте врешті-решт скинув з себе ліберально-конституційну облуду і в 1822 р. розгромив масонську організацію в Царстві Польському. Все ж репресії проти масонів лише радикалізували визвольний рух на теренах Польщі. Масонські ложі, які багато зусиль віддавали культурній, просвітницькій та філантропічній діяльності, відтоді «поступилися місцем товариствам, метою яких було політичне визволення рідної країни»⁵.

Поява масонства в Росії не дуже забарилася. Шлях йому проклав Петро I, наблизеними якого були масони Лефорт і Брюс. Ще за життя цього коронованого поборника європеїзації російського побуту в Петербурзі утворилася масонська організація «Св. Андрія», від якої, до речі, походить назва першої найвищої державної нагороди петровської імперії (Орден Андрія Первозванного) та Андріївського стяга⁶. Першим великим майстром російських лож став у 1731 р. англійський

⁵ Масонство... Т. 2. — С. 244.

⁶ Башілов Б. История русского масонства. Вып. 3—4. — М., 1992. — С. 85—88.

капітан Джон Філіпс⁷. Серед перших російських масонів був Кирило Розумовський (1728—1803) — молодший брат українського козака й фаворита імператриці Єлизавети Петрівни Олексія Розумовського⁸.

Російська еліта прихильно поставилася до європейської новинки — ложі з'явилися в ряді російських міст передусім столичних. Зваживши на численність лож у Росії, Вільгельмсбаденський конвент 1782 р. визначив Росію восьмою провінцією масонського Ордену⁹.

Характерною особливістю російського масонства стала його схильність не стільки до ритуальної практики та символіки, скільки до політичної діяльності, передусім до «обплутування» урядових структур і членів царської родини¹⁰.

Громадська думка в Росії середини XVIII ст. склалася загалом не на користь масонів. «Вільних каменярів» здебільшого вважали віровідступниками, еретиками, слугами антихриста, одним словом — ворогами роду людського. Антимасонські настрої в суспільстві в міру своїх сил та можливостей підіграло православне духовенство, яке складало про масонів усіякі вигадки. Біронівщина спонукала російського обивателя пов'язувати масонів із ненависними зайдами-німцями, вважати їх політичними зловмисниками, небезпечними інтриганями, державними зрадниками.

Стосунки між масонами та владою (рішуче протиставляти їх один одному не варто, адже чимало високопосадовців належало до масонських лож) склалися протягом другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. неоднозначно. Катерина II, скажімо, сприйняла масонство за щось серйозніше, ніж політично безпечні ліберальні починання. Відраза до «королівського мистецтва» в неї виробилася під впливом Французької революції 1789—1794 рр. та діяльності гуртка Миколи Новікова. Імператрицю непокоїло також те, що масони посилили свій вплив на царевича Павла, обурила передача шведськи-

⁷ Кравців Б., Оглоблин О. Масонство // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т.4. — С. 1487.

⁸ Карпачев С. П. Указ. соч. — С. 27.

⁹ Гекертони Ч. У. Тайные общества всех веков и всех стран. — Ташкент, 1994. — С. 170—171; Соколовская Т. О. Устав вольных каменщиков (XVIII—XIX вв.). Из материалов для истории русского масонства. — СПб., 1907. — С. 2—3.

¹⁰ Соколовская Т. О. Два портрета императора Павла I с масонскими знаками // Русская старина, 1908. — Т. 136. — С. 81—95; Сорокин Ю. А. Павел I // Вопросы истории, 1989. — № 11. — С. 46—69.

ми масонами російським «братом» значної суми грошей¹¹. На думку вітчизняного історика початку ХХ ст. М. Довнар-Запольського, цариця спершу отожднювала діяльність М. Новікова з масонським рухом, але згодом дійшла висновку, що це два різні явища, адже «чисте масонство, без того забарвлення, яке надавав йому Новіков, було... нешкідливим у політичному та релігійному відношеннях»¹².

Російське дворянство поділяло страхи Катерини II. Воно будувало теорію змови масонів з французькими якобінцями, мартиністами, баварськими ілюмінатами, навіть поширювало чутки про намір вільних мулярів спільно з якобінцями вбити імператрицю¹³.

Розгром урядом Катерини II гуртка М. Новікова став першою серйозною пересторогою для «вільних каменярів», змусив їх частково законспірувати свою діяльність. У 1797 р. імператор Павло I, сполошений участю масонів у двірцевих змовах, категорично заборонив діяльність лож, яка на той час була ще напівлегальною¹⁴. Своєю участю у змові проти Павла I, що завершилася царевбивством, «вільні каменярі», можна сказати, взяли політичний реванш. Олександр I хоч і підтвердив у 1801 р. чинність указу свого батька про заборону масонства, все ж на початку свого царювання перебував під сильним впливом П. Зубова, П. Палена та інших масонів¹⁵. У 1810 р. Олександр I дозволив існування масонських лож, проте з метою запобігти

Микола Новіков.
Худ. Д. Левицький

¹¹ Рибалка А., Синельников А. Указ. соч. — С. 18—19.

¹² ЦДІАК України. Ф. 262, оп. 1, спр. 46. Арк. 1.

¹³ Смит Д. У истоков русской масонофобии // Образ врага. — М., 2005. — С. 80—101.

¹⁴ Thory C. A. Acta latonorum oui chronologue de l'histoire de la Franche Maqonneri Francaise et etrangere. — Paris, 1815. — Vol. 1. — P. 218—219.

¹⁵ Опочинин Е. Несколько исторических сведений о франкмасонстве. — СПб., 1883. — С. 11—12; Федоров В. А. Александр I // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 50—72; Платонов О. А. Исторический словарь российских масонов XVIII—XX веков. — М., 1996. — С. 24, 46.

Замок з масонською символікою

Масонський ритуальний келих

поширенню в державі «шкідливих ідей», що їх піддала осуду ще Катерина II, він попередньо зажадав від міністра поліції, щоб той поінформував його про склад і характер діяльності «майстерень». Лише після перевірки масонських документів — її здійснив міністр народної освіти, адепт «королівського мистецтва» граф Кирило Розумовський — було легалізовано існуючі ложі та дозволено відкривати нові¹⁶. Цей крок уряду Олександра I окремі історики вважають свідченням слабкості, політичної безпечності тодішнього російського масонства¹⁷. Проте урядова поблажливість до масонства, думається, більше свідчила про впливовість масонської організації, з якою уряду доводилося рахуватися.

Толерантне ставлення Олександра I до масонства посприяло його розквіту в 10-х роках XIX ст. У кількох десятках російських міст запрацювали понад півтори сотні «майстерень», в яких у 1816—1818 рр. нараховувалось близько 1300, а в 1820—1822 рр. — вже близько 1600 адептів. Це були здебільшого знатні дворяни, які часом усією родиною входили в організацію, чиновники, які сподівалися з допомогою масонських зв'язків просунути по службі,

вчені, митці, літератори (в тому числі О. Пушкін, який у листі до Б. Жуковського на початку 1826 р. сам згадував про свою участь у ро-

¹⁶ Опочинин Е. Указ. соч. — С. 12—13.

¹⁷ Соловьев О. Ф. Масонство в России // Вопросы истории. — 1988. — № 10. — С. 3—25.

боті кишинівської ложі¹⁸) тощо. Характерно, що добру половину загального складу російського масонства становили іноземці, що перебували на російській службі¹⁹. Масони обіймали високі посади в урядових структурах, особливо в очолюваних ними міністерстві внутрішніх справ та міністерстві юстиції²⁰.

Сильний потяг до політичної діяльності не був єдиною особливістю російського масонства. Його ідеї залишалися основним моральним стандартом для системи виховання дворянської молоді²¹, тобто відігравали більш важливу суспільну роль, ніж на Заході. В Росії конфлікт між масонами та церквою, на думку ряду дослідників, не досяг такої гостроти, якої він набув у країнах Західної Європи²². У російській історіографії існує також твердження (на наш погляд, спірне), що російське масонство нібито вигідно відрізнялося від західноєвропейського своєю моральною чистотою, відсутністю в ньому чвар і шарлатанства²³. Насправді ж, як свідчать факти, в масонській організації Росії не обійшло-

Масонський знак

Масонський символ з надписом «Memento mori!» — «Пам'ятай про смерть!»

¹⁸ Гессен А. Во глубине сибирских руд... Декабристы на каторге и в ссылке. — М., 1965. — С. 84.

¹⁹ Платонов О. А. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731–1996. — М., 1996. — С. 65.

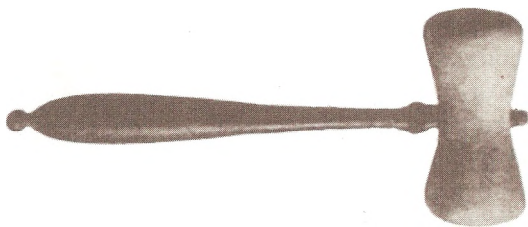
²⁰ Там само. — С. 68–69.

²¹ Бакунина Т. А. Знаменитые русские масоны. — М., 1991. — С. 98, 92–103.

²² Giertych J. Tysiące lat historii polskiego narodu. — London, 1986. — T. 2. — S. 92–103.

²³ Бакунина Т. А. Указ. соч. — С. 96–122.

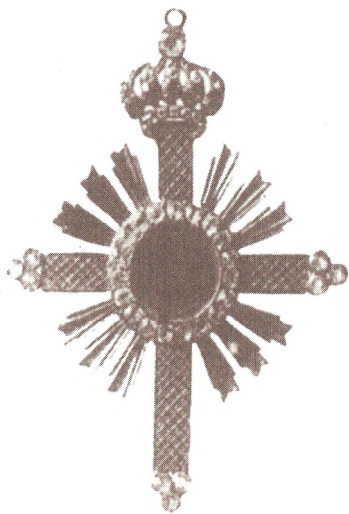
Масонський молоток

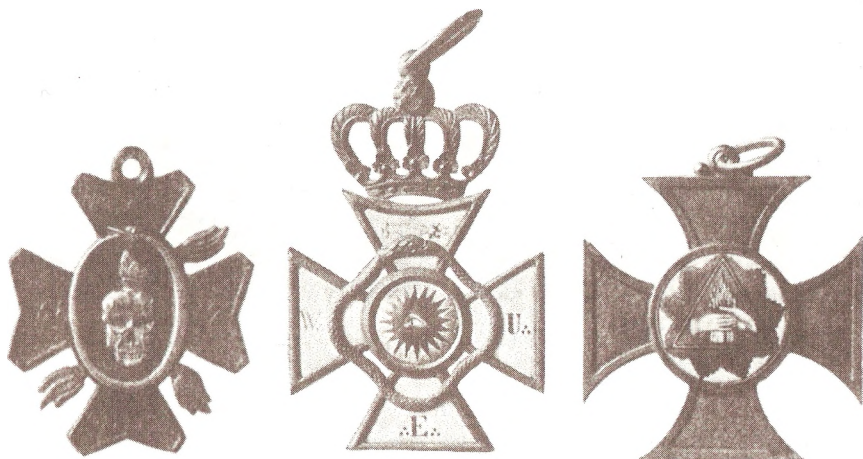
Масонська сокира

Піфон. Геній зла

Масонський хрест

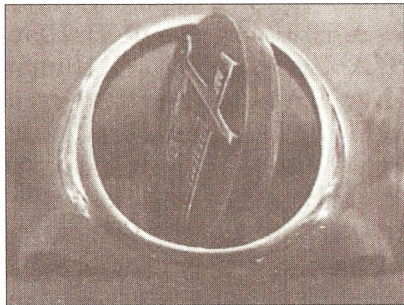

Масонські хрести

ся без честолюбства, інтриганства, кар'єризму. Один з таких неприглядних проявів став значною мірою доленосним для організації.

На початку XIX ст. в Росії існували два впливові масонські центри: Велика ложа «Астрєя», що об'єднувала в 1815 р. близько 40 «майстерень» і перебувала під наглядом поліції, та капітул «Фенікс», що керував ложами шотландського обряду в Москві та Петербурзі. Крім цих центрів, існував також капітул «Духовного Рицаря»²⁴. Наявність відразу кількох масонських організацій загострила боротьбу за масонську владу. Цим скористався член кишинівської ложі «Овідій» (до неї належав О. Пушкін) генерал-лейтенант Є. Кушелев, який прагнув очолити столичну Велику ложу «Астрєя». Оскільки честолюбним намірам Є. Кушелева не судилося здійснитися, він, роздратований невдачею, звернувся до уряду з пропозицією або домогтися від лож неухильно дотримуватися старих моральних і організаційних норм, або позакривати їх. Верхи угледіли в пропозиції Є. Кушелева чудовий привід для ліквідації масонських лож, котрі непокоїли їх своїми

²⁴ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 58.

Масонська каблучка з секретом

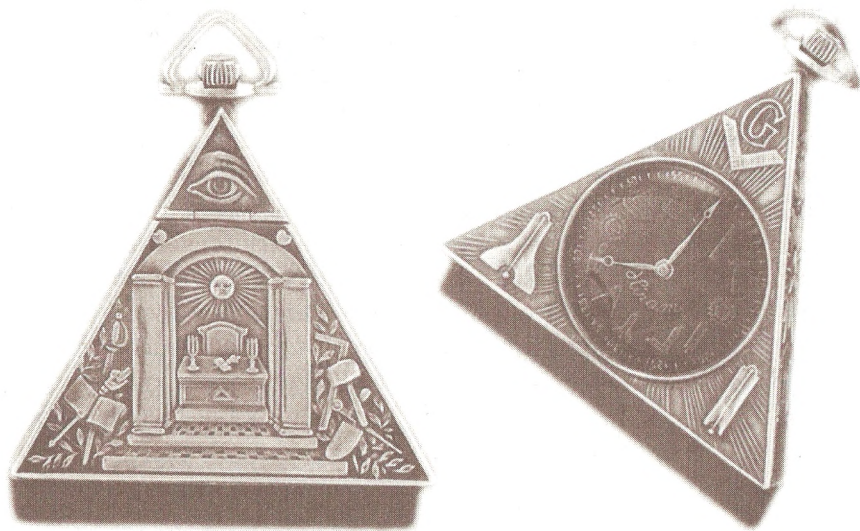
впливами на дворянську інтелігенцію, опозиційні настрої якої по відношенню до самодержавно-кріпосницької системи наростали. Відповідний царський указ вийшов 1 серпня 1822 р.²⁵ Його поява змусила «вільних каменярів» остаточно перейти на нелегальне становище.

Масонство брало активну участь у декабристському русі. За даними Т. Бакуніної, понад 120 декабристів, у тому числі всі керівники змови, були масонами²⁶. Причетність масонства до виступу декабристів зміцнила царський уряд у його намірі покласти край масонському руху в державі. У 1826 р. Микола I підтвердив чинність «височайшого» указу 1822 р. про заборону всіх таємних організацій і гуртків, передусім масонських лож. На початку 1830-х років цар отримав антимасонські доноси від князя О. Голіцина та російського дипломата у Парижі й Відні М. Магніцького. Перший скаржився, що усі відповідальні посади в державі позаймали ілюмінати, а другий жахав примарою світової «жидомасонської» змови. М. Магніцький, отож, був родоначальником пресловутої концепції «жидомасонства», яку історики донедавна вважали імпортованою у XIX ст. із Франції²⁷. З червня 1837 р. поліції були надані широкі права у боротьбі з масонськими та іншими опозиційними організаціями. У спе-

²⁵ Уничтожение масонских лож в 1822 г. // Русская старина, 1877. — Т. 18. — С. 645–661.

²⁶ Бакунина Т. А. Указ. соч. — С. 126.

²⁷ Дудаков С. История одного мифа. Очерки русской литературы XIX–XX веков. — М., 1993. — С. 57–58.

Масонські годинники

ціальному указі, зокрема, мовилося: «Земська поліція не тільки має право, а й зобов'язана покінчити з усім таємним, а також із всілякими незаконними збіговиськами, спілками чи братствами, масонськими ложами тощо»²⁸. У 1849 р. від чиновників, священників, викладачів та інших взяли підписку, що вони не належать і не належатимуть до таємних організацій, «під якою б назвою ті не існували»²⁹. Але незважаючи на урядові перестороги, заборони та прямі репресії, масонські ложі не припинили своєї діяльності, тільки робили це ще більш конспіративно. Графиня М. Толстая згадувала, що «після закриття лож усі обряди зникли, однак зібрання братів тривали й надалі у вигляді бесід досить часто... й прийняття нових членів продовжувалося таємно»³⁰.

Отже, хоч масонство у XVIII–XIX ст. не задавало тон у громадсько-політичному житті Росії, все ж воно істотно впливало на нього. Як

²⁸ Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX). Историческая справка. — М., 1899. — С. 161–162.

²⁹ ДАКО. Ф. 2, оп. 154, спр. 126. Арк. 2.

³⁰ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 95.

слушно зазначає російський історик Є. Елбакян, воно вочевидь підготувало суспільство до сприйняття конституційних і республіканських ідей, до скасування кріпосного права, «визначивши в багатьох відношеннях лице майбутніх поколінь російської інтелігенції»³¹.

Дані про діяльність масонських лож другої половини XIX ст. вкрай мізерні, тому складається враження — ймовірно, хибне, — що до революції 1905—1907 рр. масонський вогник у Росії ледве блимав, якщо взагалі не згас. Російський дослідник Б. Ніколаєвський вважав, що відродження російського масонства відбулося лише в 1906 р., після 85-річної перерви³². Його думку поділяє радянський учений А. Аврех, який твердить, що «до початку 1906 р. Росія стосовно масонства була абсолютно незаселеною країною»³³. Визнаний російський масонознавець А. Серков, навпаки, вважає, що після 1822 та 1826 рр. масонство в Росії не припинило своєї діяльності³⁴.

Умови для відродження масонства з'явилися після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголосив громадянські свободи та загальну амністію. У Росію повернулося чимало емігрантів, серед них були й масони, які гуртувалися довкола паризької Російської вищої школи соціальних наук. Репатріанти були рішуче настроєні на відродження в Росії «королівського мистецтва». Так, член Державної Ради Є. Кедрін (1851—1921) поклявся 20 вересня 1906 р. на урочистому прийомі, влаштованому на його честь Великим Сходом Франції, що спільно з іншими російськими «братами» зробить усе можливе, аби «насадити всіма доступними засобами» масонство в Росії³⁵. Пробудилися до активного громадсько-політичного життя й місцеві масони-одинаки, а можливо — й цілі ложі.

Патенти на відкриття масонських лож у Росії надали обидва масонські центри — Велика ложа Франції, яка тяжіла у своїй роботі до

³¹ *Элбакян Е. С.* Масоны, кто они? // Кентавр. — 1995. — № 4. — С. 112.

³² *Николаевский Б. И.* Русские масоны и революция. — М., 1990. — С. 20.

³³ *Аврех А. Я.* Масоны и революция. — М., 1990. — С. 234.

³⁴ *Серков А. И.* История русского масонства. 1845—1945 гг. — СПб., 1997. — С. 5.

³⁵ *Андреев Д. А.* Русская периодическая печать начала XX века о масонстве // Вести. Моск. университета. Сер. 8. История. — 1992. — № 1. — С. 37.

морального самовдосконалення адептів, і Великий Схід Франції, що більш цікавився громадсько-політичними проблемами. Російське масонство зробило ставку на Великий Схід Франції, що, на думку російського дослідника С. Карпачова, «служує зайвим доказом первісної значної політизованості вітчизняного (російського. — *Авт.*) масонства»³⁶.

Ініціатором відродження російського масонства став на початку ХХ ст. професор конституційного законодавства Максим Ковалевський (1851–1916), який повернувся з французької еміграції. Він заручився дозволом Великого Сходу Франції на відкриття петербурзької «майстерні»³⁷. У 1905–1906 рр. до відкритої ним столичної ложі увійшли також М. Маргулієс та Є. Кедрін. Максим Ковалевський, спробував ще у квітні 1905 р. завербувати до ложі Павла Мілюкова, проте той не пристав на його пропозицію, вмотивувавши свою відмову тим, що участь у роботі таємної організації суперечила б його поглядам і переконанням³⁸.

У 1908 р. здійснили поїздку до Парижа М. Маргулієс, Д. Бебутов і С. Урусов. Вони повернулися в Росію з дозволом Великого Сходу Франції на відкриття масонської ложі. Того ж року в Росію прибули емісари Великого Сходу Франції — Бертран Сеншоль і Гастон Буле. Вони посвятили в масони М. Маргулієса (відповідний ритуал здійснили прямо в «Хрестах» — петербурзькій тюрмі для політв'язнів, у якій тоді перебував посвячуваний) та ще шістьох осіб, причому відразу у 18-й градус, щоб утворити капітул — ложу другого ступеня, яка б сама могла відкривати «майстерні». Петербурзькій ложі дали назву «Полярна Зірка». У Москві французькі візитери відкрили ложу «Відродження»³⁹.

Процес, як то кажуть, пішов. У лютому 1909 р. від «Полярної Зірки», центральної столичної «майстерні», відпаростилися дві нові ложі: «Північне сяйво» та «Зоря Петербурга». Наступного року в місті на Неві з'явилася й четверта ложа — «Мала Ведмедиця». Було орга-

³⁶ Карпачев С. П. Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003. — С. 64.

³⁷ Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 49–50.

³⁸ Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia // The Slavonic and East European Review. Vol. 44. — July, 1966. — N 103. — P. 456.

³⁹ Бебутов Д. Русское масонство XX века (Глава из воспоминаний) // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 132.

нізовано також «Військову ложу», до якої, за непідтвердженими даними Н. Берберової, ввійшли О. Гучков, В. В. Гурко, Половцев «та ще десяток високих російських військових чинів»⁴⁰.

Отже, відродження російського масонства на початку ХХ ст. відбулося за активного сприяння з боку Великого Сходу Франції. Тому до появи «політичного масонства» («масонства Керенського» чи «думського масонства») воно розвивалося загалом у руслі французької масонської традиції. «Характерною рисою російського масонства тих років, — зазначав російський учений Г. Аронсон, — був, очевидно, факт його прив'язаності до французьких масонських лож. Російські масони ніби світили запозиченим світлом Заходу»⁴¹.

В установчих протоколах перших масонських лож Росії початку ХХ ст. відображено їх склад. Проаналізувавши його, А. Аврех дійшов висновку, що новими масонами були «інтелігенти, члени Думи, представники земств, спеціалісти, професори університетів», і що «кадетсько-прогресистська фізіономія обох столичних лож не викликає жодного сумніву»⁴². «Більшість російських масонів, — продовжує його думку С. Карпачов, — були лібералами, що виступали як проти самодержавства, так і проти революції»⁴³.

Хоч система прийняття в ложу була вивіреною, все ж в організацію часом потрапляли особи недисципліновані, не здатні зберігати масонські секрети. Князь Д. Бебутов вважав, що масонський послух був протипоказаний російському менталітету: «Мало стати масоном, ним треба бути. Потрібно проїнятися необхідністю... тієї дисципліни, без якої робота масонів немислима... Засідання в строгому порядку та необхідна вимога взаємопідтримки становлять усю силу масонів. На жаль, ці основні вимоги дуже суперечать російській натурі»⁴⁴. Князь знав, про що говорив, адже він сам був ким завгодно, тільки не взірцем масонської ортодоксії. Як пізніше виплило назовні, він,

⁴⁰ Берберова Н. Н. Люди и ложы. — Х.; М., 1997. — С. 28–29.

⁴¹ Аронсон Г. Масоны в русской политике // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 151.

⁴² Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 50–52, 54–55.

⁴³ Карпачев С. П. Масонская интеллигенция в России конца XIX — начала XX веков. — М., 1998. — С. 161–162.

⁴⁴ Бебутов Д. Указ. соч. — С. 125–126.

будучи одним з фундаторів російського масонства початку ХХ ст., запросто співпрацював з департаментом поліції і водночас займався шпигунством на користь Німеччини, в столиці якої князь, до речі, заснував бібліотеку російської книги та матеріально підтримував тих росіян, кого застала на чужині імперіалістична війна⁴⁵. Д. Бебутов належав до числа тих, чия підозріла поведінка дала привід масонському керівництву у 1909 р. «приспати» ложі, тобто фіктивно розпустити їх, щоб, як висловився один з «вільних каменярів», «усунути тих дорогих братів, балакучість яких була установлена»⁴⁶, а насправді — звільнитися від старих масонів-моралістів, замінити їх молодими політиками⁴⁷.

Реформована в 1909 р. масонська організація стала ще більш таємною, конспіративною. Невдовзі на її основі в Росії виникло суто політичне «вільномулярство» — «масонство Керенського», «думське масонство». Це масонство було надпартійним. Один з провідників російських «братів» М. Некрасов запевняв у 1939 р., що у масонську організацію «входили представники різних політичних партій, але вони зобов'язувалися ставити директиви масонства вище партійних»⁴⁸.

Точну дату появи цієї таємної надпартійної організації не встановлено. Сергій Мельгунов датував її 1915 роком⁴⁹, проте Олександр Керенський згадував, що став її членом ще в 1912 р., «відразу ж після обрання в четверту Думу»⁵⁰. Російські вчені-масонознавці В. Старцев та А. Серков вважають, що нове масонство з'явилося насправді раніше, ще в 1910 р.⁵¹

У 1912 р. в Москві відбувся перший Конвент масонських лож, на якому головував Микола Некрасов (1879–1940). На цьому масонсь-

⁴⁵ Аронсон Г. Указ. соч. — С. 155–156.

⁴⁶ Берберова Н. Н. Указ. соч. — С. 29.

⁴⁷ Карпачев С. П. Указ. соч. — С. 96.

⁴⁸ Из следственных дел Н. В. Некрасова 1921, 1931 и 1939 годов // Вопросы истории. — 1998. — № 11–12. — С. 38.

⁴⁹ Мельгунов С. П. На пути к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией. 1917 года. — Париж, 1931. — С. 185–186.

⁵⁰ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. — М., 1996. — С. 87.

⁵¹ Старцев В. И. Российские масоны XX века // Вопросы истории. — 1989. — № 6. — С. 39; Серков А. И. История русского масонства. 1845–1945. — СПб., 1997. — С. 107.

кому зібранні обрали керівний склад організації — Верховну Раду та проголосили створення російського Великого Сходу. Внаслідок гострих дебатів учасники Конвенту назвали новоутворену масонську організацію «Великим Сходом народів Росії», яку вважають парамасонською, тобто не суто масонською, а такою, що існувала окремо й паралельно з масонським Орденем. Наступного року вийшов з друку її статут — скорочений і дещо модифікований варіант статуту Великого Сходу Франції⁵². Щоб цим документом можна було користуватися легально, його текст помістили між сторінками книги: Сидоренко. «Итальянские угольщики» (її справжнім автором був С. Мстиславський — член «Військової ложі» 1907–1909 рр., завідувач бібліотеки Воєнної Академії⁵³).

«Масонство Керенського» майже нічого не залишило від традиційної обрядовості «королівського мистецтва», до якої «брати», до речі, ставилися неоднозначно⁵⁴, зберегло лише клятву, якій надавало особливого значення. «У цій клятві, — згадував Є. Гегечкори, — була заява про обов'язок тримати все, що стосувалося організації, в таємниці навіть від найрідніших людей та від сім'ї, про готовність пожертвувати інтересами сім'ї та близьких заради тих завдань, що їх ставила перед собою ложа». В цій же клятві мовилося: «Коли з моєї вини таємниця ложі буде розголошена і наслідком цього стане її провал, то я заслуговуватиму смертної кари»⁵⁵.

Виникає запитання: чому «думське масонство» остаточно не відмовилося від ритуального дійства, щоб повністю віддатися політиці?

⁵² Smith N. Political Freemasonry in Russia 1906–1918. A Discussion of the Sources // The Russian Review. An American Quarterly Devoted to Russia Past and Present. Apr., 1985. — P. 170.

⁵³ Русское политическое масонство 1906–1918 гг. (Документы из архива Губерновского института войны, революции и мира) // История СССР. — 1990. — № 1. — С. 153.

⁵⁴ С. П. Мельгунов вважав, що для багатьох російських «братів» масонська таємничість «була своєрідною психологічною грою». О. Гальперн згадував, що його особисто ритуал здивував і навіть «дещо покоровив», на інших же справляв «дуже серйозне враження», а Є. П. Гегечкори відчув у ньому «щось неприємно-моторошне» (Мельгунов С. П. На путях к дворцовому перевороту: заговори перед революцией 1917 года. — Париж, 1931. — С. 186; Николаевский Б. И. Русские масоны и революция. — М., 1990. — С. 51, 78). Отож, ставлення масонів до ритуалу було суто індивідуальним.

⁵⁵ Запись беседы с Евгением Петровичем Гегечкори // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 78.

Відповідь знаходимо в свідченні Сергія Єфремова, який запевняв, що цілковите нехтування обрядовістю неминуче обірвало б контакти між масонством російським і французьким, тобто ту нитку, яка зв'язувала російську демократію із західноєвропейською⁵⁶.

Дані про наявність у російських масонів розпізнавального знака суперечливі. Член Верховної Ради О. Гальперн, зокрема, твердив, нібито в Росії такого знака взагалі не існувало⁵⁷. Проте інші «брати» повідомляли, що вони розпізнавали один одного по манері звертання на «ти», по тому, як вони брали слово на зборах (підняття руки після легкого сплескування в долоні), тощо. Андрій Ніковський (1885–1942) запевняв, що існували певні особливості в масонському похоронному ритуалі: «Після смерті когось із масонів був спосіб дешифрувати його належність до організації в некрологах, траурних оповістках або написах на вінках. У некрологах годилося виділяти окремих абзац на характеристику сердечних і дружніх зв'язків небіжчика з його однодумцями, або на цю тему мала бути й ціла стаття, в якій би згадувалися терпимість, загальнолюдські ідеали, дружба з людьми на ґрунті громадських інтересів. Оповідки в газеті й написи на вінках були завжди анонімні й повинні були мати слова «від близьких друзів», або «від друзів-однодумців»⁵⁸.

Полемічним є питання про «регулярність» «масонства Керенського», тобто про те, чи визнали його офіційно провідні масонські організації світу. Самі масони одностайно твердили, буцімто Великий Схід народів Росії був цілком незалежною організацією й нарочито не підтримував ніяких зв'язків з зарубіжними масонськими центрами. Так, Є. Кускова запевняла, що «нічого спільного («думське») масонство з зарубіжним масонством не мало; ніколи ні в яких зв'язках не перебувало...»⁵⁹. О. Керенський підтакував їй: «Товари-

⁵⁶ Єфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. — 1995. — № 16 (197). — С. 5.

⁵⁷ Запис бесіди с Александром Яковлевичем Гальперном // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 52.

⁵⁸ Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни та 1996. — № 1. — С. 159–160.

⁵⁹ Из письма Е. Кусковой Н. В. Вольскому (Валентинову) 10 ноября 1955 г. // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 109.

ство розірвало всі зв'язки з зарубіжними організаціями...»⁶⁰. Проте В. Старцев вважає ці запевняння масонів дезінформацією, бо, переконаний він, зв'язки нових масонів з Великим Сходом Франції ніколи не обривалися, лише стали обережнішими. Між раннім «масонством Ковалевського» та пізнішим «думським масонством» не було глухої стіни, друге утворилося з першого, «регулярного», й співіснувало з ним. Оскільки фундатори російського масонства початку ХХ ст. були посвячені емісарами Великого Сходу Франції й заручилися їхнім дозволом відкривати в Росії нові ложі, то «думське масонство», як наголошує В. Старцев, вочевидь було «регулярним»⁶¹.

Звичайно, питання про «регулярність» російських лож 10-х років ХХ ст. важливе, однак ще важливішою є потреба з'ясувати, чи підтримували вони зв'язки з масонськими центрами Західної Європи, якщо підтримували, то наскільки інтенсивними були ці зв'язки та який характер вони мали.

Російські «вільні каменярі» дбали про налагодження тісних стабільних стосунків з міжнародним масонством, при нагоді надавали посильну допомогу сусідам-«братом». Так, Д. Бебутов згадував, як вони підтримували учасників молодотурецької революції і через них на початку 1909 р. зав'язували контакти з французькими та італійськими борцями «за свободу, рівність і братерство всіх народів»: «...Попрямував я до Нарадунгіяна — це французький масон і член партії молодотурків, із вірмен... Турки в своїй більшості належать до італійських масонів. Більшість масонських лож працює в Салоніках. Там же раніше, до переїзду в Константинополь і після повернення з Парижа, перебував і ЦК молодотурків... Упродовж двох днів Нарадунгіян познайомив мене з масонською верхівкою, що перебувала в Константинополі». Про зміст своїх переговорів з турецькими «братями» Д. Бебутов не обмовився жодним словом, лише ностальгійно відзначив, що велися вони в «єдиному хорошому ресторані»⁶².

Вже йшлося про дійову підтримку масонського руху в Росії емісарами Великого Сходу Франції Бертраном Сеншолем та Гастоном

⁶⁰ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 87.

⁶¹ Старцев В. И. Указ. соч. — С. 48.

⁶² Бебутов Д. Указ. соч. — С. 139–140.

Буле. Опікували росіян французькі «брати» й після 1909 р. Так, весною 1911 р. поліції вдалося виявити зв'язки високопоставленого французького масона Шарля Лебука з Д. Бебутовим⁶³. Зважаючи на ці факти, можна довіряти твердженню російського масона про те, що «більшість існуючих у Росії, принаймні в Петербурзі, масонських організацій були по суті філіями французьких Орденів і тією чи іншою мірою орієнтувалися на національну французьку ложу Великий Схід, організаційно тісно пов'язану з урядовими та діловими колами Франції»⁶⁴.

Росією опікувались не лише французькі масони. На початку 1909 р. в країну прибув з «особливою місією» член Великих лож Англії та Німеччини Джеймс Персі, який у своєму інтерв'ю часопису «Голос Москви» висловив впевненість, що масонство посприє «заспокоєнню умів у Росії», й натякнув на бажаність об'єднання російських лож в єдину масонську організацію (на думку Д. Андреева, з цією метою Джеймс Персі, власне, й навідався в Росію)⁶⁵.

Н. Берберова висловила здогад, що «масони Керенського» замовчували свої міжнародні зв'язки, аби не дискредитувати Тимчасовий уряд. Вона розповіла про прибуття в 1917 р. до Петрограда французької делегації. Посланці французького масонства нібито нагадали тоді О. Керенському про його клятву не зраджувати союзників і «братів» Великого Сходу Франції, яку він дав під час масонської посвяти. Польський історик Л. Хасс вважає цю розповідь Н. Берберової вигадкою⁶⁶. Проте існують і достовірніші свідчення про налагодження мостів між російською та зарубіжними масонськими організаціями на початку ХХ ст. Російський дослідник Г. Аронсон, скажімо, з довірою ставився до згадки П. Мілюкова про домовленості між О. Керенським і французьким емісаром Альбертом Тома стосовно формування коаліційного уряду в Росії та спрямування його зовнішньої політики⁶⁷.

Все ж, на наш погляд, немає достатніх підстав вважати версію про відчутний вплив міжнародного масонства на діяльність «масонів

⁶³ Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 206.

⁶⁴ Яковлев Н. Н. 1 августа 1914. — М., 1974. — С. 233.

⁶⁵ Андреев Д. А. Указ. соч. — С. 35–36.

⁶⁶ Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 30–31.

⁶⁷ Аронсон Г. Указ. соч. — С. 166–167.

Керенського» незаперечною. Впроваджені до наукового вжитку джерела надто суперечливі, щоб на їх основі можна було впевнено висвітлити цю сторінку масонської біографії.

Сподівання Джеймса Персі на те, що масонство посприє «запокоєнню умів» у Росії, виявилися марними. Навпаки, існування надпартійної організації-невидимки, про цілі та методи діяльності якої ходило багато домислів і легенд, бентежило багатьох, причому не лише рядових обивателів. Поет-містик Андрій Білий, згадував, що в роки імперіалістичної війни сама думка про існування «вільних каменярів» кидала його в холодний піт: «...Зароботала мысль о масонстве, которое ненавидел я; будучи в целом неправ, кое в чем был я прав; попробуй заговорить в те года о масонстве как темной силе с кадетами! В лучшем случае получил бы я дурака: какие такие масоны? Их — нет. Припахи (масонской) кухни я чувствовал, переживал их как «окультурный» феномен»⁶⁸. Пугалом масонства лякала обивателів публіцистика, особливо чорносотенна, яка, за словами А. Авреха, ототожнювала поняття «масон» і «жид», об'єднала їх у «жидо-масон»⁶⁹. Шпальти і сторінки часописів рясніли тривожними повідомленнями про зловісні масонські наміри. Наприклад, у замітці, надрукованій 12 травня 1911 р. в «Русском знамени», мовилося: «Жидомасонству потребувалася достатня кількість баранячих лобів і телячих сердець, готових — під мелодійний шепіт про «симпатичну» ідею — слухняно вносити на все-російську розруху посильну ліберальну лепту»⁷⁰. Втім, лунали в публіцистиці й голоси на користь масонства. Але голоси ці належали здебільшого самим adeptам «королівського мистецтва», які значною мірою контролювали засоби масової інформації й видавництва, зокрема часописи «Россия», «Утро России», «Биржевые ведомости», «Русские ведомости», «Голос Москвы» та ін., а також створили «Літературну ложу», члени якої працювали на поширення масонських ідей⁷¹.

Верховна Рада, в якій незмінно секретарював меншовик О. Гальперн (у кабінеті О. Керенського став керуючим справами Тимчасо-

⁶⁸ Цит. за: *Аврех А. Я.* Указ. соч. — С. 180–181.

⁶⁹ Там само. — С. 226.

⁷⁰ *Андреев Д. А.* Указ. соч. — С. 33.

⁷¹ *Платонов О. А.* Указ. соч. — С. 221.

вого уряду), створила ряд спеціальних лож. Одна з них, найповажніша (її очолював прогресист І. Єфремов), працювала як фракція в ІV Думі⁷². Упродовж 1912–1914 рр., як свідчив О. Гальперн, працювали також згадувана «Літературна ложа» (до неї належали С. Масловський-Мстиславський, А. Майер, Богучаровський, Карташов та, ймовірно, М. М. Суханов) й «Військова ложа» (до неї входили, за словами мемуариста, бібліотекар Академії Генерального штабу Мстиславський, Свечін, який невдовзі став генералом, «якийсь генерал і хтось з офіцерів Академії»⁷³). В. Старцев вважає філіями «Військової ложі» «Морську ложу» та «Балтійський гурток» у Гельсінґфорсі⁷⁴, Л. Хасс же не пов'язує їх з «Військовою ложею», а отже — й з Великим Сходом народів Росії⁷⁵. «Літературна ложа» та «Військова ложа», якщо вірити С. Гальперну, не відігравали поважної ролі у масонському русі. Перша, за його словами, «широкого розвитку... не одержала, а невдовзі... й взагалі занепала». Не вдалося, мовляв, «вільним каменярам» зіпертися й на армію: «...Всі розмови про потребу проникнути в армію, які серед нас велися дуже часто, так і залишилися розмовами й не були реалізовані»⁷⁶. Проте, як побачимо далі, зв'язки масонів з військовою верхівкою були не такими вже й слабкими і відіграли свою роль у поваленні самодержавства.

На початку ХХ ст. в Росії виникали також псевдомасонські гуртки, засновники яких спекулювали на потягу обивателів до містики й часто-густо бралися за цю справу з метою наживи⁷⁷. Особливо багато містичних (спіритуалістичних, окультних тощо) гуртків заснували мартиністи (так у Росії називали розенкрейцерів)⁷⁸.

Ефективно використовуючи особисті зв'язки, «масони О. Керенського» освоювали найважливіші державні, політичні та громадські

⁷² Старцев В. И. Указ. соч. — С. 38.

⁷³ Запись беседы с Александром Яковлевичем Гальперном. — С. 59–60, 64.

⁷⁴ Старцев В. И. Указ. соч. — С. 40–41.

⁷⁵ Хасс Л. Указ. соч. — С. 32.

⁷⁶ Запись беседы с Александром Яковлевичем Гальперном. — С. 59–60, 64.

⁷⁷ Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 249.

⁷⁸ Хасс Л. Указ. соч. — С. 35; Масонство в его прошлом и настоящем / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. — М., 1915. — Т. 2. — С. 72.

центри країни чи, як вони самі говорили, «обплутували владу людьми, котрі співчували масонству». Так, у Державній Думі брало участь понад 40 представників «королівського мистецтва», заступником її голови був кадет М. Некрасов — секретар Верховної Ради загальноросійської масонської організації. Були масони і в Державній Раді (О. Гучков, М. Ковалевський, барон Меллер-Закомельський, генерали В. Гурко і Поливанов). До масонської організації належали 8 царських міністрів (військовий міністр Поливанов, міністр землеробства Наумов, міністри фінансів Кутлер і Барк, міністри внутрішніх справ Джунковський та Урусов, міністр торгівлі й промисловості Федоров). Віддалися «королівському мистецтву» великі князі Микола Михайлович, Олександр Михайлович і Микола Миколайович, начальник канцелярії міністра царського двору генерал Мосолов, з масонами співпрацював великий князь Дмитро Павлович⁷⁹.

Охоронні органи мали певну інформацію про існування в державі масонської організації. Ще в 1907 р. директор департаменту поліції М. Трусевич переконував варшавського генерал-губернатора в тому, що «потрібно віддати всі сили на боротьбу з масонською пропагандою в Росії». Наприкінці 1913 р. департамент поліції напружував інструкцію, яка вимагала не обмежуватися тільки пошуками масонських лож, а здійснювати нагляд за всіма громадськими організаціями, гуртками, редакціями газет і журналів, тобто займатися всеохоплюючим розслідуванням. Все ж виявити й розгромити масонську організацію поліції не вдалося. На підставі цього факту А. Аврех дійшов висновку, що «думське масонство» «було таким малим і таким мізерним, що його не помітили навіть сучасники, навіть департамент поліції»⁸⁰. М. Яковлев та А. Серков же вважають, що поліція просто засвідчила свою професійну безпорадність⁸¹. Проте нововиявлені масонські джерела більше наводять на думку, що справжньою причиною невдачі охоронних органів у їх боротьбі з масонством послужило те, що масони були пов'язані з вищими ешело-

⁷⁹ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 220–221.

⁸⁰ Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 339.

⁸¹ Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 5–7; Серков А. И. Указ. соч. — С. 104.

нами влади. Цілком ймовірно, що сам Микола II належав до таємної мистичної ложі «Хрест і Зірка», якою керував придворний знахар із Ліона Філіп. «Не варто дивуватися, — коментує цей факт О. Соловйов, — що він (цар) не заохочував завзятого переслідування охоронкою російських адептів, дбаючи про зміцнення союзу з Францією 1891—1893 рр., в уряді якої було чимало «вільних каменярів»⁸². Департамент поліції знав про відкриту пропаганду масонства директором санкт-петербургського музею винаходів і вдосконалень М. Беклемішевим та феміністкою В. Авчинниковою-Архангельською, проте через близькість їх до великого князя Олександра Михайловича зайнятися ними не наважувався⁸³. Масони, ймовірно, мали своїх людей і серед поліцейського генералітету. Так, Г. Аронсон⁸⁴ та А. Зінухов⁸⁵ висловили припущення, що з масонами був пов'язаний директор департаменту поліції О. Лопухін, який «лише по масонській лінії» міг зустрітися з членом ЦК есерів А. Аргуновим і видати йому державну таємницю про провокаторську діяльність Євно Азефа — подвійного агента, що був водночас і керівником Бойової організації партії соціалістів-революціонерів, й платним інформатором охоранки⁸⁶. Відомо, що О. Лопухін відбувся за свій антидержавний вчинок майже символічним покаранням і невдовзі був призначений віце-директором Англійського банку в Петербурзі, що, на думку А. Зінухова, дає підстави бачити в поведінці Лопухіна «продуману, старанно сплановану акцію революційного масонства проти царського уряду».

Центрами масонського руху в Росії стали Петербург і Москва, існували масонські ложі і в ряді інших російських міст. Так, кадетський лідер Л. Кроль став венераблем ложі «Велика Ведмедиця» у Катеринбурзі. Ступінь майстра він одержав у 1914 р. у петербурзькій ложі «Мала Ведмедиця»⁸⁷. У Нижньому Новгороді працювала ложа

⁸² *Smith N.* Political... — P. 172.

⁸³ *Соловьев О. Ф.* Масонство в мировой политике // *Междунар. жизнь.* — 1994. — № 5. — С. 123.

⁸⁴ *Масоны и февральская революция 1917 года.* — М., 2007. — С. 156–157.

⁸⁵ *Аронсон Г.* Указ. соч. — С. 152–153.

⁸⁶ *Зинухов А.* Этюды о масонстве // *Этюды о масонстве.* — Х., 1994. — С. 148–150.

⁸⁷ *Гордонский Р. А.* Разоблачение провокации Е. Ф. Азефа и русское масонство // *Масонство и масоны.* Вып. 3. — М., 1998. — С. 99–109; *Карпачев С. П.* Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003. — С. 94–95.

«Залізне Кільце»⁸⁸. Загалом же в Росії з 90-х років XIX ст. до 1917 р. виникло близько півсотні «майстерень»⁸⁹.

Вибух Першої світової війни поживавив і, головне, політично загострив діяльність «вільних каменярів». Цьому, вочевидь, посприяло наростаюче безвладдя й безлад у громадсько-політичному житті. Професор Московського університету С. Веселовський записав 10 листопада у своєму щоденнику: «Дивні часи! Пора, коли у головах російських обивателів, й раніше не міцних, усе змішалось. Всілякі організації, комітети, бюро, ради й т. ін. із захопленням чинять, що кому в голову збрєде. Уряду, як єдиної влади, котра вершить внутрішню політику, немає. Цілковитий розлад. На місцях справи йдуть не краще, ніж у центрі. Складається враження, що люди намагаються заглушити суєтністю й безглуздою працею і спазматичними зусиллями волі гнітюче й невиразне усвідомлення непоправного лиха, яке невблаганно насувається й наростає»⁹⁰.

Політичний та ідеологічний безлад вимагали від «братів» зосередженості й чітких дій. Але й масони на перших порах погано зорієнтувалися в обстановці й виявили певну розгубленість. М. Чхеїдзе згадував, що спершу масони не змогли чітко визначитися у своєму ставленні до війни⁹¹.

Проте воєнна поразка Росії в Галичині у 1915 р. підштовхнула Верховну Раду на активніші дії й допомогла «братам» визначитися і стосовно війни, і на предмет засудження урядової політики та існуючого політичного режиму. Кадет П. Мілюков наполягав на створенні в Державній Думі опозиційного до царського уряду міжпартійного Прогресивного блоку. За його організацію взялися кадет М. Некрасов та лідери прогресистів І. Єфремов й О. Коновалов. До Прогресивного блоку увійшли кадети, прогресисти, октябристи, поміщицькі фракції центру та «прогресивні націоналісти». До нього прилучилися також академічна група та група центру Державної Ради, так що в ньому зага-

⁸⁸ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 164.

⁸⁹ Там само. — С. 163; Серков А. М. Указ. соч. — С. 111.

⁹⁰ Веселовский С. Б. Дневники 1915–1923, 1944 годов // Вопросы истории. — 2000. — № 2. — С. 93–94.

⁹¹ Запись беседы с Н. С. Чхеидзе // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 88.

лом нараховувалося понад 300 осіб, тобто понад 2/3 членів Державної Думи. Блок офіційно оформився 22 серпня 1915 р. Його підтримали міські думи Москви, Петрограда, ряду інших міст Росії⁹².

О. Керенський твердив у своїх мемуарах, нібито в основу своєї діяльності російські масони поклали на весь період імперіалістичної війни захист Вітчизни. Здається все ж, що цей патріотичний лозунг керівництвом масонської організації більше використовувало для досягнення своєї стратегічної мети — повалення самодержавства. Прогресивний блок, у якому тон задавали масони, взяв курс на створення уряду національного єднання, котрий би користувався довірою в народі. М. Некрасов домагався створення задля посилення тиску на уряд союзів робітників, промисловців, селян, кооператорів, що їх очолив би «союз союзів»⁹³.

О. Гальперн згадував, що тодішня масонська верхівка намагалася також налагодити зв'язки з підпільними організаціями революційних партій, хоч саму революцію вона, за його словами, вважала вкрай небажаною і небезпечною у воєнний час. Саме тоді, твердив він, в ложу прийняли «окремих більшовиків», зокрема М. Степанова-Скворцова в Москві. Важливе значення надавалося організації зав'язуванню контактів з військовим командуванням. О. Гучков та його заступник у Військово-промисловому комітеті Коновалов неодноразово навідувалися в ставку до генерала М. Алексеєва, призначеного у вересні 1915 р. начальником штабу верховного головнокомандувача, а Михайло Терещенко (1888—1956) тим часом підтримував зв'язки з генералом О. Брусиловим — командувачем Південно-Західного фронту⁹⁴.

Воєнні невдачі Росії, наростаюча криза самодержавно-бюрократичного режиму спонукали масонську організацію до надзвичайних кроків. М. Чхеїдзе згадував, що восени-взимку 1916 р. Верховна Рада вирішила діяти напролом: «...Після очищення Галичини, після падіння Львова й Варшави, коли з'ясувалося, в який безвихідь заво-

⁹² Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 105, 112.

⁹³ Там само. — С. 154.

⁹⁴ Запись беседы с Александром Яковлевичем Гальперном. — С. 66—67; Яковлев К. Н. Указ. соч. — С. 66—67.

дить країну війна, і в ложах, і у Верховній Раді постало питання про політичний переворот... Переворот уявлявся керівному складу у формі перевороту згори, у формі двірцевого перевороту». Вирішили домагатися від Миколи II, щоб він поступився короною своєму брату Михайлу. «У цей період Верховна Рада здійснила ряд кроків у напрямку підготовки громадської думки до такого перевороту — пам'ятаю агітаційні поїздки Керенського та інших у провінцію, що здійснювалися за прямим дорученням Верховної Ради; пам'ятаю збори коштів на потреби такого перевороту»⁹⁵. Професор Д. Белінг, учасник Конвенту 1916 р., запевняв, що масони вирішили залучити до підготовки державного перевороту опозиційні елементи Державної Думи, заздалегідь розподілити державні посади, «щоб не залишитися осторонь внаслідок революційних подій у країні», організувати серед «вільних каменярів» збір коштів на організацію двірцевого перевороту⁹⁶. Навіть обережний О. Керенський визнав у своїх мемуарах участь масонів у підготовці цієї акції з непередбачуваним політичним фіналом. За його словами, у вересні 1916 р. на квартирі ліберала М. Федорова зібралися конспіративно М. Некрасов, П. Мілюков, О. Гучков та М. Родзянко. Вони обговорили політичне становище в Росії й дійшли висновку, що Прогресивний блок у Думі «повинен вжити невідкладних заходів для запобігання революції знизу». Після цієї домовленості О. Гучков розпочав «спільно з іншими керівниками блоку» підготовку державного перевороту, створивши для цього робоче ядро у складі тодішнього голови центрального Військово-промислового комітету М. Терещенка та князя Д. В'яземського. Саме тоді визріла й інша змова. Князь Г. Львов і генерал М. Алексеев мали намір «покінчити з впливом цариці на імператора, поклавши цим край тиску, що його чинила через неї на царя кліка Распутіна». Змовники планували домогтися 15–16 листопада 1916 р. у ставці від Миколи II, щоб він відправив імператрицю Олександру Федорівну в Крим чи в Англію. Однак раптова хвороба генерала

⁹⁵ Запись бесіди з Н. С. Чхеїдзе. — С. 88.

⁹⁶ Белінг Д. «...Я був учасником масонської ложі в Києві...» // Генеза, 1997. — № 1(5). — С. 145.

М. Алексеева не дала здійснитися планові, який здавався О. Керенському «найкращим вирішенням проблеми»⁹⁷.

У своїх мемуарах О. Керенський вочевидь намагався применшити роль масонів у підготовці дворцевого перевороту. Він, наприклад, запевняв, що масонське керівництво нібито не було посвячене в деталі запланованої акції, хоча воно й «готувалося до вирішального моменту». Якщо вірити йому, вся участь масонів в організації перевороту зводилася до створення «інформаційного центру лівих партій, щоб мати можливість крок за кроком повідомляти народ про результати перевороту, домагаючись, щоб його підтримали чи, в гіршому випадку, не чинили йому супротив...»⁹⁸. Справді, масони розпочали широку пропагандистську кампанію на користь ризикованої політичної акції. Андрій Ніковський свідчив, що «масонерія давала вказівку дискредитувати особливо ненависні фігури в пресі — Протопопова, Распутіна, Сухомлинова, Трепова»⁹⁹. Отож не помилявся останній дворцевий комендант, генерал В. Воейков, коли писав у своїх мемуарах, що розмови про Распутіна здавалися йому не просто плітками — «чимось таким, що навмисно роздувається», що в Державній Думі цього фаворита царської сім'ї використовували «як придатний для антидинастичної пропаганди елемент»¹⁰⁰. Організований характер нападок на Григорія Распутіна помітив і французький дипломат Моріс Жорж Палеолог, який записав наприкінці серпня у своєму щоденнику: «Вперше за Распутіна взялася преса... Кампанію розпочали (масонські. — *Авт.*) „Биржевые ведомости“»¹⁰¹. Характерно, що тодішня масонська пропаганда з тактичних міркувань тимчасово припинила нападки на український національно-визвольний рух. «Українську справу годилося з якогось часу трактувати пристойно, уникаючи закидів на рахунок сепаратизму, німецьких марок тощо», — свідчив Андрій Ніковський¹⁰².

⁹⁷ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 138.

⁹⁸ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 139.

⁹⁹ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 156.

¹⁰⁰ Воейков В. Н. С царем и без царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта государя императора Николая II. — М., 1995. — С. 46, 95.

¹⁰¹ Ватли Э. Григорий Распутин без мифов и легенд. Роман в документах. — М., 2000. — С. 188.

¹⁰² Ніковський А. Вказ. праця. — С. 159.

О. Керенський писав у своїх мемуарах про масонство скупю — лише те, що не кидало на нього тінь. Організатором запланованого на середину березня 1917 р. державного перевороту він виставив думський Прогресивний блок, масонам же відвів у цій справі допоміжну роль. Вочевидь, Олександр Федорович уберігав «думське масонство», одним з лідерів якого він був, від звинувачень його в політичному авантюризмі, адже політична акція такого роду могла мати для Росії катастрофічні наслідки. В. Шульгін згадував, що «перед можливим падінням влади, перед бездонним проваллям цього обвалу, у нас паморочилося в голові й німіло серце»¹⁰³.

Мабуть, саме після ознайомлення з мемуарами О. Керенського в масонознавця А. Авреха склалося явно хибне враження, що до двірцевої змови масонська організація не мали відношення: «Якоюсь мірою Некрасов і Терещенко були причетні до підготовки, а точніше — до базікання про змову, але це було їх особистою справою, і не більше»¹⁰⁴.

Андрій Ніковський, свідчив, що масонська верхівка наполегливо готувала до участі в державному перевороті військових, робила ставку на Семенівський, Волинський та інші гвардійські полки¹⁰⁵. Їй вдалося заручитися підтримкою з боку окремих представників військового командування. В. Станкевич, який потім став комісаром Тимчасового уряду при ставці, згадував, що наприкінці січня 1917 р. він мав зустріч «у дуже інтимному гуртку» з О. Керенським, на якій обговорювалася можливість державного перевороту. Олександр Федорович бачив у такому розвитку подій альтернативу неминучому соціальному вибуху з усіма його катастрофічними наслідками для фронту. «До можливості народного заворушення всі ставилися однозначно негативно — запевняв В. Станкевич, — побоюючись, що... народний масовий рух може потрапити в крайнє ліве русло і що це вкрай утруднить ведення війни. Навіть питання про перехід до конституційного режиму викликало серйозні побоювання і впевне-

¹⁰³ Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 222.

¹⁰⁴ Варех А. Я. Указ. соч. — С. 148.

¹⁰⁵ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 159.

ність, що нова влада не зможе обійтися без жорстких заходів для підтримки порядку і недопущення поразницької пропаганди»¹⁰⁶. За умов такого бачення військовими чинами політичної перспективи їх неважко було зробити співучасниками змови. Щоб державний переворот став жаданим для основної маси населення Росії, в країні штучно загострювалась продовольча криза. «Безпорядки в тилу набули загрозливого характеру..., — ділився своїми враженнями М. Родзянко. — Ніби змовилися все робити на шкоду Росії»¹⁰⁷.

Щоб ліві сили не скористалися державним переворотом і не захопили владу, масонська верхівка домогалася призначення командувачем військами Петроградського округу полковника Кримова. «Кримов такий — він за три дні очистить Пітер від усіх непотрібних», — запевняв «братів» М. Некрасов¹⁰⁸.

Реалізувати авантюрний план державного перевороту масони все ж не встигли: їх випередив революційний вибух наприкінці лютого 1917 р.

Важливо з'ясувати, яку роль відіграла масонська організація в Лютневій революції 1917 р. Самі масони оцінювали цю роль суб'єктивно й суперечливо, проте ознайомитися з їхньою думкою на цей предмет не завадить.

Осмилюючи минуле, О. Гучков дійшов думки, що «брати» втрапили свій шанс у перебігу революційних подій: «Зроблено було вдосталь для того, щоб потрапити на шибеницю, однак недостатньо для реальних звершень»¹⁰⁹. Здебільшого, масони нарікали на те, що революція вибухнула зненацька й захопила їх невідповідними. Цієї версії, наприклад, дотримувався О. Гальперн: «Революція стала для нас несподіванкою. Розгубленість серед нас на самому її початку була просто фантастичною... Ми мало розуміли суть лютневих подій навіть тоді, коли вони набували дуже серйозного характеру...»¹¹⁰ О. Керенський також запевняв про непричетність організації до Лютневої рево-

¹⁰⁶ Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 220.

¹⁰⁷ Там само. — С. 205.

¹⁰⁸ Запись беседы с Соколовым // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 97.

¹⁰⁹ Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 223.

¹¹⁰ Запись беседы с Александром Яковлевичем Гальперном. — С. 70–71.

люції, поділяючи думку В. Маклакова, який 4 (17) травня 1917 р. у вузькому колі членів Думи не без патетики виголосив: «Ні, ми не хотіли революції під час війни... І ті, хто розумів, що революція буде рівнозначною катастрофі, вважали за свій обов'язок, за свою місію врятувати Росію від революції шляхом перевороту згори. Такою була місія, яку ми мали взяти на себе і яку ми не виконали. І якщо наші нащадки проклянуть революцію, вони проклянуть і тих, хто своєчасно не жвив заходів, з допомогою яких можна було б її запобігти»¹¹¹.

Важко сказати, наскільки широсердими були запевняння провідників масонської організації в тому, що вони хотіли будь-що запобігти революційному вибуху в Росії. Проте явно неспроможною виглядає їхня спроба довести цілковиту невідповідність організації до лютневих подій. Зовсім іншу інформацію знаходимо в свідченнях окремих «вільних каменярів». Так, Сергій Єфремов згадував: «На кінець 1915 р. і прихильники перемоги (у війні) і поразенці зійшлися принаймні на одному — що взагалі так далі тягтися не може і незабаром повинна одбутися на верхах якась зміна чи то наслідком перевороту, чи одверто масового виступу. Засновуючись на інформаціях з Петербурга, цієї зміни, але ще в невідомій формі, сподівалися на початку 1917 р. Таким чином, Лютнева революція 1917 р. не була несподіванкою для братства (курсив мій. — Авт.), й воно вважало, що до певної міри навіть її підготувало в настроях тих кіл, на які мало більший чи менший вплив»¹¹².

Твердження масонів про свою готовність чи, навпаки, невідповідність до Лютневої революції 1917 р., швидше за все, визначалося їхнім ставленням до неї. Сприйняли ж вони цей революційний вибух по-різному, залежно від своїх політичних уподобань — за словами Б. Ніколаєвського, «не як єдина згуртована організація, а кожен на свій розсуд... Одні з них, дуже впливові у [Верховній] Раді, вперто думали про домовленість з найбільш прогресивною частиною командного складу армії для боротьби і направо — проти царя, і налі-

¹¹¹ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 140.

¹¹² Єфремов С. Вказ. праця. — № 17 (198). — С. 6.

во — проти «вулиці». Інших, навпаки, «вулиця» ця захопила і вони взяли активну участь у наданні їй руху по можливості організованого характеру, цим самим дуже посприявши її успіху»¹¹³.

На наш погляд, вагомим аргументом на користь версії, згідно з якою масонська верхівка Росії зустріла Лютневу революцію, так би мовити, у всеозброєнні, є той незаперечний факт, що масонство наприкінці лютого — на початку березня вправно підхопило владу, що вислизнула з рук останнього Романова, а точніше — видерло її в нього.

Ще російський історик Г. Катков констатував, що, «коли настав час формування Тимчасового уряду, рішення ухвалювались не партійними комітетами, а впливовими масонськими групами»¹¹⁴. Масонський вплив на формування Тимчасового уряду відзначав також П. Мілюков: «Найважче було рекомендувати [до складу цього уряду] нікому не відомого в нашому середовищі [М.І.] Терещенка, єдиного серед нас «міністра-капіталіста». У якому «списку» він «в'їхав» у міністерство фінансів? Я не знав тоді, що джерело було те саме, з якого нав'язали О. Керенського, відкіля походив республіканізм нашого М. Некрасова, відкіля вийшов і несподіваний радикалізм «прогресистів» — Коновалова та Єфремова. Про це джерело я довідався значно пізніше подій...»¹¹⁵. Пізніше, влітку 1939 р. визнав факт активної участі масонів у формуванні Тимчасового уряду й секретар Верховної Ради Великого Сходу народів Росії М. Некрасов: «На формування Тимчасового уряду масони дуже вплинули, бо вони потрапили до всіх організацій, які брали участь у формуванні уряду... Певну роль масонство відіграло і в період підготовки Лютневої революції, коли воно було своєрідним конспіративним центром «народного фронту», і в перші дні Лютневої революції, коли воно посприяло об'єднанню прогресивних сил під стягом революції...»¹¹⁶.

О. Керенський у своїх мемуарах так описав формування Тимчасового уряду. В ніч з 27 на 28 лютого на неофіційному засіданні Держав-

¹¹³ Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 42.

¹¹⁴ Катков Г. М. Февральская революция. — Париж, 1984. — С. 161.

¹¹⁵ Милуков П. Н. Воспоминания. — М., 1991. — С. 465.

¹¹⁶ Из следственных дел Н. В. Некрасова. 1921, 1931 и 1939 годов // Вопросы истории. — 1998. — № 11–12. — С. 37–39.

ної Думи (мемуарист назвав його «закритими зборами групи приватних осіб») було утворено Тимчасовий комітет з необмеженими повноваженнями, до складу якого увійшло 13 осіб: М. Родзянко (очолив комітет), В. Шульгін, Г. Львов, М. Чхеїдзе, М. Некрасов, П. Мілюков, М. Караулов, І. Дмитрюков, В. Ржевський, С. Шидловський, Б. Енгельгардт, О. Шингарьов та О. Керенський¹¹⁷. Більшість членів цього комітету (крім В. Шульгіна та, можливо, М. Караулова, В. Ржевського й В. Енгельгардта) були масонами. Тимчасовий комітет Думи, який, за словами Олександра Федоровича, «по суті, видер владу в царського уряду»¹¹⁸, 1–2 березня сформував Тимчасовий уряд у складі Г. Львова, П. Мілюкова, О. Гучкова, М. Некрасова, О. Коновалова, М. Терещенка, О. Мануйлова, В. Львова, О. Шингарьова та О. Керенського¹¹⁹.

Історики найчастіше висловлюють сумнів щодо масонства Г. Львова, П. Мілюкова та О. Гучкова. Проте нещодавно впроваджені до наукового вжитку джерела відкидають такі сумніви, принаймні стосовно Г. Львова та О. Гучкова. Князь Г. Львов потрапив до Тимчасового уряду значною мірою завдяки своїй популярності (він очолював Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам) та тій вагомій обставині, що до нього прихильно ставилася мати Миколи II, Марія Федорівна, а отож цар легше змирився б з його кандидатурою. Його ім'я знаходимо у масонських документах, до того ж у виголошеній 6 березня 1925 р. на його похоронах траурній промові небіжчика називали «братом нашим» — традиційним серед масонів звертанням¹²⁰. Навряд чи випадково князь Г. Львов, очоливши Тимчасовий уряд першого складу, у своїх промовах виголошував масонські гасла, скажімо таке: «...Вона (душа російського народу. — *Авт.*) готова не лише злитися з демократією всього світу, а й стати попереду неї і вести її шляхом розвитку людства на великих засадах свободи, рівності й братерства»¹²¹. Думається, саме масонська належ-

¹¹⁷ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 181–182.

¹¹⁸ Керенский А. Ф. Указ. соч. — С. 186.

¹¹⁹ Там само. — С. 195.

¹²⁰ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 83; Пушкарєва И. М., Г. Е. Львов // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. — М., 1991. — С. 193.

¹²¹ Милоков П. Н. Указ. соч. — С. 483.

ність і вторувала князю дорогу до прем'єрського крісла, в яке він, за словами В. В. Шульгіна, «в'їхав незаперечно». Неодноразово згадується в масонських документах також ім'я О. Гучкова¹²². Щодо П. Мілюкова, то масонські джерела повідомляють про його причетність до масонського руху суперечливо. Так, член Верховної Ради Великого Сходу народів Росії князь В. Оболенський (кадет) запевняв у 30-х роках, буцімто П. Мілюков «не лише не брав участі в російському масонському русі, а й ставився до нього негативно»¹²³. Сергій Єфремов також не вважав його масоном, хоч запевняв, що масони підтримували з ним тісні контакти¹²⁴. Андрій Ніковський же називав П. Мілюкова «вільним каменярем» і твердив, що «перша рада міністрів Тимчасового уряду була мало не вся з масонів»¹²⁵. Зараховував П. Мілюкова (а також Г. Львова) до масонів й декан біофаку Київського інституту професійної освіти, член ложі, очолюваної професором Костянтиновичем, Микола Воскресенський¹²⁶.

Отже, непереконливою виглядає версія про «непідготовленість» масонської організації до Лютневої революції 1917 р. Масони пожинали плоди революції — прибрали до своїх рук ключові посади у створеному з їхньою активною допомогою уряді. Влада опинилася в їх руках. Інша справа, що вони не зуміли до пуття нею скористатися.

Історики неоднозначно трактують роль масонства у формуванні та діяльності Тимчасового уряду. Так, Б. Николаєвський вважав, що масони утворили «політично досить однорідну групу від лівих кадетів і прогресистів до правих соціал-демократів, яка впродовж майже всього періоду Тимчасового уряду відіграла фактично керівну роль у спрямуванні політики останнього»¹²⁷. Цю його думку поділяють М. Яковлев і В. Старцев. М. Яковлев, зокрема, вважає, що масонська організація

¹²² Платонов О. А. Указ. соч. — С. 72.

¹²³ Smith N. The role of Russian Freemasonry in the February Revolution: an other scrap of Evidence // Slavic Review. — Dec. 1968. — Vol. 27. — N 4. — P. 607.

¹²⁴ Єфремов С. Вказ. праця. — № 17 (198). — С. 6.

¹²⁵ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153–154.

¹²⁶ Микола Воскресенський. Історія масонства // Генеза, 1998. — № 1–2. — С. 136.

¹²⁷ Николаєвський Б. И. Указ. соч. — С. 42.

визначила і час формування Тимчасового уряду, і його склад¹²⁸. А. Аврех же, навпаки, бачив у масонах «блазнів горохових» (так зневажливо відгукувався про них і В. Шульгін), майже непричетних до утворення Тимчасового уряду. Поява цього уряду була, на його думку, не запланованою й успішно реалізованою «братами» акцією, а «певною стихійною антиреволюційною творчістю октябристсько-прогресистсько-кадетських і земсько-городських мас»¹²⁹. Не схильний пов'язувати Лютневу революцію 1917 р. з масонським рухом і Л. Хасс, який відстоює думку про непричетність «масонства О. Керенського» до складення списків майбутнього уряду з допомогою такого аргументу: «Заходи такого масштабу серйозні політики здійснюють в обстановці величезної секретності, не при такій широкій участі різних осіб»¹³⁰.

Характерно, що самі масони відзначали повалення самодержавства як свою перемогу. На своєму квітневому з'їзді в Москві окремі делегати від провінційних організацій навіть пропонували проголосити Росію масонською державою і направити своїх представників до масонських урядів інших держав світу, проте більшість учасників з'їзду розсудливо визнали відмову від масонської конспірації передчасною¹³¹.

Тимчасовий уряд приступив до здійснення в Росії демократичних перетворень. 20 березня він скасував існуючі в державі релігійні та національні обмеження, які найбільше стосувалися поляків та євреїв. Що ж до національних рухів, які лавиноподібно наростали в «тюрмі народів» після Лютневої революції, то до них він поставився насторожено, щоб не сказати — вороже. Це негативно позначилося на відносинах між ним та українською Центральною Радою. Масонській верхівці довелося задля порятунку фронту штовхати Тимчасовий уряд на непопулярні заходи. Андрій Ніковський згадував, що військовий міністр О. Керенський натякнув київським «братом» під час своєї поїздки на фронт, що везе указ про запровадження в армії смертної кари та що «це походить від масонів»¹³².

¹²⁸ Яковлев Н. Н. Указ. соч. — С. 10.

¹²⁹ Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 117–118, 161, 164.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Платонов О. А. Указ. соч. — С. 268–269.

¹³² Ніковський А. Вказ. праця. — С. 155.

Масонське керівництво Росії (масонами була більшість членів Тимчасового уряду в усіх його складах) не зуміло ні припинити розвал армії, ні подолати наростаючу економічну кризу, ні запобігти політичному хаосу, ні зберегти Росію «єдиною та неділимою» — лише розчистило шлях до влади більшовикам. В обстановці громадянської війни, що почалася з перших днів Жовтневого перевороту, та масових репресій більшість масонів подалося в еміграцію, через що масонський рух у Росії істотно послаб, практично зійшовши нанівець.

Масонство постачило Росії на початку ХХ ст. не лише політиків, а й десятки видатних діячів культури. До вільномулярства, зокрема, були причетні О. Амфітеатров, Л. Андреев, М. Арцибашев, Андрій Белий (Б. Бугаєв), О. Бенуа, І. Білібін, О. Блок, О. Брюсов, В. Вересаєв, В. Вернадський, З. Гіппіус, Саша Чорний (О. Глікберг), Максим Горький (О. Пешков), В. Іванов, В. Ключевський, В. Короленко, І. Лукаш, Л. Любимов, С. Маковський, К. Мочульський, В. Немирович-Данченко, П. Нілус, Л. Сабашніков, Б. Савінков, В. Семевський, С. Сергеев-Ценський, Ф. Сологуб, П. Сорокін, Е. Тарле, Ю. Терапіано, О. Толстой, М. Чехов, Марк Шагал та ще щонайменше 32 особи¹³³.

Історики дають різну оцінку «думському масонству» 1910–1917 рр. Більшість із них вважає його «специфічною руською формою королівського мистецтва, його національною особливістю»¹³⁴.

¹³³ Сахаров В. И. Иероглифы вольных каменщиков. Масонство и русская литература XVIII — начала XX в. — М., 2000. — С. 208.

¹³⁴ Карпачев С. П. Указ соч. — С. 97.

МАСОНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII–XIX СТ.

Висловлювався погляд, що Україна задовго до появи в ній масонських лож була готова сприйняти масонство. На думку видатного українського історика й політичного діяча Михайла Грушевського (1866–1934), українське громадянство здавна шукало «нецерковної, неофіційної, відповідної «просвіщенному вікові»... моралі та ідеології, свobodної від старого, пережитого аскетизму та обрядовості». Наближало багатьох до масонства в Україні, за його словами, «сковородинство» — проповідництво Григорія Сковороди. Григорій Савович хоч і ставився до масонства неприхильно, все ж висловлював погляди, близькі до масонської ідеології, скажімо, «про боротьбу в людині матерії і Духа, обов'язок людина поборювати в собі потяги матеріальні й підійматися до світу духовного через самопізнання і увагу до внутрішнього об'явлення — що повинно заступати місце пустої шкільної науки...»¹.

Видатний український політичний діяч, публіцист та історик української літератури Сергій Єфремов (1876–1939) вважав, що в Україні прототипом «майстерень» були братства XV–XVII ст., які організаційно й функціонально дуже нагадували перші європейські

¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925. — С. 129–130.

ложі². Однак проведення аналогій між середньовічними українськими братствами та масонськими ложами базується на суто зовнішніх ознаках. Воно не враховує відмінності між масонською ідеологією та ідейними засадами братств, базованими на християнстві.

Вважається, що першу «майстерню» на теренах України заснував у 1742 р. у волинському селі Вишнівці польський шляхтич. 15 років по тому у Львові ненадовго запрацювала ложа «Трьох Богинь» (проіснувала до 1744 р.), а в 1767 р. — «Трьох Білих Орлів»³. Отже, масонський рух розпочався в Україні лише в середині XVIII ст. — пізніше ніж у Західній Європі.

Масонство поширювалося в Україні трьома шляхами: через Польщу, Росію й безпосередньо із західноєвропейських країн, причому Галичина й Правобережна Україна стали в цьому відношенні переважно польською «зоною впливу», а Лівобережжя та Слобожанщина — російською.

Оскільки масонський рух втягував у себе майже виключно елітні верстви населення, зосереджені в містах і містечках, то на долю останніх і випало бути масонськими центрами. Одним з найповажніших осередків масонства став у другій половині XVIII ст. Київ. У 1784 р. в ньому запрацювала ложа «Безсмертя». Хоча в її створенні важливу роль відіграли російські офіцери, вона не мала зв'язків з російським масонством і була підпорядкована Великому Сходу Польському⁴. Згодом у Києві з'явилася ложа «Трьох Колон». До польського масонського центру належав ряд інших лож України, а саме: кременчуцька військова ложа «Мінерва» (виникла на території Польщі, потім перебралася в Немирів, а вже звідти — в Кременчук), житомирські «майстерні» «Розвіяний Морок» та «Схід Житомирський», які заснував місцевий лікар Францішек Гінч, дубнівська ложа «Звершена Таємниця»⁵ та ін.

² *Єфремов С.* Масонство на Україні // Наше минуле. — 1918. — Число 3. — С. 4–5.

³ *Ходоровський М.* Масонство і Україна (за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.). — К., 2004. — С. 50.

⁴ *Пьтин А. Н.* Хронологический указатель русских лож от первого введения масонства до запрещения его. 1731–1822. — СПб., 1873. — С. 23, 27.

⁵ *Єфремов С.* Вказ. праця. — С. 6–7; *Слабченко М.* Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття. — Харків, 1926. — Т. 1. — С. 93–102.

Найбільше поширився масонський рух другої половини XVIII ст. у Галичині. До 1785 р., коли австрійський уряд заборонив існування в адміністративних центрах імперії більш ніж по одній «майстерні», щонайменше п'ять лож працювали у Львові («Трьох Штандартів», «Йосифа до Цісарського Орла», «Трьох Білих Орлів», «Досконалої Рівності», університетська ложа тощо). Запрацювали ложі в Заліщиках, Самборі, Величках. Соціальний та національний склад цих та інших галицьких лож загалом був неоднорідним. Так, ложу «Трьох Білих Орлів» облюбували переважно магнати (С. Щенний-Потоцький, Миколай Потоцький, К. Панінський, К. Любомирський та ін.), університетську ложу у Львові — професори з Угорщини, Чехії, Швейцарії, німецьких земель. Існували окремі ложі для австрійських урядовців, польської шляхти, військових. Були й «майстерні» зі змішаним складом, до яких належали також банкіри та промисловці, дрібні чиновники, тобто представники третього стану. Зрозуміло, масони дотримувалися різної політичної орієнтації⁶.

Ложі України в другій половині XVIII ст. вирізнялися характером своєї діяльності. Серед них були такі, що займалися політикою («Доброчинного Поляка» у Дубно), але траплялися й такі, що віддавалися ритуалам та бенкетам («Марс» та «Добрий Пастир» в Кременчуці), або ж алхімічним дослідом («майстерні», засновані 1775–1778 рр. в с. Сутківці та Остапківці на Хмельниччині подільським графом Т. Грабянком, що виношував задум побудувати всесвітнє царство вільних людей зі столицею в Єрусалимі, а для цього щонайменше заволодіти польським, турецьким та російським престоломи)⁷.

Вітчизняний дослідник історії масонського руху в Україні у XVIII ст. вважає, що особливу роль у громадсько-політичному житті Галичини відіграла у 1767–1782 рр. львівська ложа «Трьох Білих Орлів», котра у складній політичній обстановці поширювала ідею релігійної та національної толерантності⁸.

Якщо розвиток масонського руху в Галичині та на Правобережжі у XVIII — на початку XIX ст. зазнав переважно польських впливів, то

⁶ Ходоровський М. Вказ. пр. — С. 60–65.

⁷ Там само. — С. 65.

⁸ Там само — С. 56–57.

на Лівобережжі й Слобожанщині, як уже зазначалося, він був значною мірою зорієнтований на Росію. В цьому регіоні масонство з'явилося й активно запрацювало завдяки участі багатьох представників місцевої еліти в російських ложах, передусім тих «вільних каменярів», що співпрацювали з російським просвітителем і масоном М. Новіковим. До останніх, зокрема, належав випускник Київської духовної академії Семен Гамалія (1743–1822), за словами М. Довнар-Запольського — «відданий і незмінний друг Новікова, його постійний співпрацівник і радник». С. Гамалія керував однією з московських лож, хоч сам був родом з Полтавщини. Після розгрому Новіковського гуртка Семен Іванович поселився в селі Тихвінському, яке належало Новікову, й доживав там свої дні в убозстві та самотині⁹. Адептами «королівського мистецтва» були також вихованець Київської духовної академії, бібліотекар Публічної бібліотеки в Петербурзі, літератор та історик Михайло Антоновський, учень і друг Григорія Сковороди, його перший біограф, наближений Олексія Розумовського — Михайло Ковалинський, випускник Київської духовної академії та Московського університету, його перший викладач

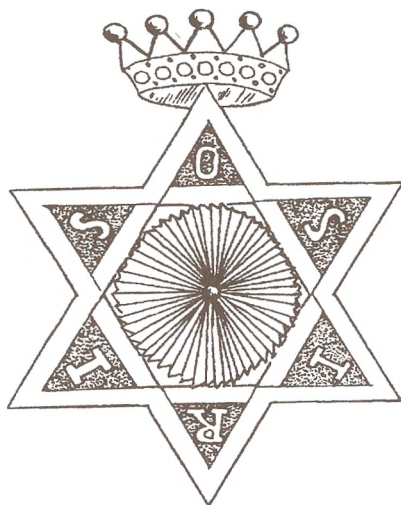
Знак ложі
«Пломеніюча Зоря»

Семен Гамалія

⁹ Масонство в его прошлом и настоящем / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. — М., 1991. — Т. 2. — С. 27–37.

Знак Кам'янець-Подільської ложі «Любов до Пломениючої Зорі»

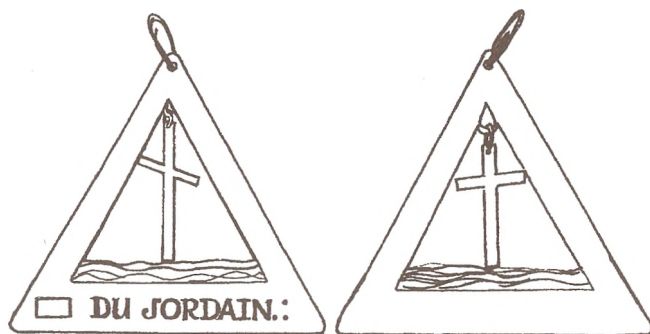
природничих наук і ректор, основоположник науки агрономії в Росії — Антін Прокопович-Антонський та ін¹⁰.

На початку XIX ст. поширенню в Україні «королівського мистецтва» посприяв впливовий російський масон О. Лабзін¹¹, який видавав масонський часопис «Сионський вестник» — як впливає з опублікованого на його сторінках списку передплатників на 1818 р., вельми популярне серед української громадськості видання. Цей часопис, зокрема, передплачували Олексій Кирилович, Петро Кирилович і Лев Кирилович Розумовські, окремі державні установи, духовні заклади тощо. «Сионський вестник» мав своїх шанувальників щонайменше в семи містах України (Катеринослав, Миколаїв, Ніжин, Переяслав, Полтава, Харків, Чернігів)¹². Думається, вже один цей факт дає змогу не погодитися з висновком Сергія Єфремова, що масонство в Україні нібито

¹⁰ Кравців Б., Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 1487.

¹¹ Афонский П. Александр Федорович Лабзин и его журнал «Сионский вестник» / ЛДНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Ф. 10. Дис. 908.

¹² Сионский вестник. — 1818. — № 1–3. — С. 425.

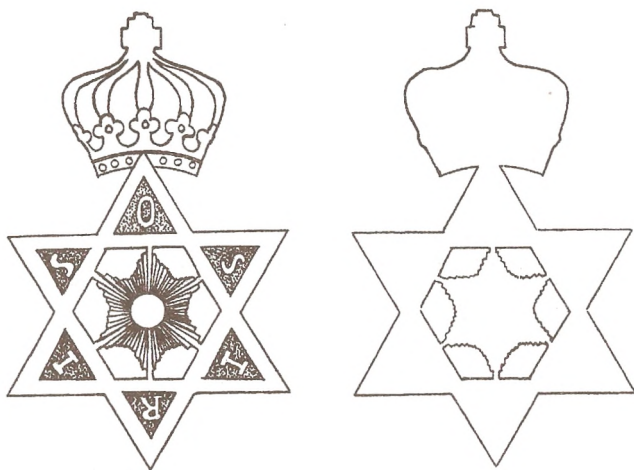
Знак ложі «Йордана» в Феодосії

«широко між люди не пішло», якщо, звичайно, розуміти під «людьми» духовну еліту, на яку воно, власне, й було розраховане.

Визнаючи незаперечним факт впливу польського й російського масонства на становлення «королівського мистецтва» в Україні, слід разом з тим зазначити, що цей вплив не був ні визначальним, ні, тим паче, єдиним чинником у біографії масонства країни. В Україну масонство проклало собі й самостійні шляхи, непольські та неросійські. Зокрема, масонські ідеї опанували головами і душами багатьох дітей козацької старшини, відряджених для здобуття освіти в престижні західноєвропейські (здебільшого німецькі) університети. Чимало зробив для поширення цих ідей в Україні Григорій Сковорода. Так, він посприяв утворенню організацій і гуртків, на які відчутно вплинули масонські світоглядні орієнтири¹³.

У 40–80-х роках XVIII ст. масонських лож в Україні було небагато. Кількість їх стала помітно зростати вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Роль каталізатора масонського руху в країні відіграли революційні події у Франції та включення Правобережної України до складу Російської держави. В Україні знайшли притулок чимало французьких та польських масонів, які продовжили там свою громадсько-політичну діяльність, активно пропагували масонські ідеї

¹³ *Ефремов С.* Вказ. праця. — С. 5–6.

Знак Кам'янець-Подільської ложі «Озіріса до Пломєніючої Зорі»

серед місцевої еліти, що вплинуло не лише на масштаби тамтешнього масонського руху, а й певною мірою на сам характер масонської діяльності (політизувало її).

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. «майстерні» вже функціонували в ряді українських міст: Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Дубно, Львові, Самборі тощо. Так, у Полтаві в 1818 р. запрацювала ложа «Любов до Істини». У подільському селі Буцьківці тоді ж існувала ложа «Мінерва», в Кам'янці — ложі «Озіріс до Пломєніючої Зорі» та «Пломєніюча Зоря», підпорядковані петербурзькій «Астреї»¹⁴. На Волині наприкінці XVIII ст. запрацювала ложа «Доброчинність і Досконала Єдність», у Вінниці — «Трьох Братів», у Кременчуці — «Марс» і «Добрий Пастир»¹⁵. У Києві в 1818 р. виникла ложа «З'єднані Слов'яни», в Одесі на той час працювали «майстерні» «Понт Евксинський» (до неї належали переважно іноземці), «Три Царства Природи» та «Друзі Природи»¹⁶.

¹⁴ Слабченко М. Вказ. праця. — С. 94.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Пытин А. Н. Указ. соч. — С. 36, 38.

На Слобожанщині організацією масонського типу була «Паліцинська академія», до якої входили прибічники Григорія Сковороди, в тому числі кілька «вільних каменярів»¹⁷, у Харкові на початку XIX ст. відкрилася філія петербурзької ложі «Вмираючий Сфінкс». Існувала ще низка таємних організацій, пов'язаних з масонством організаційно та ідейно; їх, мабуть, очолювало засноване на початку 20-х років XIX ст. «Малоросійське таємне товариство».

В Україні на початку XIX ст. запрацювало також кілька польських таємних товариств і організацій. Невідрадне політичне становище Польщі, розчленованої й розібраної по частинах сусідніми абсолютистськими державами й позбавленої, таким чином, державної незалежності та свого традиційного політичного устрою, нагадувало політичну долю України. Проте в польських землях раніше й масштабніше, ніж в українських, почалася нелегальна боротьба за національно-політичне відродження. В Польщі, за словами Сергія Єфремова, прагнення «всіляких таємних товариств до патріотичної мети і завданнів, а з них відбудування польської держави на першому стояло місці»¹⁸. Тому діяльність польських лож і патріотичних таємних організацій на Правобережжі не лише стимулювала тамтешній масонський рух, а й посилювала в ньому національно-визвольні тенденції, істотно політизуючи його. Заздалегідь зазначимо, що, можливо, саме цей чинник визначив більш ранню появу «політичного масонства» в Україні, ніж у Росії.

Оскільки діяльність польських лож і таємних патріотичних організацій відчутно вплинула на масонський рух в Україні, розглянемо це докладніше.

Наприкінці XVIII — у першій чверті XIX ст. серед польських військових з'явилися таємні організації, які відразу ж включилися в національно-визвольну боротьбу. Однією з них було «Національне масонство», засноване в 1819 р. майором 4-го піхотного полку Лукасинським. Керівництво «Національним масонством» здійснював великий майстер (ним став Лукасинський) та утворений із перших

¹⁷ Слабченко М. Вказ. праця. — С. 94.

¹⁸ Єфремов С. Вказ. праця. — С. 7.

членів цієї організації капітул. Як з'ясувало слідство у справах декабристів, до цієї організації входили офіцери, відставники та цивільні службовці. Організація була аморфним утворенням, навіть не мала свого статуту й вже у 1820 р. самоліквідувалася. Проте вона дала життя «Патріотичному товариству», яке було краще організованим і ставило перед собою конкретну політичну мету — домогтися відродження Великої Польщі. Керував «Патріотичним товариством» Тимчасовий центральний комітет. Активними членами цієї промасонської організації були полковник Крижановський, князь Антін Яблоновський, референдарій Гржимала, секретар Пліхта, сенатор і каштелян граф Станіслав Солтик та ін. «Патріотичне товариство», яке, на погляд членів слідчої комісії, «складалося з осіб непримітних і не мало ні сили, ні впливу», прагнуло вести патріотичну роботу повсюди, «де в ужитку польська мова», тобто й на території Галичини та Правобережжя. Щоб краще поставити цю роботу, територію колишньої Речі Посполитої було поділено на сім провінцій: Царство Польське, Велике Князівство Познанське (до нього входило також Калишське воєводство), Галичина, Литовські губернії, Волинь, вільне місто Краків та армія (вона вважалася сьомою провінцією)¹⁹.

У 1819 р. капітан уланського полку принца Оранського Маєвський, який під час свого перебування в Англії вступив до єдинбурзької масонської ложі «Рицарі Храму» (шотландський обряд) і мав вищий ступінь посвяти, заснував у Варшаві ложу «Тамплієри», першими членами якої стали відставні офіцери та чиновники. Польські тамплієри давали обітницю тримати свою діяльність у таємниці, «все приносити в жертву Вітчизні, пролити за неї свою кров, на полі бою не відступати перед трьохкратною ворожою перевагою». Було розроблено проект статуту ложі, згідно з яким керівництво цією ієрархічно структурованою організацією покладалося на Верховну Раду, очолювану великим майстром. Передбачалося створення провінційних комітетів, намісництв і округів. У кожному з них мали бути свої «роз'їздники» (гінці), покликані забезпечити зв'язок між керівника-

¹⁹ Декабристы и тайные общества в России. — М., 1906. — С. 126–131, 146, 148.

ми ложі, «прокурори» в губернських центрах — гаранті безпеки самої організації та кожного її члена. Проте Маєвський відхилив цей статут, уgliedівши в ньому небезпеку для своєї масонської влади²⁰.

Реальну владу над польськими тамплієрами (чи «рицарями храму») поступово перебрав Карвицький — заступник великого майстра. Оскільки між «Тамплієрами» та «Патріотичним товариством» підтримувалися тісні контакти (ряд членів «Патріотичного товариства» належали водночас до «Тамплієрів», а керівництво «Тамплієрами», передусім намісники — до «Патріотичного товариства»), то Карвицький здійснив спробу об'єднати ці таємні організації, проте через брак коштів не спромігся цього зробити²¹.

На відміну від «Патріотичного товариства», тамплієри не вважали свою організацію політичною, підкреслювали її суто масонський характер. Свою відмежованість від політики вони доводили тим, що бралися допомагати лише тим народам, які виборювали собі незалежність, поляки ж, як вони вважали, такої боротьби в першій чверті XIX ст. не вели.

Організаційна структура польських таємних товариств і лож в Україні не відзначалася ні чіткістю, ні стабільністю. Ложі належали до різних обрядів: французького, шотландського та ін. До того ж їхнє керівництво вносило на власний розсуд корективи в структуру та обрядову практику організацій. Так, «офіцери» ложі «Тамплієрів», побудованої на триступеневій посвяті (масони 1-го ступеня зобов'язувалися любити ближнього й надавати один одному допомогу, 2-го ступеня — зберігати національну ідентичність, 3-го ступеня — безмежно любити свою Вітчизну), щоб уберегти свою організацію від поглинання її «Патріотичним товариством», запровадили 4-й ступінь втаємничення, що відповідав 33-му ступені французького обряду й зобов'язував адепта жертвувати своїм життям заради Вітчизни та надавати посильну допомогу тим народам, які ведуть національно-визвольну боротьбу. Наявність додаткового ступеня посвяти робила організацію привабливішою для багатьох поляків. Розпізнавальними знаками польські масони не користувалися, вони впізна-

²⁰ Декабристы и тайные общества... — С. 144—145.

²¹ Там само. — С. 142, 162—164.

вали «свого» по тому, що однаково оцінювали становище у Польщі та Росії, у розмовах з одностудцями «нічого не приховували». Взагалі, конспірація в них була поставлена не кращим чином. Їхні «офіцери», як констатував слідчий комітет, висловлювали своє невдоволення урядовою політикою «без найменшої обережності», причому окремі з них «навіть заявляли, що нинішній порядок не може продовжуватись надалі... поширювали туманні чутки про (існування) таємного товариства, покликаного змінити форму державного правління в Росії»²². Тому органи безпеки порівняно легко розкрили на початку 20-х років «Патріотичне товариство», заарештували багатьох його членів і зрештою паралізували його діяльність²³.

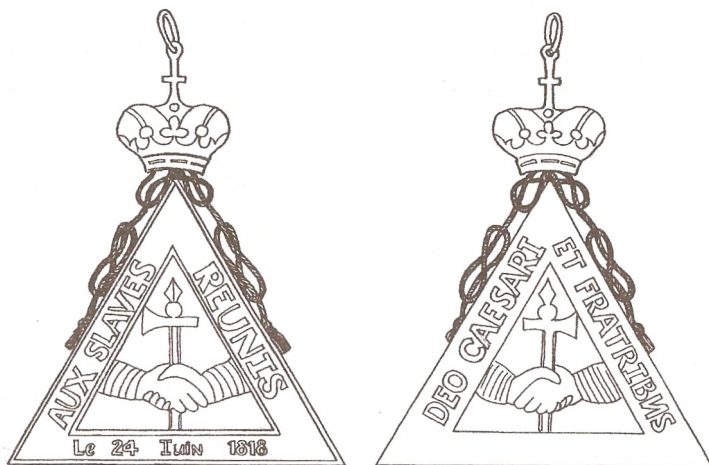
Низовою ланкою «Патріотичного товариства» на Правобережній Україні стали польські гміни (земляцтва). Керівництво доручило поширювати вплив організації на Волині та Поділлі Собанському. Він заснував у Бердичеві Провінційну раду, до складу якої увійшли Карл Дзековський та колишні офіцери — Тарновський та Івашкевич. Згодом склад Провінційної ради поповнився офіцером у відставці Скибицьким, волинським губернським предводителем дворянства графом Петром Мошинським, колишнім головою Другого департаменту головного суду Волинської губернії Станіславом Карвицьким і Цішевським. Центральний комітет товариства призначив віце-президентом Провінційної ради Дзековського, надіслав їй статут. Згодом Центральний комітет поділив провінцію «Волинь» на три зони: Волинську, Подільську та Київську губернії. Волинське відділення очолив Тарновський, подільське — Собанський, київське ж залишилося без керівництва. Провінційна рада отож припинила своє існування. Ще пізніше Волинську провінцію було поділено на шість округів (Ровенський, Овруцький, Кременецький та ін.).

Але ці адміністративні перебудови мало сприяли активності «Патріотичного товариства». Охочих увійти до нього явно бракувало. За даними слідчого комітету, склад цієї таємної організації не перевищував 30 осіб²⁴.

²² Декабристы и тайные общества... — С. 148–149.

²³ Там само. — С. 147.

²⁴ Там само. — С. 126–138.

Знак ложі Об'єднаних слов'ян

Члени «Патріотичного товариства» мешкали здебільшого у сільській місцевості, на значній відстані один від одного, й тому не могли регулярно збиратися для вирішення поточних завдань. Спорадичні засідання організації відбувалися в ярмаркові дні в Балті та Бердичеві, а також під час контракткових ярмарків у Києві. Тоді ж здійснювався і прийом нових членів.

Поширювала свої впливи на Правобережну Україну також ложа «Тамплієрів». Посвята adeptів цієї ложі відбулася на початку 1821 р. на двох зібраннях у Києві. Тоді ж було утворено керівний центр ложі — Верховну Раду, до складу якої увійшли Маєвський (великий майстер), Станіслав Карвицький (заступник великого майстра), Лаговський (великий оратор), Пулавський (великий намісник), Цішевський (великий суддя), Загорський (великий обозний) та Карвицький (великий секретар). Збиралися на свої засідання «рицарі храму» в Бердичеві. На одному з таких засідань було ухвалено заснувати в кожній губернії по ложі з дванадцяти осіб, керівником майбутньої волинської ложі призначено Карвицького, подільської — Мошинсь-

кого, київської (за даними, що їх мав у своєму розпорядженні слідчий комітет, її так і не утворили) — Пулавського та Цішевського²⁵.

Керівники польських «майстерень», полтавської ложі «Любов до Істини» та київської «З'єднаних Слов'ян» (чи «Союзу Благоденствія») підтримували між собою зв'язки. Так, провідники «Патріотичного товариства» здійснили спробу налагодити контакти через полтавського масона Василя Лукашевича з російськими декабристами, хоч сам Лукашевич радив їм триматися подалі від цих «легковажних і надто запальних» поборників демократичного оновлення Росії. Знехтувавши порадами полтавського «брата», полковник Крижановський у 1824 р. під час контрактів у Києві провів переговори з М. Муравйовим та М. Бестужевим. Він самовпевнено пообіцяв декабристам, що польські патріоти у разі державного перевороту в Росії обеззброять Литовський корпус та перешкоджають поверненню з Варшави в Петербург цесаревича²⁶. Про ці переговори знали волинські члени «Патріотичного товариства» — Карвицький, Маєвський, Ворцель, Тарновський, Івашкевич. «Рицарі Храму» на співпрацю з російським таємним товариством не зважилися²⁷.

Ні «Патріотичне товариство», ні, тим паче, «Тамплієри» далі розмов не пішли й практично нічим не допомогли декабристам. Слідчий комітет констатував у 1826 р., що він «не виявив жодних обставин, які дозволили б припустити, що... одне з цих товариств вдалося до якихось дій»²⁸.

Масонські ложі України мали змогу познайомитися з досвідом роботи таких польських таємних організацій, як «Товариство справжніх поляків», «Молода Польща» та «Союз польського народу». Проте вони жодною мірою не копіювали польські зразки. Попри певний вплив польського масонського руху на український, останньому були притаманні виразні національні риси — данина місцевій специфіці політичної обстановки та громадсько-політичних рухів,

²⁵ Там само. — С. 139–141.

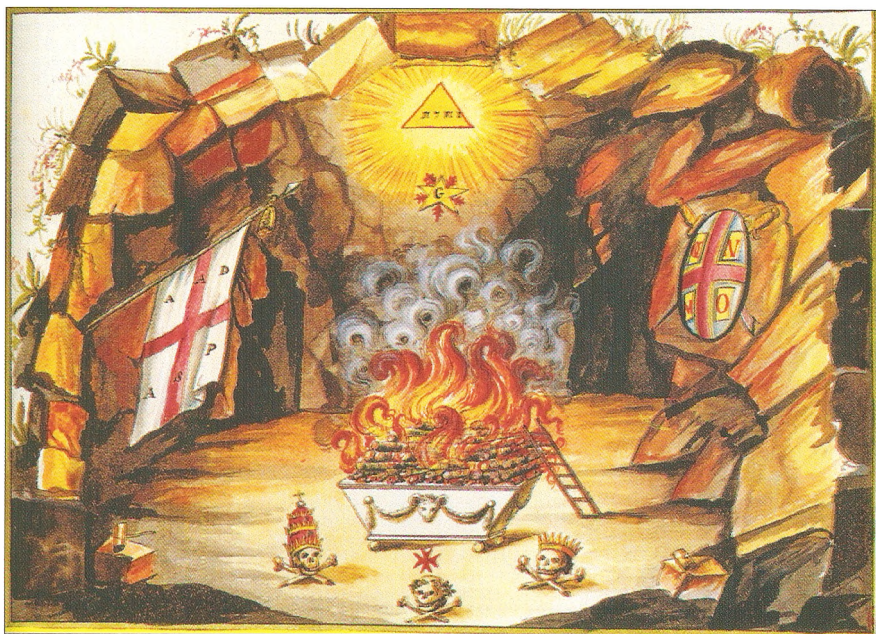
²⁶ Декабристы и тайные общества. — С. 150–154.

²⁷ Там само. — С. 164.

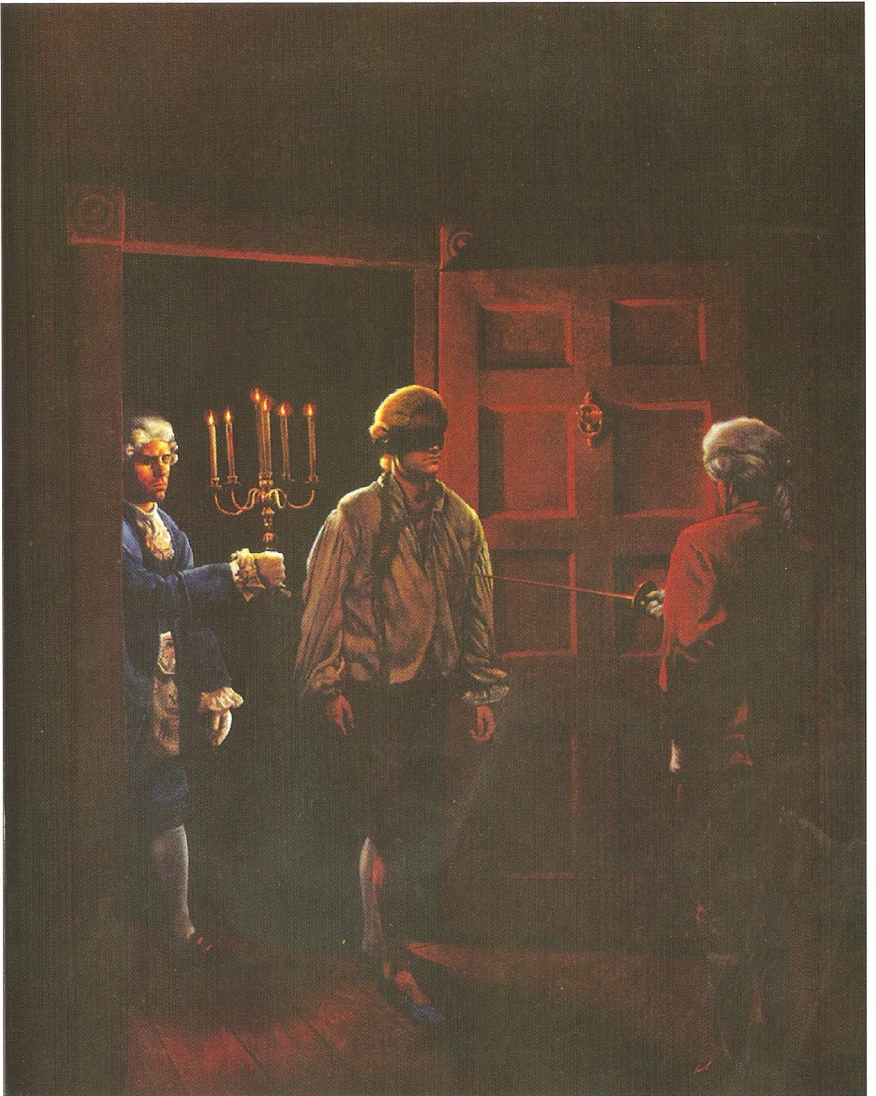
²⁸ Там само. — С. 166.

Зображення обряду посвячення в масони на афіші фільму «Окульти сили»

Останки великого магістра тамплієрів Жака де Моле
лежать перед багаттям між останками його ворогів — папи Климента V
і короля Філіппа IV Красивого

Обряд посвяти в масони у XVIII ст. — випробовування кандидата на сміливість

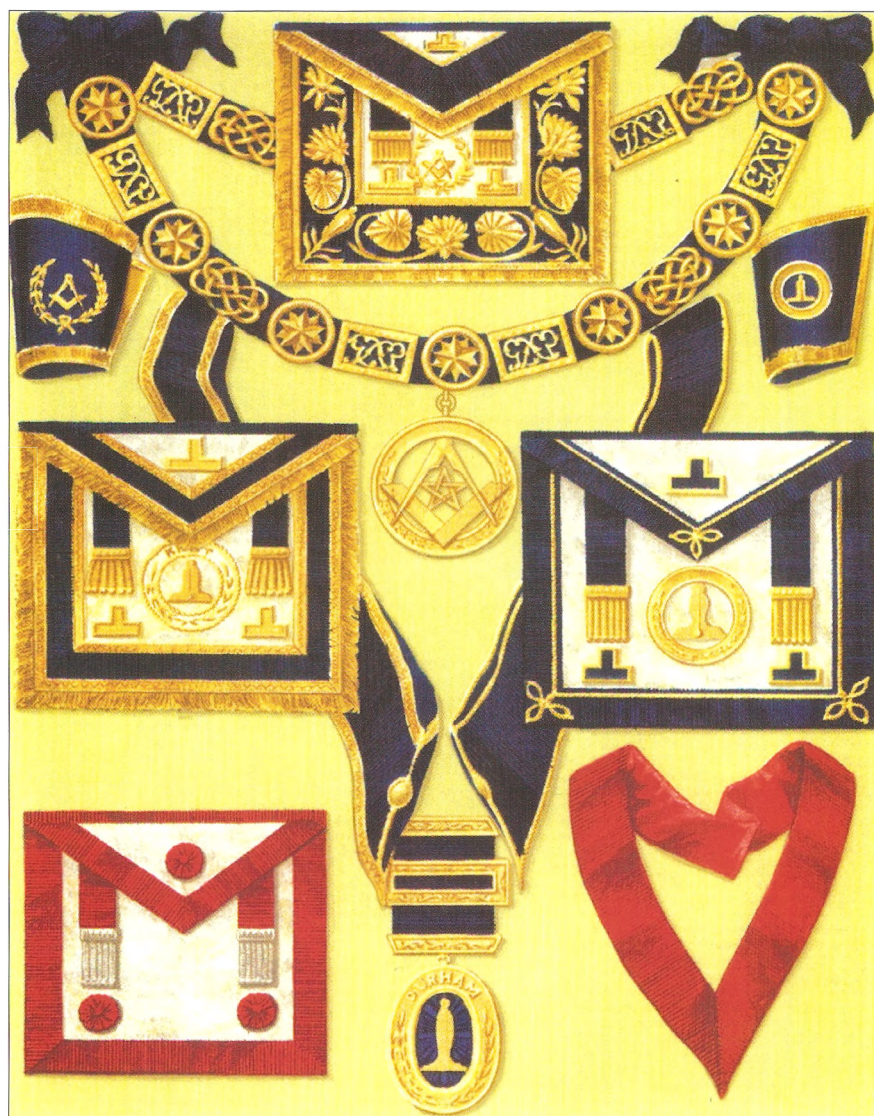
Обряд посвяти у ступінь майстра. Обрядом керує майстер стільця, який сидить із Біблією на колінах

Голландський принц Фредерік
у масонському облаченні. ХІХ ст.

Британський принц Едуард у костюмі великого майстра масонів
Англії (займав посаду з 1874 по 1906 р.)

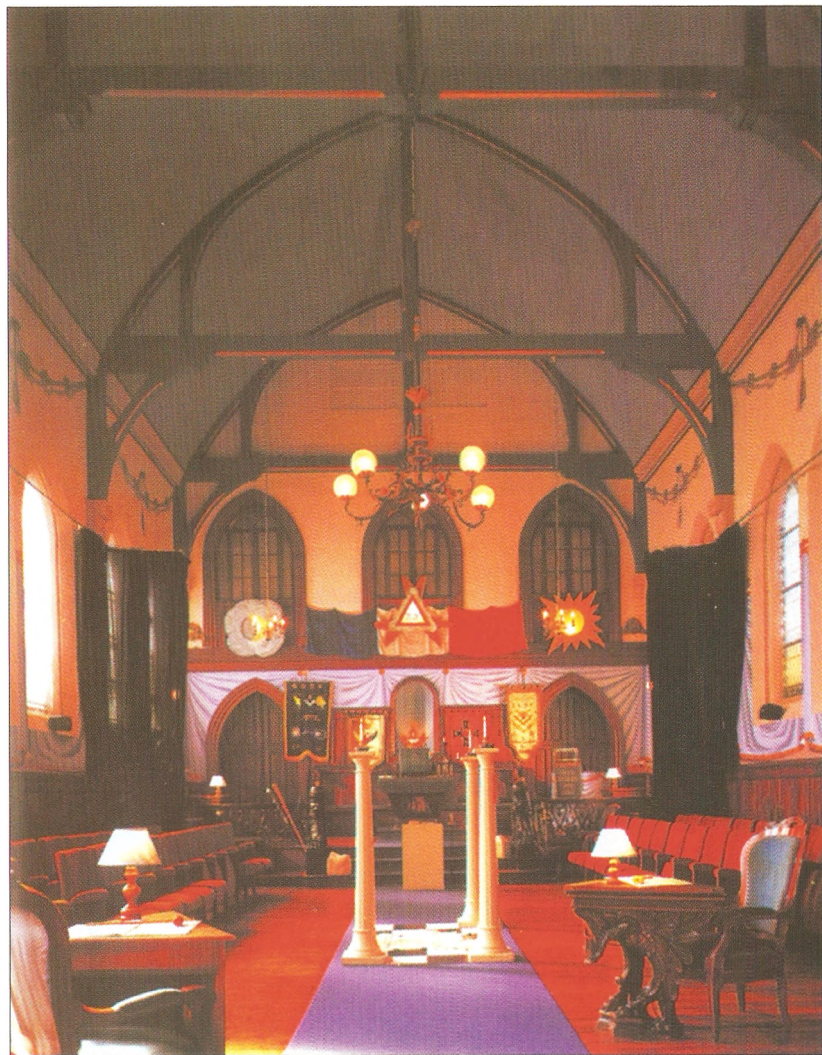

Облачення Провінційної Великої ложі (Англія)

Облачення Великого Сходу Франції

Оздоблення ложі. Сучасне фото

національній ментальності. Так, українське масонство брало активну участь у виробленні та пропагуванні ідеї визволення слов'янських народів від національних та політичних утисків, їх об'єднання в загальнослов'янську федерацію під егідою України²⁹. Немає жодних підстав вважати, що ця ідея була запозичена в польської суспільно-політичної думки чи польського визвольного руху.

Те, що національні риси в українському масонському русі не стали все ж визначальними, свідчило не про копіювання українськими масонами польських зразків, а про їхню прихильність до космополітичних засад Ордену. Зародившись у Західній Європі, масонство повсюдно вважало своїм основним завданням створення всесвітнього, наднаціонального братства, воно нехтувало специфікою національного розвитку тих країн, де пускало своє коріння, відверто тяжіло до універсалізму. Відкидаючи національне, воно, як правило, цуралося свого національного підґрунтя чи, принаймні, намагалось його приховати. Явна перевага інтернаціонального над національним була притаманна й масонству України.

Характер діяльності масонських лож в Україні першої чверті XIX ст. розглянемо на прикладі харківської та полтавської «майстерень».

Харків масони почали обживати в середині 60-х років XVIII ст., після прибуття на Харківщину пастора й містика, професора Московського університету Віганда, якого в 1764 р. запросив учителем для своїх дітей на трирічний термін генерал М. Хомутов. Віганд поселився в маєтку генерала — селі Бабаї поблизу Харкова. У своїх мемуарах він згадував про зустріч з кількома харківськими «братами», імена яких, зрозуміло, не назвав. На думку дослідника масонського руху на Харківщині О. Зінухова, це були, швидше за все, тамтешні німецькі поселенці³⁰.

Відкриття у 1805 р. Харківського імператорського університету вписало нову сторінку в біографію харківського масонства. У професорсько-викладацькому колективі цього вузу, набраному переважно з іноземців, знайшлося місце й для «вільних каменярів».

²⁹ Зінухов А. Этюды о масонстве. — С. 151.

³⁰ Зінухов А. Указ. соч. — С. 151–152.

Однак ложа з'явилася в Харкові лише з прибуттям у місто в 1817 р. нового попечителя університету — Захарія Карнеєва, командора Мальтійського Ордену, до якого свого часу належав імператор Павло I. Ступінь масонської посвяти у Карнеєва був достатньо високий, щоб він зміг відкрити «майстерню». В університеті Карнеєв організував релігійно-етичне товариство, яке стало філією петербурзької ложі «Вмираючий Сфінкс» й підпорядковувалося, швидше за все, масонському об'єднанню «Астрея».

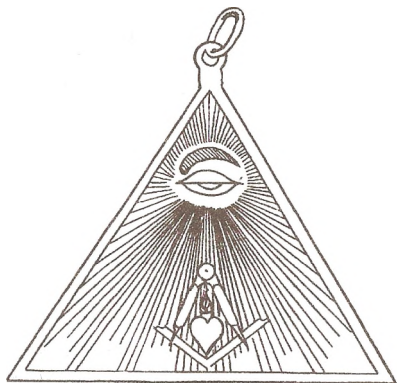
Зрозуміло, очолив новостворену ложу її засновник. Активними членами ложі були професор філософії Андрій Дудрович (родом із Закарпаття) та викладач російської історії Петро Гулак-Артемівський, який виставляв своє масонство напоказ (ходив із палицею, ручка якої була зроблена у вигляді масонського молотка). Загалом до харківського «Вмираючого Сфінкса» належало 15–20 «братів» та «сестер», зокрема харківський поміщик Петро Ольховський зі своєю жінкою, сестра Ольховської Марія Власова (вона переїхала до Харкова з Петербурга і, мабуть, була господинею в тому будинку, де збиралися «вільні каменяри»), університетські науковці та викладачі, місцеві дворяни.

У 1825 р. Карнеєв полишив Харків. Керівником ложі став новий університетський попечитель Олексій Перовський — побічний син графа Олексія Розумовського, відомого масона. Про його масонську діяльність інформація не збереглася, адже вона припала на той період, коли таємні організації в Російській імперії були суворо заборонені.

Харківська ложа політикою, здається, не займалася, а спрямувала свою діяльність у релігійно-етичне русло. Її члени віддавалися самовдосконаленню та вдосконаленню ближніх, не забуваючи при цьому підсаджувати один одного на службових сходах. О. Зінухов вважає, що Петро Гулак-Артемівський домігся блискучої кар'єри в університеті (у 1825 р. став професором, у 1841 р. — ректором) не завдяки своїм скромним науковим заслугам, а саме через належність до масонства (йому протегував З. Карнеєв)³¹.

Інший характер мала діяльність полтавської ложі «Любов до Істини», заснованої в квітні 1818 р. начальником канцелярії «малоро-

³¹ Зінухов А. Этюды о масонстве. — С. 151–152.

Знак полтавської ложі
«Любов до Істини»

Знак полтавської ложі
«Любов до Істини» (зворотна сторона)

сійського» генерал-губернатора князя М. Репніна — надвірним радником, багатим поміщиком Михайлом Новіковим, для якого масонство, схоже, було рідною стихією (до свого переїзду до Полтави він пройшов стажування в одній з петербурзьких лож, опісля став членом-фундатором «Союзу Порятунку» та його головної управи в Полтаві — «Союзу Благоденствія»). Сучасники не особливо йому симпатизували. Декабрист С. Трубецькой, наприклад, вважав, що Новіков «поводився не кращим чином, прагнув до наживи, через що ми від товариства не хотіли мати з ним справу». М. Муравйов-Апостол також відзначав, що полтавський масон зловживав своїм становищем, і рекомендував триматися від нього подалі. Навіть соратник Новікова по масонству Василь Лукашевич нарікав на його важкий характер і запевняв, що він не користувався серед «братів» ні довірою, ні повагою³².

Великим майстром полтавської ложі став колишній губернський предводитель дворянства (маршалок), багатий поміщик, прямиий нащадок страченого гетьманом Іваном Мазепою Василя Кочубея — Семен Кочубей. Історик І. Павловський характеризував його як не

³² Павловский И. Ф. Масонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 6. — Ч. 1. — Полтава, 1909. — С. 4.

переобтяжену освіченістю, проте добру, щедру, привітну людину. Семен Михайлович охоче займався меценатством (подарував рідному місту цегельню, садок, виділив приміщення під полтавський інститут шляхетних дівиць, звів на свій кошт кілька адміністративних будівель тощо). Щедрість зрештою привела його до банкрутства — він полишив цей світ в убозстві і самотині.

До ложі «Любов до Істини» належали також колишній губернський суддя, статський радник Василь Тарновський, в маєтку якого (село Тернавщина біля Полтави) відбувалися засідання ложі, хорольський предводитель дворянства С. Алексеев, його брат — катеринославський губернський предводитель дворянства, статський радник Д. Алексеев, полтавський прокурор Горбовський, командир Сумського гусарського полку, полковник Карпов, полковник А. Глінка (член «Союзу Благоденствія»). Особливим авторитетом у ложі користувався багатий поміщик Переяславського повіту (власник Борисполя та низки інших маєтків), повітовий предводитель дворянства Василь Лукашевич, який входив також до підпорядкованої Великому Сходу Польському київської ложі «З'єднані Слов'яни». Вітією (оратором) полтавської ложі був автор безсмертної «Енеїди» Іван Котляревський. Загалом же в ложі нараховувалося понад два десятки членів³³.

Є припущення, що полтавськими масонами були також чиновники канцелярії Малоросійського генерал-губернатора М. Репніна В. Григор'єв та Б. Сахаров, а можливо — й сам М. Репнін³⁴. Принаймні, в масонській належності малоросійського генерал-губернатора не було б нічого несподіваного. Князь, за словами Сергія Єфремова, «мав репутацію ліберала й мало не українського автономіста...» Цей високоосвічений і людяний вельможа (до речі, одружений на доньці Кирила Розумовського — останнього українського гетьмана) прихильно ставився до української інтелігенції, зокрема до Івана Котляревського і Тараса Шевченка, посприяв надрукуванню праці Д. Бантиш-Каменського з історії України³⁵. Втім, коли уряд закрив полтавську «майстерню», М. Репнін поспішив відмежувати-

³³ Павловский И. Ф. Масонская ложа в Полтаве. — С. 1–3.

³⁴ Слабченко М. Вказ. праця. — С. 95.

³⁵ Єфремов С. Вказ. праця. — С. 10.

ся від масонства. В своєму донесенні начальнику головного штабу П. Волконському він намагався виправдати своє потурання масонам тим, що ложа «Любов до Істини» була підпорядкована підвідомчій міністерству поліції столичній «Астрей», а отож існувала з відому цього міністерства, й пообіцяв, що надалі, допоки він буде господарем Малоросії, там не відкриється жодна ложа³⁶.

Що спонукало представників суспільної еліти Полтавщини зайнятися масонською діяльністю? Думається, зізнання Василя Лукашевича слідчому комітету певною мірою дають відповідь на це питання. Лукашевич пояснював свій інтерес до масонства юнацькою романтикою («пішов у 17-річному віці у відставку, проживав на волі безбідно, віддався тому бродінню ума, яке притаманне молодості, коли відсутній дороговказ»), честолюбивим прагненням піднятися над людьми («осяялись тим світлом, яке б...виділило мене з загального класу людей»), своєю захопленістю містикою («все містичне й таємниче здавалося мені невимовно чудовим»), принадністю гуманної масонської етики («вважав, що товариства, формуючи людську душу, породжують братерські зв'язки й схиляють до взаємних обов'язків»)³⁷. Звичайно, сумнівно, щоб Василь Лукашевич розкрив перед слідчим комітетом душу навстіж, проте в його зізнанні передано ряд мотивів, якими ними керувалися ті, хто бачив у масонстві ліки від душевного дискомфорту. Михайло Грушевський явно довіряв цьому зізнанню полтавського масона й помістив його в своїй праці з історії світогляду українського народу³⁸.

Як уже зазначалося, керівництво полтавської ложі підтримувало зв'язки з декабристами, намагалося прилучити до активної громадсько-політичної діяльності місцевих дворян. Ложа готувала поповнення для «Союзу Благоденствія». Так, Муравйов-Апостол свідчив на слідстві: «Новіков утворив у Полтаві ложу, що служила розсадником таємної організації. Він приймав до неї малоросійських дворян, найбільш здібних з них влаштовував у товариство, іменоване «Союзом Благоденствія»³⁹.

³⁶ Семевский В. И. Декабристы-масоны // Минувшие годы. — 1908. — № 2. — С. 30.

³⁷ Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов. — СПб., 1909. — С. 298.

³⁸ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925. — С. 135.

³⁹ Павловский И. Ф. Указ. соч. — С. 5.

Ложа «Любов до Істини», яка організаційно належала до петербурзької «Астреї», проіснувала менше року і, як запевняв на слідстві П. Пестель, не встигла перетворитися в таємну політичну організацію⁴⁰. 12 березня 1819 р. за «височайшим» повелінням її було закрито. Найімовірніше, причиною закриття послужили її зв'язки з «Союзом Благоденствія»⁴¹.

Вітчизняний історик Михайло Слабченко вважав, що масонство «не цікавилось практичним життям і оббігало практичні питання», тобто недостатньо відповідало запитам часу, через що в суспільстві зрештою відбулося нове перегрупування сил — з'явилася низка немасонських таємних товариств, які, за його словами, «не боялися розв'язувати різні (наболілі) питання революційним шляхом», а «українське панство, яке раніше групувалося в ложі... почало відходити від масонства...»⁴²

Думається, М. Слабченко недооцінював живучість і дієвість масонських лож, кількість яких упродовж першої чверті ХІХ ст. не зменшувалася, й випустив з уваги те, що ініціаторами створення таких «немасонських» організацій та їхніми керівниками були, як правило, «вільні каменярі». Тому більш вірогідно, що ще на світанку своєї історії масонство в Україні вдавалося до випробуваної масонської тактики — створення підконтрольних йому таємних товариств і громадських організацій, щоб з їх допомогою реалізовувати свої наміри.

Однією з таких організацій було засноване в першій половині 20-х років ХІХ ст. на Лівобережжі Василем Лукашевичем «Малоросійське таємне товариство». До нього увійшли вже згадані Василь Тарновський, Семен Кочубей, брати Степан та Дмитро Алексеєви.

«Малоросійське таємне товариство» підтримувало стосунки з професорами Ніжинського ліцею ім. князя Безбородька та інших вузів України, в тому числі київських, а також з тими польськими таємними організаціями, які не пішли на контакти з декабристами. Втім, існування «Малоросійського таємного товариства» не можна

⁴⁰ Павловский И. Ф. Указ. соч. — С. 5.

⁴¹ Павловский И. Ф. Указ. соч. — С. 3; Єфремов С. Вказ. праця. — С. 10.

⁴² Слабченко М. Вказ. праця. — С. 95.

вважати доведеним фактом. Річ у тім, що в 1826 р. на слідстві Лукашевич рішуче спростовував свідчення деяких декабристів про те, що нібито ця таємна політична організація працювала в Україні під його керівництвом і що вона ставила за мету відірвати Україну від Росії. Слідчий комітет дійшов висновку, що М. Новіков і В. Лукашевич лише «мали намір» утворити з масонських лож таку організацію, що вони «хотіли зробити Україну незалежною, але обмежилися самою спробою, і [таємне] товариство не стало реальністю»⁴³. Думається, можна погодитися з Сергієм Єфремовим, який вважав, що «українське товариство таки існувало... (але) не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути свою діяльність»⁴⁴.

Під час слідства над декабристами уряд довідався про існування в Полтаві таємних організацій. 18 січня 1826 р. військовий міністр Татищев звелів князю М. Репніну заарештувати Василя Лукашевича, Володимира Тарновського, Семена Кочубея та Степана Алексеєва (М. Новіков вже пішов з життя). В заарештованих вилучили лише частину паперів, бо решту масони встигли знищити. Невдовзі Кочубея, Алексеєва і Тарновського звільнили з-під арешту, а Лукашевича випустили з Петропавлівської в'язниці й віддали під нагляд поліції, взявши від нього письмове зобов'язання не відлучатися нікуди зі свого Бориспільського маєтку, ні з ким не підтримувати ніяких зв'язків та займатися надалі виключно господарськими справами й вихованням дітей⁴⁵. Порівняно м'яка міра покарання полтавських масонів, думається, свідчила про те, що уряд не угледів у їхній діяльності особливого політичного криміналу.

Отож, якщо своїм соціальним складом масонські ложі в Україні в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст. майже не відрізнялися між собою, то характер їхньої діяльності, навпаки. Одні «майстерні» обмежувалися релігійно-етичною практикою, інші ж кидалися в політику та дошукувалися шляхів вирішення національного питання, схилиючись до ідеї створення слов'янської федерації.

⁴³ Семевский В. И. Политические и общественные идеи... — С. 298–301.

⁴⁴ Єфремов С. Вказ. праця. — С. 12.

⁴⁵ Павловский И. Ф. Указ. соч. — С. 5–9; Слабченко М. Вказ. праця. — С. 99.

Масонський рух в Україні ще до його заборони в 20-х роках XIX ст. був значно слабшим, ніж у Західній Європі. Якщо на Заході «вільні каменярі» спромоглися взяти активну участь у створенні США, задавали тон у політичному житті у Франції, Англії, Італії, то в Україні вони діяли надто обережно, розрізнено, незлагоджено, без чіткої ідейної основи. Масони в Україні були позбавлені можливості гартуватися в міжнародному громадсько-політичному русі, навіть не виробили єдиної концепції майбутнього устрою України. Саме тому вони не спромоглися виконати об'єднаної, консолідуючої місії в громадсько-політичному житті країни, що виявилось під силу європейському масонству. І це попри значний вплив на них з боку енергійної французької масонерії, настільки суттєвий, що окремі дослідники навіть відзначають керівну роль Великого Сходу Франції в розвитку масонського руху в Україні⁴⁶.

Приділяючи чільну увагу просвітницькій діяльності, в чому можна бачити слідування французькій та польській масонській традиції, «королівське мистецтво» в Україні все ж дедалі більше політизувалося, особливо в другій половині XIX ст. Про це свідчить, зокрема, належність масонської родини Гамаліїв до народницької організації «Народна воля». До цієї революційної організації входили Г. Гамалія, його дружина, шестеро їхніх дітей та невістка⁴⁷. У 1863 р. українець із Житомирщини, офіцер, масон Андрій Красовський поширював листівки серед вояків-українців царської армії, яких готували до придушення польського повстання, із закликом утримуватися від нищення цивільного населення й не виконувати «безбожні» накази своїх командорів. За вироком царського суду його розстріляли⁴⁸. У другій половині XIX ст. окремі масони (скажімо, Михайло Драгоманов) брали участь у діяльності українських громад⁴⁹. Однак до початку XX ст. масонський рух в Україні не переключився на політичну боротьбу, не став суто політичним явищем.

⁴⁶ *Elkin V.* Attempts to Revive... — P. 454–472; *Коваленко Л. А.* Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. — К., 1973. — С. 148–163.

⁴⁷ *Козлов С.* 3 життя гуртків «Народної волі» на Роменщині (1878–1884) // За сто літ: Матеріали до громадського і літературного життя України XIX і на початку XX ст. — К., 1930. — Кн. 6. — С. 166–191.

⁴⁸ *Гузар Л.* Українські масони. — С. 6; *Вишняускас А.* Вільні мулярі в Україні // Просвіта. — 1992. — Вип. 31 (90). — С. 3.

⁴⁹ *Гузар Л.* Вказ. праця. — С. 5–6.

Як впливає з наведених вище фактів, царському уряду протягом XIX ст. не вдалося покласти край діяльності масонів в Україні, він лише загнав їх у глибоке підпілля. Існують й інші підтвердження цього. Так, збереглося донесення балтського земського справника подільському губернатору від 28 липня 1845 р. про належність до масонства місцевого поміщика Станіслава Дениска (в його маєтку під час обшуку було виявлено масонські регалії: золота лопаточка, дощечка з окулярами, мантия, листи французькою мовою тощо)⁵⁰. А ось інтригуючий факт: про масонство знали в Україні у середині XIX ст. навіть селяни. Так, 1848 р. у містечку Лисянка на Черкащині кріпосний селянин необачно запалив люльку на похоронах, що обурило інших учасників похорон, які розцінили цей вчинок як блюзнірський, а тесть навіть обізвав порушника етичних норм «масоном»⁵¹. Безсумнівно, тесть знав не лише про існування масонів, а й про їхню байдужість до християнської релігії, але відкіля він почерпнув подібну інформацію? Найімовірніше, від спілкування зі своїм паном-масоном, а можливо — зі священником. Отож, запас міцності в масонів України XIX ст. виявився достатнім, щоб принаймні частина їх вистояла в умовах урядових заборон і репресій.

Слід зазначити, що масонська ідеологія й тактика помітно вплинули на діяльність інших таємних організацій, в які гуртувалися представники української інтелігенції, опозиційній кріпосницькій системі, самодержавно-поліцейському режиму та великодержавній національній політиці уряду. Цей вплив позначився, зокрема, на діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.).

Масонський вплив на кирило-мефодіївців простежується вже в назві їхньої організації. На кшталт масонської ложі «З'єднані Слов'яни», яка взяла назву «св. Іоанна», братчики в Києві назвали свою організацію «Св. Кирила та Мефодія», вбачаючи в назві символ слов'янського єднання. Запозичили вони від масонів і предметну символіку — носіння персня як розпізнавального знака. Єднав кирило-мефодіївців з масонством, передусім з польськими месіаністами,

⁵⁰ ДАХО. Ф. 228, оп. 1, спр. 1860. Арк. 9.

⁵¹ *Мёрдер А.* Крестьянин-«масон» // Киевская старина. — 1904. — № 2. — С. 51–52.

і наявний у їхній програмі релігійно-містичний елемент. Думається, на світоглядну позицію братчиків певною мірою вплинув традиційний масонський ідеал «свободи, рівності та братерства», сприйнятий ними крізь призму тих завдань, які вони ставили перед собою: боротьба проти самодержавства й кріпосництва, за створення союзу вільних і рівноправних слов'янських народів.

На жаль, наявна джерельна база не дає змогу глибоко й всебічно простежити масонський вплив на ідеологію та практичну діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Братчики неохоче розповідали про свою діяльність (цей висновок напрошується, коли ознайомлюєшся, наприклад, із щоденником Пантелеймона Куліша⁵²), що, на наш погляд, було даниною масонській традиції та звичці бути небалакучим у суспільстві, де, за словами Тараса Шевченка, «на всіх язиках все мовчить...».

Державні органи також не квапилися розголошувати про справжні наміри кирило-мефодіївців — можливо саме тому, що вбачали зв'язок між ними та масонами. На цей висновок наштовхує, зокрема, такий факт. 13 квітня 1847 р. генерал-губернатор Правобережної України Д. Бібіков подав графу О. Орлову копію відозви братчиків «К верным сынам Украины». На доповідній записці графа Микола І власноручно написав: «Явная работа той же общей пропаганды из Парижа [явний натяк на масонерію Франції. — Авт.], долго этой работе на Украине мы не верили, теперь ей сомневаться нельзя, и слава Богу, что так раскрылось...»⁵³.

Можна припустити, що серед кирило-мефодіївців були й «вільні каменярі». Принаймні, є непідтвержені дані про причетність до масонства Тараса Шевченка⁵⁴.

Масонство другої половини ХІХ ст. послужило перехідним місцем від напівмістичного дворянського «королівського мистецтва» другої половини ХVІІІ — першої чверті ХІХ ст. до різночинного «політичного» — початку ХХ ст. Якщо до заборони масонських лож

⁵² ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. — Ф. 10, № 17377.

⁵³ Там само. — № 17764.

⁵⁴ Гузар Л. Вказ. праця. — С. 5–6.

у 20-х роках XIX ст. вони вербувалися переважно з представників старшинсько-шляхетських родин (Кочубеїв, Капністів, Кулябок, Ломиковських, Лукашевичів, Мартосів, Полетиків, Родзянок, Скоропадських, Сулим, Тарновських, Томар, Туманських, Ханенків та ін.⁵⁵), то потім, у зв'язку з формуванням української інтелігенції та національної буржуазії, в них зростає відсоток вчених, лікарів, юристів, архітекторів, літераторів, техніків, промисловців, купців та ін. Це внесло зміни у характер масонської діяльності — послабило в ній містичний елемент і посилило політичний та національно-визвольний.

Отже, зв'язок масонів з «Народною волею» не був випадковим: масонство явно радикалізувалося. Проте завершилась ця перебудова масонського руху вже на початку XX ст. в іншій історичній обстановці.

⁵⁵ Кравців Б., Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 1487.

ПОЯВА, СКЛАД ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА «ПОЛІТИЧНОГО МАСОНСТВА» В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Широка участь молоді української інтелігенції в наростаючому революційному та національному русі посприяла активізації та радикалізації масонського життя в Україні на початку ХХ ст.

При цьому масонство в Україні, поза сумнівом, чутливіше реагувало на зміни в суспільно-політичній обстановці, ніж у Росії. Ще до проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., ніби передбачаючи лібералізацію громадсько-політичного життя в державі, воно почало утворювати нові ложі. Так, у 1901 р. у Харкові з'явилася ложа «Шевченко», а ще через три роки в Чернігові — ложа «Братерство». До них входили відомі тодішні українські діячі культури та громадські активісти¹. Більше того, в 1900 р. на першому Українському масонському конгресі п'ять місцевих лож (у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Одесі і Полтаві) започаткували процес об'єднання в єдину організацію — Велику ложу України, оформлення якої завер-

¹ Кравців Б., Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 1488.

шилося вже за доби української революції. Ці ложі намагалися встановити зв'язки із зарубіжними масонськими центрами, особливо Великим Сходом Франції та Великою ложею Франції (шотландського обряду)².

Виникає запитання: чим приваблювала масонська форма громадсько-політичного руху тодішню національну інтелігенцію? Думається, відповідь на нього можна одержати лише із зізнань самих «вільних каменярів».

Немає сумніву, що багатьом адептам масонства припала до вподоби гуманістична ідеологія «королівського мистецтва». Так, одеський «вільний каменярь» Володимир Чехівський (1876—1937), громадсько-політичний, культурний та церковний діяч, пояснював слідчому мотиви свого вступу до масонської організації тим, що уподобав її світлу мету — «братерство між усіма людьми й братерство між народами, боротьба з царським абсолютизмом і деспотією»³. Інші масони запевняли, що керувалися при цьому банальним політичним прагматизмом. Зокрема, О. Керенський у своїх мемуарах вказував на ті переваги, що їх надавала надпартійна структура для роботи «по зміцненню зв'язків між лідерами освіченого земства та міською інтелігенцією». Він вважав, що масонська конспірація дозволяла ефективно працювати в умовах зростаючої політичної нестабільності й настороженого, навіть ворожого ставлення широкої громадськості до таємних організацій⁴.

Сергій Єфремов пояснював причину потягу духовної еліти до масонства тими історичними уроками, які вона здобула в боротьбі

Володимир Чехівський

² Гузар Л. Вказ. праця. — С. 5; Hass L. Ambicije, rachuby, rzeczywistosc. Wolnomularstwo w Europie Srodkowo-Wschodniej 1905—1928. — Warszawa, 1984. — S. 149.

³ Архів СБ України. № 67098 ФП, т. 47. Арк. 203.

⁴ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте... — С. 81.

з самодержавством у 1905 р. Поразка революції сприймалася як наслідок партійної, програмової і тактичної роз'єднаності поступових сил та «ізольованості російського визвольного руху від співзвучних європейських течій, що дало змогу вже розбитому царизмові одержувати допомогу з-за кордону од своїх прихильників без жодної перешкоди од європейської демократії».

На думку Сергія Єфремова, саме таке розуміння історичного процесу спонукало переглянути тактику революційної боротьби, «тим чи сим способом зв'язатися з європейською демократією, щоб під скрутну хвилину почувати за собою її товариську руку й допомогу». Він гадав, що розв'язати ці завдання була спроможна лише масонська організація, адже тільки вона могла «об'єднувати людей поступового напрямку на певних конкретних завданнях, разом з тим полишаючи вільну руку кожному в його партійних чи національних вимогах», а головне — «вводила визвольний рух у контакт з європейською демократією і, нарешті, своєю доброю, віками виробленою формою конспірації давала чималі гарантії, що сюди не проберуться... агенти царського правительства і провокатори...»⁵.

Отож, як впливає зі слів Сергія Єфремова, відродження масонства на початку ХХ ст. — наслідок переосмислення застарілих, неефективних форм політичної боротьби і пошуків нових, дієвіших її форм, переорієнтації політичних опозиціонерів на тісне співробітництво з міжнародною демократією.

Ніби розвиваючи думку Сергія Єфремова, американський історик Л. Хаймсон дійшов висновку, що, з одного боку, назрівання революції, а з іншого — супротив контрреволюції породили потребу визначитися у ставленні до цих процесів і, як наслідок, викликали загальне збентеження в колах інтелігенції, спричинили переважання серед громадських активістів особистих зв'язків над партійними, що розпадалися⁶.

Варте уваги визначення причин появи «політичного масонства» Є. Кусковою, яка вважала, що саме масонську форму участі в про-

⁵ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте... — С. 81.

⁶ Див.: Аврех А. Я. Масоны и революция. — С. 144.

мадсько-політичному русі було обрано для того, «щоб захопити вищі і навіть двірцеві кола», які «на просту назву політичне не спокунулися б»⁷.

Думається, неабияку роль у відродженні масонства відіграли снобізм та особисті амбіції багатьох представників духовної еліти. Масонство імпонувало тим, що давало змогу своїм адептам відчувати себе «справжніми європейцями», культивувало в них ілюзію зверхності (моральної та інтелектуальної) над «профанами» (немасонами), а головне — сприяло адміністративному просуванню. Історик Г. Аронсон, безперечно, мав рацію, коли писав, що «королівське мистецтво» зачаровувало багатьох своєю «теорією еліти», якій були притаманні «елементи вождизму»⁸. Для української інтелігенції, національні почуття якої були вражені також тим, що росіяни обходили її при заміщенні адміністративних посад (українців у державний апарат брали неохоче), ця обставина мала далеко не останнє значення. Підтвердження цьому знаходимо у спогадах Михайла Грушевського, який скаржився, що українців у російській державі намагалися тримати на других ролях, і запевняв, що членами лож ставали ті, «хто хотів грати роль»⁹.

Не відчуваючи нестачі в охочих прилучитися до «королівського мистецтва», масонський рух в Україні впевнено спинався на ноги, особливо після обнародування царського маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Невдовзі після відкриття емісарами Великого Сходу Франції масонських лож у Петербурзі та Москві запрацювали «майстерні» також у Києві та Одесі. Польський історик Л. Хасс вважає, що в цих українських містах у 1909 р. з'явилося по одній ложі¹⁰, однак, за свідченням масона Д. Бебутова, у Києві тоді насправді запрацювали дві ложі. Історія їхньої появи така. У 1908 р. на одному із засідань петербурзької ложі в масони було прийнято «депутата від Києва» Лучиць-

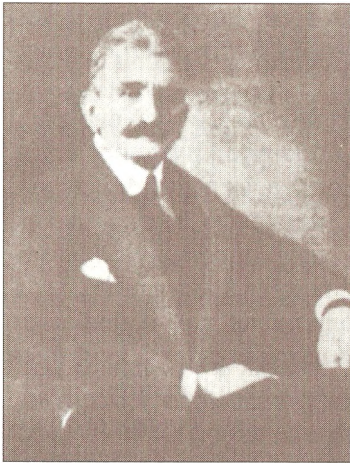
⁷ Из письма Е. Кусковой Н. В. Вольскому (Валентинову) 10 ноября 1955 г. // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 109.

⁸ Аронсон Г. Масоны в русской политике. — С. 158.

⁹ Грушевський М. Спомины // Київ, 1989. — № 8. — С. 132, 134—135.

¹⁰ Хасс Л. Еще раз о масонстве в России ... — С. 29.

Євген Петрушевич

кого. Це був член Державної Думи від Києва, професор Київського університету, історик і громадський діяч Іван Лучицький (1845–1918). Новопосвяченому відразу ж доручили пропагувати масонські ідеї у місті над Дніпром та наwerbувати достатню кількість adeptів для відкриття там ложі.

Прибувши до Києва на різдвяні канікули, Іван Лучицький з енергією неофіта взявся за доручену непросту справу. Аналогічне завдання одержали також князь Д. Бебутов та А. Марголін — член ЦК та Виконавчої комісії єврейської партії Поалей-Ціон (він був, як вважає історик Т. Гунчак, прихильником української національної ідеї¹¹).

Зустрівшись наприкінці 1908 р. у Києві з Іваном Лучицьким, Д. Бебутов довідався від нього, що в місті вдовосталь охочих стати «вільними каменярами», щоб можна було відкрити ложу.

Потім Д. Бебутов та А. Марголін прибули в Одесу, де мали зустріч із присяжним повіреним М. Ратнером, який ще не був масоном, однак збирався ним стати. За пропозицією М. Ратнера, гості з Санкт-Петербурга прийняли в масони на його квартирі не лише самого господаря, а й директора Кредитного товариства А. Суботкіна, гласного Думи Б. Сим'якова та ще кількох осіб. Л. Хасс називає серед тодішніх одеських масонів також адвоката в політичних процесах О. Пергамент¹². Усе ж потрібного мінімуму adeptів для відкриття в Одесі ложі тоді ще не набралось, тому ложу відкрили дещо пізніше.

Повернувшись до Києва, Д. Бебутов та А. Марголін посвятили в масони одинадцять киян, рекомендованих І. Лучицьким, у тому числі товариша прокурора судової палати Пахомова, кількох профе-

¹¹ Гунчак Т. Україна першої половини ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1989. — С. 172.

¹² Hass L. Ambicije... — S. 63.

сорів та громадсько-політичних діячів. Нововідкриту ложу назвали «Київською Зорею». Її майстром-намісником став багатий і впливовий у промислових колах Російської імперії барон Федір Штейнгель, якому в житті лише масонства й бракувало, першим спостерігачем («наблюдателем») — Литвинов, другим спостерігачем — голова страхового комітету, кадет Іван Полторацький, секретарем — член Державної Думи і Товариства українських поступовців, юрист А. В'язлов, оратором — судовий чиновник Пахомов¹³. Т. Бакуніна згадувала, що київським масоном був також попечитель Київського учбового округу Зілов¹⁴. Пахомову хотілося відігравати в масонській організації більш поважну роль. Він домігся в Петербурзі дозволу відкрити в Києві ще одну «майстерню» і став її венераблем¹⁵.

Михайло Грушевський

Київ упевнено претендував на роль центру масонського руху в Україні. Від «Київської Зорі» вже наприкінці 1909 р. відпаростилася нова ложа — «Правда», яка, за свідченням Андрія Ніковського, стала виконувати функцію Малої ради — керівного центру київських лож. О. Гальперн запевняв, що в роки першої світової війни це була друга після петербурзької місцева рада в Російській імперії, що засвідчувало високий авторитет київської масонської організації¹⁶. Серед її членів Андрій Ніковський називав Сергія Єфремова, Федора Штейнгеля, Михайла Грушевського, Сергія Чебакова, Івана Полторацького та Євгена Шольпа. Сергій Єфремов не вважав Є. Шольпа масоном, однак твердив, що київські «вільні каменярі» підтримува-

¹³ *Бebutov D.* Русское масонство XX века... — С. 137–143.

¹⁴ Запись беседы с Т. А. Бакуниной // *Николаевский Б. И.* Указ. соч. — С. 99.

¹⁵ *Бebutov D.* Указ. соч. — С. 143.

¹⁶ *Ніковський А.* Масонство в Росії перед революцією... — С. 155; Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 62.

ли з ним тісні зв'язки. Членами цієї найповажнішої київської ложі він називав також А. В'язлова, Ф. Матушевського (громадського діяча, публіциста, члена ТУП, а згодом — РДПУ та УПСФ), В. Бажаєва, С. Іванова (члена Державної Думи, професора), В. Косинського (економіста, професора Київського політехнічного інституту, кадета), М. Радченка (члена окружного суду), Г. Александровського (громадського діяча, літературознавця, професора Вищих педагогічних жіночих курсів, а згодом — і Київського інституту народної освіти та музично-драматичної школи ім. М. В. Лисенка), В. Лозинського (громадського діяча, ботаніка, члена «Народної волі» і Російської соціалістичної революційної партії) та М. Васнюхова. Керівниками ложі були, за його свідченням, Федір Штейнгель (венерабль), Д. Григорович-Барський (спостерігач) та І. Полторацький (секретар)¹⁷.

Сергій Єфремов згадував, що в 1910–1911 рр. з ложі «Правда» виділилась окрема «майстерня» «Єднання», до якої увійшли сам Сергій Єфремов, товариш прокурора С. Чебаков, член окружного суду М. Радченко, Г. Александровський, В. Лозинський та М. Васнюхов (решта залишилися у ложі «Правда»). Протягом одного-двох років склад ложі «Єднання» поповнився З. Ахрїмовичем, В. Прокоповичем, Є. Слуцьким, Фльоровим і московським лікарем Бочкарьовим. У результаті виділилась нова ложа — «Федерація», членами якої стали: професор Київського університету, медик О. Корчак-Чепурківський, В. Прокопович, З. Ахрїмович, Бочкарьов та ще один масон з ложі «Єднання» (Сергій Єфремов не пам'ятав, хто саме). Згодом до цієї ложі увійшов також Андрій Ніковський¹⁸, проте останній називав цю «майстерню» не «Федерація», а «Світло Правди», хоч і не наполягав на точності цієї назви. Венераблем ложі Андрій Ніковський називав С. Чебакова (ймовірно, це й був той, забутий Сергієм Єфремовим, масон, який перейшов у «Федерацію» [«Світло Правди»] з ложі «Єднання»). Членами «Федерації» («Світла Правди») Андрій Ніковський вважав також З. Алоїзівича та М. Радченка.

¹⁷ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 155; Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

¹⁸ Там само. — С. 5–6.

Ложа проіснувала недовго, оскільки деякі її члени (З. Алоїзієвич та ін.) вороже ставилися до українського національного руху, через що Мала рада тимчасово її «приспала», тобто оголосила завмерлою¹⁹.

Як свідчили на слідстві у справі В. Затонського колишній статистик Л. Личков та професор зоології Київського університету Д. Белінг, щонайпізніше у 1910–1911 рр. у Києві діяла також ложа «Зоря», засідання якої відбувалися в приміщенні землеробського синдикату на вул. Фундуклеївській (нині вул. Б. Хмельницького). Венераблем «Зорі» був громадський і педагогічний діяч, літературознавець, філолог та етнограф В. Науменко, членами — Д. Белінг, Л. Личков, приват-доцент Київського університету В. Казановський, присяжний повірений Бриліант, Чорнояров, лікар Квятковський, службовець Держбанку Ігнатович, професор медичного інституту Константинович та ін. Наприкінці 1916 р. до цієї ложі увійшов В. Затонський, який працював тоді разом з В. Казановським у лабораторії Товариства цукрозаводчиків, проте невдовзі він вийшов з ложі. За спогадами Д. Белінга, до «Зорі» входили переважно «кадетствуючі інтелігенти», а її політичну платформу визначало керівництво, яке стояло горою за конституційну монархію²⁰.

Ложа «Зоря» швидко поповнювалася новими масонами, неодноразово відпаростковуючи нові «майстерні». Вона, зокрема, виділила у 1917 р. ложу «Світанок», венераблем якої став Л. Личков. До «Світанку» увійшли також син венерабля Б. Личков, який працював у Київському університеті, фармацевт Морейніс, присяжний повірений Малютін, бактеріолог Беняш, хімік А. Семенцов та ін. Як згадував Д. Белінг, на одному із засідань цієї ложі був присутній Сергій Єфремов²¹.

Десь з 1911 р. у Києві функціювала також ложа «Нарцис». Вона складалася переважно з росіян, хоч були в ній і українці. Ця ложа належала до шотландського обряду. Вона виписувала дипломи своїм членам відразу двома мовами: французькою і латинською, причому

¹⁹ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 154.

²⁰ Архів СЕ України. № 49834 ФП, т. 3. Арк. 168–170, 233–237, 306–307.

²¹ Там само. Арк. 168–170, 233–237.

в дипломах зазначалося (можливо, просто декларувалося), що «Нарцис» підпорядковується не загальноросійському масонському центру — Великому Сходу народів Росії, а якійсь іншій масонській організації, якою, на думку польського історика-масонозавця Л. Хасса, міг бути союз лож, утворених і керованих російським відгалуженням містичного Ордену мартиністів (розенкрейцерів). Членом цієї ложі був чернівецький адвокат (за Гетьманату — товариш міністра закордонних справ) Артем Галіп, до неї увійшов також генерал Павло Скоропадський (1873–1945)²².

З київських лож Сергій Єфремов називав ще й «Істину» та «Астрею», проте він не знав, хто до них належав²³. Думається, така необізнаність одного з керівників масонського руху в Києві — свідчення того, що обидві ложі не підпорядковувалися Малій раді.

Точних даних про кількість масонських лож у Києві на початку ХХ ст., зрозуміло, немає. Андрій Ніковський гадав, що в місті було близько 15–20 «майстерень»²⁴, проте ця цифра, ймовірно, є перебільшеною. Більш реальною виглядає цифра, наведена у праці історика Андрія Серкова, — 7 лож²⁵.

Ложі відкривалися і в інших містах України — традиційних масонських центрах. Зокрема, працювала ложа у Харкові, венераблем якої був приятель О. Керенського, учасник усіх масонських Конвенцій у Росії, юрист Я. Рубінштейн (його після Лютневої революції 1917 р. Олександр Федорович зробив харківським головою)²⁶. В Одесі в роки першої світової війни існувало щонайменше дві ложі. До них належали, за спогадами Сергія Єфремова, член УСДРП Володимир Чехівський, кадет С. Житков, Шварц²⁷. Володимир Чехівський згадував, що одну з цих «майстерень» (її членом він став у 1915 р.) називали «Зіркою Сходу», її венераблем був член Товариства взаємного кредиту С. Житков, а рядовими масонами — профес-

²² Hass L. Ambicije... — S. 76.

²³ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

²⁴ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 155.

²⁵ Серков А. И. История русского масонства. 1845–1945. — СПб., 1997. — С. 111.

²⁶ Зинухов А. Этюды о масонстве. — С. 154.

²⁷ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

ори Одеського університету Шатуновський, Коган, Д. Крижановський, місцевий фабрикант М. Шпенцер, двоє шкільних учителів (один з них — М. Ржепишевський), інженер Яловигов. «Зірка Сходу» підлягала Великому Сходу народів Росії, на масонські Конвенти вона делегувала С. Житкова. Володимир Чехівський запевняв, що ця ложа нібито входила до «міжнародної організації масонів»²⁸. Друга одеська «майстерня» виникла в 1914–1915 рр. і називалася «Святий Йордан»²⁹.

Відкрилися чи поновили свою діяльність «майстерні» в Катеринославі, Вінниці, Полтаві, Бердичеві. До членів катеринославської ложі Сергій Єфремов зараховував Ю. Павловського, І. Трубу, вінницької — етнографа, археолога й статистика В. Боржковського, О. Лозинського і, можливо, Фіялковського, полтавської — К. Товкача, його дружину, П. Сіяльського, П. Чижевського, Г. Ротмистрова. Він згадував, що Мала рада мала намір відкрити «майстерню» також у Чернігові і задля цього прийняла в ложу «Правда» чернігівчанина І. Шрага, проте в Чернігові не знайшлося для цього достатньої кількості adeptів, тому І. Шрагу довелося задовольнитися участю в засіданнях київських «братів»³⁰. О. Гальперн запам'ятав із членів катеринославської ложі Кроля — учасника петербурзького Конвенту 1916 р., причому вважав засновниками цієї «майстерні» прибічників Михайла Грушевського³¹, тобто активних учасників українського національного руху. Бердичівські масони в 1914–1915 рр. працювали у прифронтовій смузі³².

У джерелах погано простежується партійний та, особливо, національний склад «вільних каменярів» в Україні на початку ХХ ст. Однак не виникає сумніву, що партійна мозаїка масонів була вельми строкатою. Сергій Єфремов згадував, що масонська організація намагалася «притягти до себе впливових людей різних національностей, різних напрямків і партій, од прогресистів з правого боку — без жодних обмежень наліво...»³³ Андрій Ніковський також твердив, що

²⁸ Архів СБ України. № 67098 ФП, т. 47. Арк. 71–73, 203–204.

²⁹ Платонов О. А. Терновъй венец России... — С. 223.

³⁰ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

³¹ Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 67.

³² Платонов О. А. Указ. соч. — С. 223.

³³ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

Микола Василенко

в організацію «приймали від крайніх лівих (окрім анархістів) до октябристів»³⁴. У професора Д. Белінга склалося враження, що двері лож були відкриті для всіх, окрім монархістів та антисемітів³⁵. Микола Воскресенський на допиті свідчив, що до Лютневої революції 1917 р. в роботі київських лож брали участь також окремі комуністи, проте на початку революції «вони вийшли зі складу братства... й надалі більшовиків у масонство не приймали»³⁶. Швидше за все, в кожній ложі існували свої критерії щодо формування свого складу. У будь-якому разі, найбільше в ложах було кадетів, що стверджував у своїх мемуарах і Михайло Грушевський³⁷.

Не менш неоднорідним був і національний склад «майстерень». Більшість масонів були росіянами, поляками, українцями, євреями, проте ярлик «жидомасонські», що його клеїла до лож бульварна преса, безперечно, не підходив — євреї становили в них незначний відсоток, у всякому разі кількісно не переважали. О. Гальперн, наприклад, згадував, що в київських ложах їх нібито взагалі не було, а в одеських та катеринбурзькій нараховувалося не більше, ніж по одному. На його думку, незначне представництво євреїв у ложах початку ХХ ст. пояснювалося не відсутністю у них інтересу до масонства і не їх дискримінацією, а практикою вербування adeptів «з кола знайомих»³⁸. Д. Бебутов, навпаки, твердив, що євреїв брали в ложі неохоче³⁹, однак це його свідчення виглядає суб'єктивним.

³⁴ Шаковський А. Вказ. праця. — С. 155.

³⁵ Гапузинская В. Вышли мы все из масонов // Киевские новости. 1997, 14 марта. — С. 8.

³⁶ Воскресенський М. Вказ. праця. — С. 136.

³⁷ Грушевський М. Спомини // Київ, 1989. — № 8. — С. 132.

³⁸ Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 69–70.

³⁹ Бебутов Д. Указ. соч. — С. 142.

«Політичним» масонство в Україні стало принаймні кількома роками раніше, ніж у Росії, тому неவிпадково ініціатором створення загальноросійської надпартійної політичної організації — Великого Сходу народів Росії були київські ложі.

До числа лідерів тогочасного масонського руху в Україні належали провідник київських кадетів, присяжний повірений Д. Григорович-Барський, якого високо цінував М. Чхеїдзе⁴⁰ і навіть скупий на похвали Михайло Грушевський називав «найбільш здібним і зручним з київських кадетів-масонів»⁴¹, барон Федір Штейнгель, який був членом також однієї з французьких лож і якого Михайло Сергійович характеризував як людину «дуже обмежену, але амбітну...»⁴² Федір Рудольфович у 1915 р. очолив Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст — впливової й добре фінансованої громадської організації, яка тісно співпрацювала з Земським союзом і нараховувала серед своїх службовців чимало українців. Очолований ним та іншими масонами підрозділ Союзу міст відкривав українські школи й шпиталі, надавав допомогу українському населенню Галичини, яке найбільше відчуло на собі военний Молох.

Масонським активістом був також історик та громадсько-політичний діяч Микола Василенко, який ще до вступу в масонську ложу примкнув до опозиційного руху і належав до партії кадетів. Він ще на початку 90-х років XIX ст. увійшов до таємного товариства «фокінців», яке створив із уцілілих від арештів 1885 р. київських народовольців доктор М. Фокін. Це відмінно законспіроване товариство ставило за мету захоплення влади й, як повідомляв сам Микола Прокопович, об'єднувало низку гуртків, «законспірованих один від одного» та скутих залізною дисципліною. Поліція у 1892 р. розгромила це дітище київського підпілля, але кілька «фокінців», серед яких опинився й сам Микола Василенко, уникли арешту⁴³.

⁴⁰ Запись беседы с Н. С. Чхеидзе // *Николаевский Б. И.* Указ. соч. — С. 86.

⁴¹ *Грушевський М.* Спомины // Київ, 1989. — № 8. — С. 132.

⁴² Там само. — С. 132–133.

⁴³ *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б.* Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 69–77.

Навесні 1905 р. Микола Василенко увійшов до складу гуртка «Визволення», члени якого — літератори, науковці, театralи — належали водночас і до Київського літературно-артистичного товариства, що утворилося на початку ХХ ст. й ратувало за конституційні свободи та рівноправність народностей⁴⁴.

У 1905 р. Микола Прокопович помістив на шпальтах часопису «Киевские отклики», редактором якого він був, матеріали про селянський з'їзд у Москві та фейлетон «Чого хочуть люди, які йдуть під червоним стягом», організував збір грошових пожертвувань для саперів — учасників збройного виступу в Києві 18 листопада 1905 р., амністованих політв'язнів та страйкуючих службовців поштово-телеграфного відомства. У січні 1906 р. Прокоповича заарештували на його квартирі й запроторили до в'язниці: спершу до київської⁴⁵, а потім і до петербурзької — «Хрести»⁴⁶. Отож агітувати його за повалення самодержавства не доводилося.

Політичні погляди Миколи Василенка сучасники характеризували по-різному. Так, ректор Київського університету св. Володимира М. Цитович вважав Миколу Прокоповича «одним із виразників ідеї українського сепаратизму»⁴⁷, а педагог та громадський діяч Софія Русова (1856–1940) — навпаки, «відомим русофілом»⁴⁸. Сам же Микола Василенко писав восени 1917 р. про свої політичні переконання: «Я мислю Україну як частину федеративної Росії. Я ворог усіляких сепаратистських течій». Він називав себе «автономістом-федералістом», бачив майбутню Росію федеративною республікою, але допускав збереження її цілісності за умови «надання окремим її областям широкого простору для їх самостійного життя...»⁴⁹.

Коли Микола Василенко увійшов до масонської організації? Масонська традиція вважає його, як і Михайла Грушевського, «регуляр-

⁴⁴ Там само. — С. 78–79.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. I, спр. 1451-а. Арк. 29, 42, 68, 86, 152.

⁴⁶ Полонська-Микола Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Українській історик. 1966. № 3–4 (11–12). — С. 43.

⁴⁷ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Вказ. праця. — С. 98.

⁴⁸ Русова С. Мої спомини // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 139.

⁴⁹ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Вказ. праця. — С. 118, 124.

ним», тобто справжнім масоном⁵⁰. Це означає, що «брати» посвятили його у «вільномулярство», найімовірніше, ще до 1910 р. На користь цієї версії опосередковано свідчить такий факт. Після свого політичного ув'язнення 1906 р. Микола Прокопович не міг обіймати державні посади, а професія історика не давала йому пристойного заробітку. Тому він наприкінці 1907 р. здобув у Одесі другу — юридичну — вищу освіту. А вже на початку наступного року масони Іван Луцицький та голова присяжних повірених Одеської судової палати О. Пергамент допомогли Миколі Василенку працевлаштуватися на посаді помічника заступника голови цієї Ради⁵¹. Тут, швидше за все, спрацювала масонська взаємопідтримка.

Член масонської Верховної Ради М. Некрасов, який, до речі, вважав українську організацію «особливо сильною», та О. Гальперн відзначали активну участь у масонському русі України також Л. Писаржевського, товариша прокурора київської судової палати С. Чебакова та енергійного й авторитетного Михайла Грушевського — особи зі складним характером⁵².

Як уже зазначалося, Михайл Сергійович з кінця 1909 р. належав до київської ложі «Правда», проте, думається, «вільним каменярем» він став раніше, скажімо до чи під час своєї зарубіжної поїздки в 1903 р. для читання лекцій з історії України на запрошення Вільної російської школи соціальних наук у Парижі, довкола якої, як уже зазначалося, групувалися російські емігранти-масони. Принаймні, якраз тоді масонські зв'язки були для нього дуже доречні в зв'язку з організацією німецького та французького видань «Історії України-Руси». На користь припущення про більш ранній вступ Михайла Грушевського до масонської організації свідчить і той факт, що один з керівників Велико-го Сходу народів Росії, О. Гальперн, напередодні першої світової війни вважав його лідером київських масонів⁵³, а для завоювання такого високого становища серед «вільних каменярів» потрібно було мати, крім відповідних особистих якостей, чималий масонський стаж.

⁵⁰ Рибалка А., Синельников А. Указ. соч. — С. 159.

⁵¹ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Вказ. праця. — С. 86–87.

⁵² Яковлев Н. Н. 1 августа 1914. — С. 231; Аврех А. Я. Указ. соч. — С. 144.

⁵³ Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 66.

Масонська біографія Михайла Грушевського склалася непросто. Багатьом київським масонам безкомпромісна позиція Михайла Сергійовича в національному питанні здавалася занадто радикальною. Тому «брати» зрештою його й «приспали», тобто розірвали з ним масонські зв'язки, скориставшись, мабуть, його висилкою з України наприкінці 1914 р. Коли ж навесні 1917 р. Михайло Грушевський очолив Центральну Раду, тодішні провідники київського масонства (Федір Штейнгель та ін.) намагалися знову залучити його до свого гурту, настійно радячи йому при цьому «не зариватися» в українській політиці. Швидко переконавшись, що Михайло Сергійович не відступиться від своїх політичних принципів, вони вдруге, цього разу вже остаточно (принаймні, так запевняє сам Михайло Грушевський), вказали йому на двері⁵⁴.

До речі, навіть «приспаний» масон міг розраховувати на підтримку «братів», тому масонство відіграло чималу роль в подальшому житті Михайла Сергійовича. Так, воно істотно пом'якшило судову розправу над ним. Коли вибухнула перша світова війна й урядові структури занедужали на шпигуноманію, поліція, яка ще в 1910 р. звинувачувала Грушевського в таємних зносинах з австрійським урядом (філери тоді повідомляли, що нібито він «годинами засиджувався» на квартирі австрійського консула в Києві⁵⁵), заарештувала вченого. Попри відсутність компрометуючих матеріалів, його було звинувачено в державній зраді й засуджено до заслання в Сибір. Проте на допомогу вченому прийшли впливові та винахідливі «брати». Як згадував він у своїй «Автобіографії», «петербурзькі знайомі» підробили вирок й домоглися висилки його не до Сибіру, а до Симбірську. Невдовзі його взагалі було переведено до Москви, «під явний нагляд поліції»⁵⁶. У березні 1917 р. масони допомогли М. Грушевському повернутися до Києва. Так, Д. Григорович-Барський порекомендував його дружині звернутися за допомогою в цій справі до начальника Київського військового округу масона К. Оберучева,

⁵⁴ Грушевський М. Споми́ни // Київ, 1989. — № 9. — С. 132—133.

⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 3322. Арк. 1 зв.

⁵⁶ Грушевський М. С. Автобіографія. — К., 1926. — С. 27—28.

призначеного на цю посаду О. Керенським. К. Оберучев потурбувався про безпечне прибуття Михайла Сергійовича до Києва, де на нього чекало головування в Центральній Раді⁵⁷.

Парамасонські (тобто нерегулярні, не визнані світовими масонськими центрами) ложі України в другому десятилітті ХХ ст., як правило, керувалися статутними нормами Великого Сходу народів Росії, напрацьованими, як уже йшлося, в другій половині 1912 р. Цей нормативний документ проголосив метою організації «створення пов'язаного моральною єдністю і взаємною довірою братнього Ордену» як надпартійної структури, яка не обмежує політичної свободи своїх adeptів, лише спрямовує їхні зусилля на «захист прав людини й громадянина». Базуючись на ідеології західноєвропейського «королівського мистецтва», статут Великого Сходу народів Росії вніс, разом з тим, істотні новації в організаційну форму місцевого масонського руху, щоб максимально пристосувати його до політичних потреб. Так, у ложу дозволялося приймати не лише чоловіків («братів»), а й жінок («сестер»), що відповідало місцевій масонській традиції. Максимально спрощувалася орденська ієрархія — зберігалися лише два ступені втаємничення: учень і майстер. Адепта спершу посвячували в учні й лише через певний час, коли він «засвоював традиції (ордену) та проймався його духом», — у майстри. Було спрощено також традиційну масонську обрядовість. «Ритуал прийняття [в ложу] був урочистий, однак без театральщини й бутафорії старого масонства», — свідчив Андрій Ніковський⁵⁸.

Київський масон Микола Воскресенський згадував, що на перших порах «існували якісь значки, по яких брати змогли б упізнавати один одного, наприклад, на випадок небезпеки, потім це було полишено»⁵⁹.

Принципом вербування в ложу adeptів статут визначив використання особистих знайомств («кандидат рекомендується в ложу одним із братів»). Це мало закрити шлях в організацію для випадкових, ненадійних осіб й максимально згуртувати «братів» у міцний колектив однодумців.

⁵⁷ Грушевський М. Спомини // К., 1989. — № 8. — С. 130.

⁵⁸ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 152.

⁵⁹ Воскресенський М. Історія масонства // Генеза. — 1998. — № 1–2. — С. 136.

Було розроблено таку процедуру прийому в ложу. Після попереднього погодження кандидатури з усіма «братами» (рішення приймалося відкритим голосуванням) одному з масонів доручалося з'ясувати, чи бажає сам рекомендований стати «вільним каменярем», причому, виконуючи це доручення, «брат не повинен був відкривати кандидату орденську таємницю, називати Орден, членів ложі, розсекречувати існування братства». Якщо кандидат давав свою згоду, двоє масонів готували його до посвяти (один з них неодмінно мав бути в тісних стосунках з новопосвячуваним). Кандидату в масони пропонували заповнити спеціальну анкету й висловити в ній своє ставлення до себе, «братів», сім'ї, Вітчизни, людства. Якщо його відповіді задовольняли членів ложі, від нього брали клятву любити «братів», при потребі захищати їх ціною власного життя, свято зберігати масонську таємницю («не розсекречувати існування братства, коли б його запитували про це в суді, не розсекречувати нічого, про що він довідається як брат»). Посвячуваний давав обітницю «виконувати ухвали ложі й вищого масонського керівництва». Лише після цього на спеціальному засіданні ложі його урочисто приймали в учні.

Статут допускав посвяту адепта трьома представниками Верховної Ради — вищого керівного органу Великого Сходу народів Росії.

Основною ланкою організації вважалася ложа. Вона складалася з 7–14 масонів. Верховній Раді дозволялося створювати спеціальні ложі (військові, літературні тощо) з членів звичайних «майстерень». Ложі склалися або з учнів та майстрів, або з самих майстрів. Керували ложею виборчі (обиралися на рік) «офіцери» у складі венерабля, двох «наблюдателів» (спостерігачів), оратора, «казначея» (скарбника) та секретаря. Венерабль головував на засіданні ложі; через нього ложа підтримувала зв'язки з секретарем Верховної Ради. Спостерігач був його заступником. Оратор контролював дотримання ложею статутних вимог, його рішення вважалося остаточним. Секретар був хранителем історії ложі, причому задля конспірації ніяких записів він не робив, всю потрібну інформацію тримав у своїй пам'яті. Скарбник видав фінансами ложі.

Коли в ложі набиралося 14 членів, вона могла відкрити нову «майстерню», з новою назвою та своїми «офіцерами».

Особливу увагу статут приділяв збереженню орденської таємниці. В ньому, зокрема, наголошувалося, що «брати зобов'язані тримати в таємниці як саме існування Ордену, так і все, що стосується його складу, планів і діяльності... що стане їм відомо на засіданнях ложі». «Брати» знали лише членів своєї ложі, секретаря ж Верховної Ради знав лише венерабль.

Масонська посвята вважалася прижиттєвою, проте кожен масон міг «заснути» (вийти з ложі, задалегідь попередивши про це її керівництво), щоб перейти до іншої ложі, якщо вона погодиться його прийняти. Ложа сама могла «приспати» свого члена, якщо він її чимось не влаштував. Верховна Рада могла «приспати» як окремого масона, так і цілу ложу.

Верховна Рада була зобов'язана щороку скликати Конвент — вищий законодавчий орган. На нього кожна ложа делегувала одного-двох своїх представників. Крім цих депутатів, у роботі Конвенту брали участь також члени й секретар Верховної Ради її підзвітного складу. Конвент напрацьовував «основні положення діяльності Ордену» на новий річний термін, призначав виборців нового складу Верховної Ради.

До складу Верховної Ради, яка за статутом була «вищим керівником діяльності Ордену, хранителем орденських традицій, вищим суддею в Ордені й виконавцем рішень Конвенту», обиралося 6–18 масонів. Склад Верховної Ради засекречувався навіть від Конвенту. Абсолютна секретність забезпечувалася виборчою системою, за якою Конвент більшістю голосів обирав трьох виборців, а вже вони обирали трьох членів Верховної Ради. Обрана трійця потім кооптувала ще трьох членів цього керівного масонського органу. Вже в процесі роботи Верховна Рада могла дообрати нових членів, аби лише їх сумарна кількість не перевищила встановленого ліміту (18 осіб). Перші шість членів Верховної Ради обирали секретаря. Працювала Верховна Рада як окрема ложа, з «майстернями» вона підтримувала контакти через свого секретаря та венераблів. Верховна Рада розпоряджалася визначеною Конвентом частиною фінансів підпорядкованих їй «майстерень»⁶⁰.

⁶⁰ Русское политическое масонство 1906–1918 гг. (Документы из архива Гуверовского института войны, революции и мира) // История СССР. — 1989. — № 6. — С. 129–132.

Такими, в загальних рисах, були статутні норми Великого Сходу народів Росії. Окремі масони повідомили про них додаткові дані. Так, Андрій Ніковський свідчив, що у Петербурзі та Києві, де працювало найбільше «майстерень», було утворено Малі ради (також у формі лож). Членами київської Малої ради він називав Сергія Єфремова, Федора Штейнгеля, Михайла Грушевського, Сергія Чебакова, Івана Полторацького та Євгена Шольпа⁶¹. Проте Сергій Єфремов твердив, що київські «брати» лише підтримували з лідером місцевих кадетів Є. Шольпом тісні контакти, але у свої лави його не включили⁶², отож він не міг входити до Малої ради. Думається, в цьому випадку на більшу довіру заслуговує свідчення краще поінформованого Сергія Єфремова.

Статут, ясна річ, встановив лише загальні принципи діяльності організації й не регламентував жорстко її місцеві форми. Так, кожна ложа виробила свою форму проведення засідань. Ось як описав, наприклад, Андрій Ніковський засідання своєї «майстерні»: «...Збори ложі відбуваються в цілковитій таємниці від родини хазяїна помешкання, по можливості, по черзі; після засідання повинна бути вечерея в сусідній хаті, котра має стояти весь час накрита, щоб на випадок чого можна було сісти за стіл і удавати гостей. Збори проводить майстер ложі, а за порядком стежить брат-оратор, котрий доглядає взагалі виконання статуту братства... нагадує про порядок, чергу слова, дотримання теми, виборного ритуалу. Слово брати-масони беруть тихим сплескуванням в долоні, складаючи руки. На кожному засіданні визначають час і місце наступних зборів...»⁶³

Особливу увагу приділяли в ложі вербуванню нових adeptів. Сергій Єфремов запевняв, що «вибору найбільш придатних людей, обслідуванню їх та процедурі обрання й оддавала найбільше часу кожна ложа»⁶⁴. Передусім враховувалась та користь, яку спроможний дати масонському рухові той чи інший кандидат, чи достатньо він

⁶¹ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 155.

⁶² Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

⁶³ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153, 157.

⁶⁴ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

комунікабельний для співпраці з людьми різних поглядів і темпераментів і, найголовніше, чи спроможний уберегти масонську таємницю. Андрій Ніковський, характеризуючи кадрову політику лож, твердив, що в масони висвячували тих, хто ставив «поступ і злагодю в громадських групах понад вузькі групові успіхи»⁶⁵, тобто піднімався над вузькопартійними інтересами, і, явно ідеалізуючи масонське середовище, запевняв, що до нього нібито потрапляли лише особи «щирі, сердечні, доступні почуттю братерства й дружби». Він також підкреслював, що неписаний масонський кодекс честі, який впливав із статутних вимог, вважав «розконспірування масонства... за найбільшу в світі провокацію...»⁶⁶ Аналогічні твердження про кадрову роботу «майстерень» знаходимо і в свідченнях Сергія Єфремова: «Зверталася велика увага на особисті прикмети кандидатів, особливо на моральну оцінку, на здатність їх працювати разом з людьми інших поглядів, на толерантність їхнього світогляду і лагідність вдачі»⁶⁷.

Траплялося, що той, хто міг принести масонському руху реальну користь, не вписувався у масонський морально-етичний стандарт, скажімо, не був здатний до політичних компромісів чи нетолерантно ставився до своїх політичних опонентів. У такому разі до ложі його не приймали, але намагалися підтримувати з ним тісні контакти. «На таких людей братство намагалося впливати через їхніх партійних товаришів, котрі належали до братства, але самих їх не притягало», — згадував Сергій Єфремов і при цьому запевняв, що саме так повелися масони з П. Мілюковим та Є. Шольпом, які, мовляв, зажили репутації політиків, «не схильних на певні уступки та толеранцію до чужих поглядів»⁶⁸.

За свідченням Миколи Воскресенського, в масонській організації при потребі «низку братів якоїсь однієї спеціальності чи спільної роботи можна було виділити в осередок особливого призначення, який виконуватиме окремі спеціальні завдання». Після того, як цей осередок справлявся зі своїми обов'язками, його ліквідували⁶⁹.

⁶⁵ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 154–155.

⁶⁶ Там само. — С. 158.

⁶⁷ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

⁶⁸ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

⁶⁹ Воскресенський М. Вказ. праця. — С. 135.

На участь у політичній боротьбі були потрібні чималі кошти, тому масонська організація приділяла пильну увагу своїм фінансовим справам. Використовувалися різні способи наповнювання масонської каси. Так, суттєву роль у цьому відігравали членські внески. Андрій Ніковський згадував, що кожен член ложі вносив у загальну скарбничку «певний відсоток свого заробітку щомісячними рентами»⁷⁰. Оскільки тодішня інтелігенція, яка становила кістяк масонської організації, як правило, жила безбідно⁷¹, то загальна сума членських внесків, думається, була чималою. До того ж, масонська організація не пропускала нагоди обзавестися людьми грошовитими (банкірами, промисловцями та ін.), а головне — брала під свій контроль ті громадські організації та державні посади, які відкривали доступ до щедрих бюджетних асигнувань. Андрій Ніковський згадував, що масони домоглися «величезних асигнувань» з боку держави для підконтрольних їм Земського та Міського союзів і створили завдяки цьому резервні фонди⁷².

Верховна Рада здійснювала контроль за діяльністю лож України. О. Керенський, О. Гальперн неодноразово навідувалися до Києва, Харкова, Одеси та інших міст, де існували «майстерні», задля ознайомлення на місці зі станом справ, проведення інформаційної роботи, посвяти нових adeptів і відкриття нових лож, а головне — для зміцнення свого впливу.

Про такий візит до Києва у 1913 р. Олександра Федоровича згадував Андрій Ніковський, який пов'язував його з директивою Верховної Ради про ознайомлення з національними вимогами українських масонів. Відвідавши Києво-Печерську лавру, петербурзький візитер, як-

⁷⁰ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153.

⁷¹ Михайло Грушевський, як він сам повідомляв, мав у 1914 р. загородню земельну ділянку у Владикавказі, будинки у Львові та Києві (його київський шестиповерховий будинок на вул. Паньківській згорів внаслідок обстрілу міста артилерією Муравйова). (ЦДІАК України. Ф. 274, оп. I, спр. 3320. Арк. 151). Сучасник характеризував Михайла Сергійовича, як «доброго буржуа в буквальному значенні цього слова, котрий любить комфорт і усамітнюватись у своїй цінній бібліотеці» (Могілянський Н. М. Трагедія України // Революція на Україні. По мемуарам белых. — М.; — Л., 1930. — С. 118—119). Миколі Василенку його родовий маєток давав річний прибуток у 150 тис. крб (ЦДІАК України. Ф. 274, оп. I, спр. 1451-а. Арк. 152) тощо.

⁷² Ніковський А. Вказ. праця. — С. 156.

що вірити Андрію Ніковському, театральню виголосив: «Мабуть, все-таки досягнете свого, себто автономії України, але ось чого, — цих київських святинь ніколи вам не відступить російський народ!»⁷³

Навесні 1915 р. О. Керенський знову побував у Києві. За даними поліції, він мав зустрічі там з Ф. Штейнгелем, С. Єфремовим, С. Зарубіним (лаборантом Вищих жіночих курсів), І. Фрумїним (київським лікарем) та Д. Григоровичем-Барським. Потім гість із Петрограда виїхав до Харкова, але з архівної справи не видно, з ким із масонів він там зустрічався⁷⁴.

Охоронні органи в Україні не зуміли чи, ймовірно, не захотіли виявити «масонський слід», хоч створили у 1914—1915 рр. видимість зусиль у цьому напрямі. З повітів у Київ надходили тоді стереотипні повідомлення про цілковиту відсутність там масонства. Спираючись на них, помічник начальника Київського губернського жандармського управління полковник Шредель надіслав 9 січня 1915 р. у Петроград таку заспокійливу інформацію: «...Зареєстровано лише існуючі в м. Києві відділення Російського Теософського товариства та окремих членів Християнського гуртка... Щодо таємного Ордену масонів, то спроб його організації у Києві не виявлено»⁷⁵. Про справжні причини такої «необізнаності» та безпорадності поліції в боротьбі з масонством уже йшлося.

Крім масонських лож, у містах України існували всілякі містичні гуртки, здебільшого організовані мартинїстами. Діяльність цих гуртків заслуговує на увагу вже тому, що вони тією чи іншою мірою були пов'язані з масонським рухом. Поява цих гуртків була наслідком тодішнього захоплення літературно-артистичної молоді та студентства містикою, окультизмом і теософією, в яких молодь шукала духовну розраду у важкій атмосфері дедалі глибшої суспільної кризи. Ці молодіжні організації формально не були масонськими ложами, проте було б помилкою повністю відмежовувати їх від масонства, принаймні ті з них, якими керували «вільні каменярі».

⁷³ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 4, спр. 511. Арк. 171 зв., 172, 243.

⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. I, т. 2, спр. 3265. Арк. 37—42.

В архівних фондах збереглися матеріали про діяльність одного з таких гуртків, який поліція, що не розбиралася у тонкощах мартинізму та масонства, вважала суто масонським.

Гурток працював у Києві в 1912–1916 рр., духовним наставником його був масон з 1912 р. Є. Крамаренко — знавець східно-індійських окультних наук. До гуртка входило 15 осіб, переважно студентів київських вузів (університету Св. Володимира, Вищих жіночих курсів та ін.). Організаційно він був побудований на зразок масонської ложі. У ньому використовувалася масонська символіка, гуртківці (до речі, вони належали до різних віросповідань: православного, лютерансько-євангелістського тощо) вшановували Великого Майстра Всесвіту — верховне масонське божество, називали один одного «братом» чи «сестрою», мали конспіративні клички («Аріель», «Нарцис», «Клеон», «Ормаель» тощо). Схоже, що в гурток було легше потрапити, аніж потім вийти з нього. Про це свідчив досвід одного з гуртківців — В. Ланцького. Юнак письмово звернувся до Євгена Крамаренка з відповідним проханням, яке той проігнорував. В. Ланцькому довелося вдруге переконувати «його високоблагородіє пана студента-філолога» у тому, що не зможе надалі брати участь у роботі гуртка. Чим закінчилася ця спроба необачного юнака «вийти на волю», не відомо.

Гуртківці основну увагу приділяли всіляким містичним вправам (працювали «з крапкою за Брандлер Прахтом», штудіювали «Каббалу» та «Хатха-Йогу» тощо), але прилучалися й до політики, хоч керівництво мартиністів у 1905 р. у своєму проекті відкриття лож заборонило обговорювати на засіданнях політичні питання⁷⁶. Так, один із гуртківців на початку 1913 р. у своєму листі повідомляв, що вже на першому засіданні гуртка якась «А. А.» інформувала присутніх «про ускладнення відносин з Німеччиною та про Адіарський процес». Ця загадкова «А. А.», найімовірніше, була випускницею історико-філологічного факультету Паризького університету, дружиною колишнього регістратора (секретаря), відомою російською феміністкою Варварою Авчинніковою-Архангельською. Вона належала, за слова-

⁷⁶ Серков А. И. Указ. соч. — С. 73.

ми історика О. Борисова, «до того типу метушливо-діяльних людей з певним нашаруванням відчайдушності та авантюризму, до якого належав, наприклад, славнозвісний князь Д. І. Бебутов». Як масонка та секретар Міжнародного комітету захисту прав людини, Варвара Василівна виступала у 1910–1911 рр. в гуртках з лекціями на масонську тематику⁷⁷. Вона була наближеною до великого князя Олександра Михайловича, тому поліція не наважувалась чіпати її⁷⁸.

Але найважливішим є те, що організатори цього гуртка вбачали в ньому майбутню масонську ложу, засіб відродження в країні «справжнього» масонства. Так, син дійсного статського радника, керівника московських мартиністів П. М. Казначеева писав у березні 1910 р. в листі до батька: «Дай Боже, щоб у новоствореному філомістичному гуртку знайшлося вдосталь осіб щирих, серйозних, об'єднаних спільним правильним світоглядом. Лише тоді можна буде порушити в ньому питання про організацію [масонської ложі]... Я вважаю заснування філомістичного гуртка початком відродження російського м[асонст]ва»⁷⁹.

До числа київських мартиністів початку ХХ ст. належали також масон з 1910 р., московський адвокат Сергій Моркотун (він очолив у Києві ложу «Св. Володимира Рівноапостольного», засновану гротмейстером цього Ордену Папіусом, і став генеральним делегатом Ордену в Україні), юрист В. Комаров, поміщик з Житомирщини Ян Карашевич-Токаржевський та інші⁸⁰. Мартиністська ложа «Кирило-Мефодій» працювала у Полтаві⁸¹.

Отже, масонство на початку ХХ ст. перетворилося в Україні і сильну, розгалужену, добре організовану громадсько-політичну інституцію. Воно контролювало ряд інших громадських організацій і таємних гуртків і було спроможне ставити перед собою складні політичні завдання.

⁷⁷ Окультизмные силы России. «Спецслужбы России». — СПб., 1998. — С. 339–343.

⁷⁸ *Брачев В.* «Победоносный Февраль» 1917 года: масонский след // Мاسоны и Февральская революция 1917 года. — М., 2007. — С. 157–157.

⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 5, спр. 9. Арк. 2–4, 12, 19, 37 зв., 40.

⁸⁰ *Hass L.* Ambicije... — S. 73; *Платонов О. А.* Указ. соч. — С. 165.

⁸¹ *Серков А. И.* Указ. соч. — С. 90.

ДІЯЛЬНІСТЬ МАСОНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Про діяльність масонських лож України до їх фіктивного розпуску в 1909 р. джерела розповідають украй скупю. Складається враження, що масони тоді були найбільш заклопотані організаційними проблемами: формуванням лож, «обплутуванням» урядових сфер, взяттям під свій контроль громадських організацій тощо.

Їхні зусилля в цьому напрямку виявилися плідними. Андрій Ніковський твердив, що «брати» спромоглися налагодити зв'язки «у сферах, Сенаті, серед членів Державної Ради, коло опозиційних великих князів (Долгоруков, В. Обнінський)...»¹

У фокусі уваги лож, передусім київських, головною була політика. Взагалі, політична активність масонів України була явно вищою, ніж у тодішній Росії. Невипадково саме вони подали пропозицію полишити містичні дурниці й повністю віддатися політичній боротьбі. С. Мельгунов про це повідомляв так: «У 1915 р. (насправді, як уже зазначалося, це мало місце кількома роками раніше. — *Авт.*) народилася думка про відродження масонської організації, ініціативу подав Київ. І мета була суто політична, під зовні масонським стягом

---

¹ Ніковський А. Вказ праця. — С. 155–156.

забажали домогтися такого політичного об'єднання, яке ніколи не давалося російській громадськості. Об'єднання повинно було мати характер «лівий». По суті, органічного відношення до «заснулого» [в 1909 р.] масонства ця організація не мала, за винятком особистих зв'язків...»² А. Аврех приєднався до висновку С. П. Мельгунова про те, що саме київські «майстерні» запропонували створити якісно нову масонську організацію — «політичну»³.

Ложі України, передусім київські, користувалися високим авторитетом серед масонерії Російської імперії, до їхньої думки прислуховувалися московські та петербурзькі «майстерні». Вони підтримували тісні контакти зі столичними ложами, ряд їхніх представників водночас належав до організацій Петербурга та Москви. Так, членами петербурзьких «майстерень» були В. Немирович-Данченко (він, як уже зазначалося, входив і до московської ложі «Відродження») та Іван Лучицький, а барон Федір Штейнгель навіть головував у ложі Верховної Ради⁴.

«Вільні каменярі» України підтримували ті цілі й завдання, що їх ставили перед собою в соціально-політичній та морально-етичній сфері столичні «брати», чутливо реагували на ті проблеми, які виникали в російській масонській організації. Так, коли петербурзьким масонам довелося «присипляти» восени 1915 р. Мстиславського, якого запідозрили в співпраці з охранкою, що, за словами О. Гальперна, «створило в братстві дуже важку атмосферу», в ложах України запанувала «така сама атмосфера»⁵.

Проте цілковитої злагоди між українськими та російськими масонами не було вже тому, що вони різними очима дивилися на національне питання. Якщо російських «братів» це питання обходило мало і вони збиралися валити абсолютизм та будувати демократичне суспільство в «єдиній і неділимій» Росії чи, на гірший випадок, у федеративній державі, то українські домагалися радикального

² Мельгунов С. П. На путях к дворцовому перевороту... — С. 185.

³ Аврех А. Я. Масоны и революция. — С. 193.

⁴ Там само. — С. 54; Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 56.

⁵ Там само. — С. 66.

розв'язання національної проблеми. Не буде помилкою вважати, що Михайло Грушевський та його прибічники вбачали смисл своєї діяльності в масонській організації передусім у виборюванні національної та державної незалежності України.

У сучасній українській історіографії домінує твердження, що Михайло Грушевський нібито був переконаним автономістом-федералістом, самостійником же став під тиском ряду внутрішніх та зовнішніх обставин лише після Лютневої революції 1917 р.⁶ Воно спирається на аналіз науково-публіцистичної спадщини Михайла Сергійовича і не враховує характер його масонської діяльності, яка дає змогу, на наш погляд, дещо інакше оцінити його позицію в національному питанні.

Розглянемо цей аспект політичної біографії Михайла Грушевського, але спершу ознайомимося з трактуванням його національної платформи окремими сучасниками.

Начальник полтавського губерньського жандармського управління вважав напередодні першої світової війни, що Михайло Сергійович прагне утворити «суверенну українську державу»⁷. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Трепов тоді ж твердив, що політична орієнтація Михайла Грушевського «рішуче спрямована проти Росії», і що він прагне «відокремити 10 губерній та дві області від Росії задля їх прилучення до Червоної Русі та утворення суверенної української держави»⁸.

Звичайно, ці офіційні особи могли перебільшувати радикалізм національних вимог Михайла Грушевського. Але такої ж думки був і відомий історик та громадський діяч П. Мілюков, який давав сучасникам, як правило, проникливі й виважені характеристики. Напередодні Лютневої революції 1917 р. він називав Михайла Сергійовича «фанатиком українського руху» і запевняв, що він «хитрує» й «приховує свої справжні наміри»⁹. Саме таке трактування національної платформи

⁶ Див.: *Копиленко О. Л.* Повернення М. С. Грушевського. — К., 1991. — С. 32–48; *Солдатенко В.* Михайло Грушевський та українська революція // *Історик України.* — 1996. — № 3. — С. 6.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. I, спр. 3322. Арк. 2 зв.

⁸ Там само. Спр. 3320. Арк. 176.

⁹ *Мілюков П. Н.* Воспоминания. — С. 381–382.

Михайла Грушевського людьми, для яких політика не була абстракцією, цілком співзвучне з його масонською діяльністю.

Михайло Сергійович добре бачив ті переваги, які надавала політиці участь у масонському русі. Масонство імпонувало йому своєю віками виробленою й багаторазово перевіреною системою конспірації, добре налагодженою й ефективною системою взаємодітримки «братів», мистецтвом «обплутувати» владні структури, широкими міжнародними зв'язками та своєю діловитістю, якою «вільні кам'янирі» вигідно відрізнялися від багатьох партійних балакунів. Поза сумнівом, він сподівався саме з допомогою масонства реалізувати свої національні та політичні ідеали, наблизити час розбудови незалежної української держави. Масонська діяльність, напевно, задовольняла його громадянський темперамент, адже після свого виходу з партії «народовців» він до 1917 р. не входив до жодної партії, аж поки не пов'язав свою подальшу політичну біографію з партією українських есерів, «з мотивів, — як вважав літературознавець, публіцист і громадський діяч Михайло Могилянський, — незрозумілих і невідомих, швидше за все, щоб не втратити певної своєї популярності»¹⁰.

Своєю глибокою ерудицією та вулканічною енергією Михайло Сергійович виділявся серед київських масонів. Його авторитет у масонських колах був незаперечним. У А. Гальперна навіть закарбувалося в пам'яті, що саме Михайло Грушевський очолював перед першою світовою війною київські ложі¹¹, хоч, за свідченням Сергія Єфремова, венераблем ложі «Правда», а отже і керівником Малої ради, був не він, а Федір Штейнгель. Очевидно, роль Михайла Сергійовича в масонському русі була більш поважною, ніж барона Штейнгеля, якщо О. Гальперн віддав саме йому пальму першості.

Увійшовши до ложі «Правда», Михайло Грушевський згуртував довкола себе однодумців і спрямував діяльність цієї «майстерні» в русло боротьби за національні інтереси України, якими він їх собі уявляв. Російська частина київських «братів» була цим явно невдоволена, центральне ж масонське керівництво в Росії не приховувало

¹⁰ Революция на Украине. По мемуарам белых. — С. 118—119.

¹¹ Запись беседы с А. Я. Гальперном... — С. 66.

свого роздратування й стурбованості. В 1912 р. очолювана Михайлом Сергійовичем група українських масонів заявила про свою незгоду з позицією російських «вільних каменярів» у питанні про майбутній національно-політичний устрій Російської держави. На тогорічному масонському Конвенті в Москві, попри всі масонські умовності, спалахнула запальна полеміка між українськими та російськими «братами». Масонство України представляли на цьому зібранні три київські делегати (Михайло Грушевський, Микола Василенко та Федір Штейнгель) і одеський (медик С. Житков). Яблуком розбрату послужило питання про назву новоствореної загальноросійської масонської організації. Михайло Грушевський категорично заперечував проти запропонованої одним з учасників Конвенту назви «Великий Схід Росії», більше того — домагався вилучення з неї самого слова «Росія». «Він зайняв у цьому питанні абсолютно непримиренну позицію, — згадував О. Гальперн, — взагалі заперечував за Росією, як державною одиницею, право на цілісне існування», іншими словами, ратував за політичне самовизначення народів, які її населяли. Ці вимоги Михайла Сергійовича тоді здалися занадто радикальними навіть для інших делегатів від України. Микола Василенко підтримав їх, за словами О. Гальперна, «з рядом застережень», а Федір Штейнгель «цілком приєднався до прихильників «російської орієнтації». Щодо російських масонів, то вони злагоджено і рішуче виступили проти крамольних поглядів історика-«мазепинця». «Проти Грушевського [на Конвенті 1912 р.] повстали всі інші, — запевняв О. Гальперн, — і суперечка, часом досить різка, тривала впродовж двох днів». Венераблю не раз доводилося закликати до порядку окремих завзятих опонентів Михайла Сергійовича, щоб зберегти бодай видимість «братської» атмосфери на зібранні. Зрештою, учасники Конвенту ухвалили компромісне рішення: назвати загальноросійську масонську організацію «Великим Сходом народів Росії»¹².

Рішуче відстоювання Михайлом Грушевським на московському Конвенті 1912 р. принципу самовизначення націй не було несподіванкою для Верховної Ради. О. Гальперн згадував, що масонська

¹² Запись беседы с А. Я. Гальперном.... — С. 54–55.

верхівка передбачила безкомпромісність позиції визнаного лідера українського національно-визвольного руху у національному питанні й ужила запобіжних заходів, щоб не допустити можливого розколу в масонському русі. Учасників Конвенту було відібрано переважно з числа опонентів Михайла Сергійовича. «У ложах тоді велася боротьба проти Грушевського та його прибічників, — повідомляв цей мемуарист. — Питання про форми майбутньої організації Росії спершу обговорювалися в ложах... Верховна Рада завбачила, що суперечка з цього питання стане центральною в роботі Конвенту 1912 р., і намагалася провести цілком надійних, з її погляду, людей, тобто рішучих супротивників позиції Грушевського»¹³.

Своїх прибічників Михайло Грушевський мав, до речі, не лише серед київських «братів». О. Гальперн повідомляв, що катеринославську ложу заснували «прихильники Грушевського»¹⁴, отож і серед провінційних масонів були поборники української національної ідеї.

Звичайно, українські масони не йшли на конфронтацію з російськими «братами», адже їх об'єднувала спільна політична мета — повалення монархії та розбудова демократичного суспільства. Напередодні першої світової війни вони, як свідчив Сергій Єфремов, в обстановці наростання в «тюрмі народів» національно-визвольних рухів намагалися налагодити відносини з представниками російської інтелігенції, примирити російське громадянство з гаслами «федерації та автономії» і досягли в цьому певних успіхів¹⁵. Непоодинокі російські «брати», в тому числі О. Керенський, бодай на словах допускали федеративний устрій майбутньої демократичної Росії.

У зв'язку з цим виникає запитання: якщо для російських масонів слово «федерація» перестало слугувати жупелом, то чому тоді всі вони так рішуче відкинули «федералізм» Михайла Сергійовича, якщо це насправді був федералізм, а не щось більше? Чи не тому, що у вузькому колі «братів» він не вважав за потрібне камуфлювати під федералізм свою насправді самостійницьку ідею?

¹³ Запись беседы с А. Я. Гальперном.... — С. 57.

¹⁴ Там само. — С. 68.

¹⁵ *Єфремов С.* Про масонство в Україні. № 17 (198). — С. 6.

У червні 1913 р. група українських громадсько-політичних діячів на чолі з М. Грушевським (Сергій Єфремов, І. Полторацький, Ф. Штейнгель, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, В. Ульяновський, Є. Чикаленко, В. Шемет та І. Шраг, тобто переважно масони) публічно засудила виступ Скоропадського з національного питання в ІV Думі. У підписаному ними відкритому листі-протесті, зокрема, виголошувалося: «Протестуємо проти виступу депутата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним іменем, насмілювся вести мову від імені українського («малоросійського») громадянства. Як представник лише тієї його частини, яка давно втратила зв'язки з національним життям рідного народу, він не мав на це права. Голос його, як і голос будь-яких свідомих відступників з інтелігенції та з середовища темних мас, не може виражати помисли і прагнення української інтелігенції та свідомих елементів українського народу»¹⁶.

Як свідчив Сергій Єфремов, українські масони широко використовували для пропагування своїх поглядів та формування «спільної громадської думки на всякі прояви тодішнього політичного життя» публіцистику та думську трибуну: «Для думських виступів опозиції братство постачало відповідний матеріал і давало директиви на той чи інший виступ своїм товаришам, що були членами Думи...» У 1914 р. київські ложі домоглися, зокрема, інтерполяції (оскарження) в Думі заборони урядом святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, «зібрали й надали думській опозиції чималий матеріал, що його використали у промовах Керенський та ін.»¹⁷

Те, що яблуком розбрату між українськими та російськими масонами стало саме національне питання — найбільш делікатне й вразливе, — робило надію на примирення між ними вельми примарною й ставило під сумнів доцільність самого існування «політичного масонства» в країні. Безкомпромісність позицій обох сторін у національному питанні в міру наближення краху самодержавства наростала. Це засвідчили не лише словесні баталії Михайла Грушевського з російськими «братами» на Конвенті 1912 р., а й переговори на початку 1914 р. між провідниками партії ТУП та П. Мілюковим.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 1, спр. 3322. Арк. 2.

¹⁷ Єфремов С. Вказ. праця. № 17 (198). — С. 6.

Тупівці, яких підтримувала масонська частина київських кадетів, зажадали, щоб російські поступовці підтримали вимогу українського громадянства про надання українцям не лише культурної, а й широкої політичної автономії. Ця вимога здалася П. Мілюкову зухвалою, а тому він, як запевняє Андрій Ніковський, рішуче відкинув її¹⁸. Реакція П. Мілюкова була закономірною, адже російські масони, з якими він тісно контактував, хоч на словах і підтримували ідею федеративного устрою Російської держави, на ділі ставилися до неї насторожено, небезпідставно побоюючись розвалу «єдиної та неділимої».

У рамках наболілого національного питання масонські ложі України не обмежувалися домаганням культурно-національної автономії чи політичного самовизначення для України, а й приділяли велику увагу становищу національних меншин. Особливо ревно опікали вони єврейське населення. Масони рішуче засуджували єврейські погроми та підняту в офіційній пресі галасливу юдофобську кампанію з приводу того, що багато євреїв відмовлялися записуватися в діючу армію. Вони прагнули не допустити в країні ексцесів на міжнаціональній основі. Прикладом такої діяльності масонських лож можуть бути їхні публічні протести проти антиєврейських випадів на шпальтах часопису «Киевская мысль». «Група демократичних читачів — великоросів, євреїв, поляків та українців» у листопаді 1915р., відразу після чергових відвідин Києва О. Керенським, надрукувала звернення до читачів цієї популярної газети (його виявила поліція під час обшуку на квартирі О. Зарубіна). У зверненні карталися «мерзенні ліберал-патріоти» та їхній рупор — «Киевская мысль», шпальти якої, за словами авторів (автора?) звернення, дихали «брехнею, ненавистю та злобою». Висловлювалося обурення з приводу того, що цей часопис, який ще недавно правдиво висвітлював Балканську війну 1912–1913 рр. та «справу Бейліса», з початком імперіалістичної війни відійшов — «на догоду вулиці, її негідним смакам» — від своїх колишніх ідеалів і поширює «відвертий обскурантизм і людиноненависництво»¹⁹.

¹⁸ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 274, оп. 4, спр. 511. Арк. 174.

У Андрія Ніковського, якому не відмовиш у спостережливості, склалося враження, що в редакції «Киевской мысли» існувала своя масонська ложа — «безіменна мішана таємна організація», до якої належали Костянтин Василенко (брат Миколи Василенка), Гінзбург, Дрентельн — неприхильники українського національного руху. В 1919 р. до неї увійшли також журналіст Давид Заславський та єврейський політичний діяч в Україні, член Центральної ради від єврейської об'єднаної соціалістичної партії, міністр єврейських справ в уряді УНР Мойсей Зільберфарб²⁰.

Якщо Андрій Ніковський не помилився в своєму припущенні (воно базувалося на домаганні Федора Штейнгеля створити при Всеросійському Союзі міст окреме бюро преси, причому неодмінно із співробітників «Киевской мысли»), й така ложа справді існувала, то у випаді «демократичних читачів» проти редакції цього часопису маємо зайве свідчення гострих ідейних розбіжностей серед київських масонів.

Сергій Єфремов згадував, що восени 1913 р. масони не допустили судової розправи над євреєм М. Бейлісом, яка, на їхню думку, могла мати небажані політичні наслідки. Судовий захист Бейліса вони доручили групі провідних адвокатів, у тому числі досвідченому юристу Д. Григоровичу-Барському, а літераторів та журналістів із свого середовища зобов'язали «здійснювати публіцистичний захист євреїв від звинувачування їх в ритуальних вбивствах християн»²¹.

Вибух світової війни ускладнив громадсько-політичне життя в Україні. Царський уряд скористався воєнним станом для спроб покласти край українському національному руху. Зокрема, він закрив у Києві ряд популярних часописів: газету «Рада», тижневик «Село», місячник «Літературно-науковий вісник», «Українську хату» тощо, репресував «неблагонадійних» редакторів²². Як згадував сучасник, «всі “мазепинці», потрапили під підозру в австрофільстві, що не було у воєнний час жодним жартом. Симон Петлюра завбачливо виїхав

²⁰ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 155.

²¹ Єфремов С. Вказ. праця. № 16 (197). — С. 5.

²² Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття.... — С. 67.

до Москви, а Грушевський та деякі його прибічники стали жертвами знервованої державної кампанії боротьби з „австрійськими шпигунами“²³.

Висилка Михайла Грушевського, репресії проти інших громадсько-політичних діячів внесли певний розлад у роботу масонських лож, а головне — притупили гостроту їхньої участі в національному русі. Масони віддалися дебатам про ставлення до війни та уряду. Сергій Єфремов згадував, що імперіалістична війна завдала «першого дошкульного удару» по солідарності українських та російських «братів» у їхній спільній політичній боротьбі²⁴.

У своєму ставленні до війни масонство розкололося на тих, хто підтримував мілітаристську політику уряду, і тих, хто щиро прагнув його воєнної поразки. Характерно, що ця тріщина утворилася переважно на міжнаціональному стику. Так, Андрій Ніковський згадував, що українські масони відмежувалися від «побідної орієнтації російських поступових кіл»²⁵. Це саме стверджував і Сергій Єфремов: «Братство розкололося на дві нерівні числом, принципово непримиренні частини. Більшість, переважно росіяни, стояли на позиції переможної війни... меншість, переважно українці, займали «пораженческую» позицію. Суперечки в братстві на цьому ґрунті хоч і не довели до повного розколу чи розбиття організації, бо попереднє життя досить її зміцнило, проте заповнили все собою і одбивалися на всьому її житті». Ті, хто підтримував воєнні зусилля уряду, вважали, що перемога Антанти над Троїстим союзом неминуче принесе країні справжні політичні свободи, бо народ-переможець не захоче нести надалі на своїй шиї самодержавно-бюрократичне яро. Інші ж, більш розсудливі, кивали на жорстокий окупаційний режим у Галичині та на інших, обпалених війною, територіях і, за словами Сергія Єфремова, «проорокували подібну долю і всім, коли б війна скінчилася переможно для російської бюрократії»²⁶.

²³ *Єремеїв М.* За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. — 1968. — № 1–4 (17–20). — С. 98.

²⁴ *Єфремов Є.* Вказ. праця. № 17 (198). — С. 6.

²⁵ *Ніковський А.* Вказ. праця. — С. 156.

²⁶ *Єфремов Є.* Вказ. праця. № 17 (198). — С. 6.

Вже йшлося про те, що у ставленні до першої світової війни не було єдності й серед духовної еліти Росії. Однак в Україні, як запевняв О. Гальперн, «скептицизм по відношенню до війни був... значно розвинутіший, аніж у Петербурзі та інших містах Великоросії»²⁷. Цей мемуарист згадував, що, сповнений патріотичними почуттями, Д. Григорович-Барський подався до столиці, щоб застерегти Верховну Раду від небезпеки «пораженської» пропаганди в київських ложах. Масонське керівництво було стурбоване почутим від Д. Григоровича-Барського і спішно відрядило в Київ М. Некрасова, щоб він угамував антивоєнну пропаганду масонів-«пораженців»²⁸.

Чільну увагу масонство України традиційно приділяло «обплутуванню» владних структур, особливо, коли стала очевидною неминучість падіння абсолютизму в державі. «Масонська організація працювала широко, — згадував Михайло Грушевський, — вона здійснювала свій здавна прийнятий тактичний план при всякого роду політичних можливостях використовувати свої зв'язки й проводити своїх людей на впливові становища. Заміщення вищих позицій — і столичних, і київських... — стояли в очевиднім зв'язку з масонською організацією...»²⁹

Найвищі крісла розподіляла своїй креатурі Верховна Рада. Н. Полонська-Василенко (вона була впотаємлена в деякі масонські секрети, напевно, своїм чоловіком — Миколою Василенком), як про це вже йшлося, згадувала, що на своєму московському зібранні напередодні Лютневої революції 1917 р. «брати» розподілили між собою основні портфелі в майбутньому уряді³⁰. Д. Белінг також свідчив, що на Конвенті 1916 р., в роботі якого брали участь від України Ф. Штейнгель, С. Чебаков та О. Зарубін, було ухвалено «заздалегідь підготуватися як у центрі, так і на місцях до того, щоб після падіння самодержавства керівні пости в органах влади посіли члени масонських лож чи особи, близькі до них і залежні від масонів... Зав-

²⁷ Запись беседи с А. Я. Гальперном. — С. 66.

²⁸ Там само.

²⁹ *Грушевський М.* Спомины // Київ. — 1989. — № 9. — С. 133.

³⁰ *Полонська-Микола Василенко Н.* Революція 1917: спогади // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 125.

дання було захопити керівництво в свої руки й не залишитися внаслідок революційних подій осторонь»³¹.

Як уже зазначалося, восени 1916 р. масонська організація приступила до підготовки державного перевороту. З цього вона не робила таємниці навіть від провінційних лож, принаймні київських. Андрій Ніковський згадував, що в Київ тоді зачастили О. Керенський, один з провідників Всеросійського Союзу міст Комісаров та інші масонські лідери. На засіданнях лож вони «розповідали докладно про роль Распутіна при царській родині, про міністерську чехарду, про зв'язки з фронтом і мали вже приблизний підрахунок своїх сил серед Семенівського, Волинського та інших гвардійських полків, головним чином, серед офіцера, котре схилялося чи й давало обітницю не вживати зброї проти революційних виступів у Петербурзі, а переходити на бік демонстрантів чи учасників [готованого] перевороту». За словами Андрія Ніковського, Олександр Федорович «на всяких міжпартійних зборах заявляв, що Микола II не в силі ні помиритися з країною, ні довести війну до кінця, а тому треба його скинути способом придворного перевороту, що для цього є засоби і можливості; утворити тоді вільну арену для боротьби чи змагання партій, однак тим часом треба проводити війну до кінця, допомагати армії і валити Миколу II»³².

«Майстерні» України, найімовірніше, схвально сприйняли ці плани Верховної Ради (А. Серков вважає, що вони, навпаки, не були прихильниками перевороту і навіть змусили масонське керівництво відмежуватися від нього³³). Наприкінці 1916 р. у Києві та, можливо, в інших масонських центрах України провели збір коштів на потреби державного перевороту³⁴ (рішення про фінансову підтримку ложами цієї політичної акції ухвалив Конвент 1916 р.³⁵). Отож, напередодні Лютневої революції 1917 р. масонство тримало руку на пульсі політичного життя.

³¹ Белінг Д. «...Я був учасником ...». — С. 145–146.

³² Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153, 159.

³³ Серков А. И. История русского масонства. 1845–1945. — СПб., 1997. — С. 12.

³⁴ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 153, 159.

³⁵ Белінг Д. Вказ. праця. — С. 145–146.

Характерно, що хоч у 10-х роках ХХ ст. політична діяльність вийшла у масонів на перший план, вони не полишили і традиційне масонське заняття — самовдосконалення. О. Гальперн запевняв, що масонська етика постійно перебувала в полі зору «братів», відігравала в їхній діяльності «досить важливу роль», більшість київських масонів саме їй надавали «першорядного значення»³⁶.

Лютнева революція 1917 р. на півмісяця випередила встановлений масонською організацією строк державного перевороту й поставила перед нею нові складні проблеми. За словами Володимира Чехівського, масонам довелося остаточно визначитись у своєму ставленні «до імперіалістичної війни, до радянського напрямку, що вже почав виявлятися з весни 1917 р. у внутрішнім житті, а також і до визвольних національних рухів народів колишньої Росії, зокрема до українського визвольного руху»³⁷.

Визначитися в цих непростих питаннях масонам довелося вже в ролі державців, адже після повалення монархічного режиму в їхніх руках опинилися основні важелі політичної влади. Так, до складу Виконавчого комітету громадських організацій, що утворився 4 березня 1917 р., увійшли Федір Штейнгель (голова комітету), Андрій Ніковський (секретар), Сергій Єфремов та інші масони. Цей комітет упродовж трьох місяців був найвищою владою у Києві, аж поки його не заступила Центральна Рада, що її очолив Михайло Грушевський³⁸. Андрій Ніковський став товаришем голови Центральної Ради, до неї увійшли також Сергій Єфремов, Олександр Зарубін (1884—1931), промисловець Володимир Леонтович (1886—1933). Федора Штейнгеля було включено до складу Українського Національного Конгресу. О. Керенський подбав про призначення масонів на високі посади по лінії Тимчасового уряду. Так, Костянтина Василенка він зробив комісаром Києва, Миколу Василенка — куратором Київського навчального округу, до якого належали навчальні закла-

³⁶ Запись беседы с А. Я. Гальперном. — С. 62—63.

³⁷ Архів СБ України. № 67098 ФП, т. 47. Арк. 203 зв.

³⁸ Солдатенков В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 137.

ди Київської, Чернігівської, Полтавської, Вінницької та Подільської губерній, та товаришем міністра освіти при Тимчасовому уряді³⁹, Костянтина Обручева (1865–1929) — начальником Київського військового округу, Дмитра Григоровича-Барського — старшим головою Київської судової палати (її функції поширювалися на Правобережну Україну та окремі регіони Лівобережжя⁴⁰). Андрій Ніковський згадував, що стараннями Олександра Федоровича «брати» поставали головами судових палат у цілій Росії, а Наталія Полонська-Василенко — що вони зайняли ключові пости у всіх учбових округах в державі⁴¹.

Одним словом, політичний діяч та публіцист В. Шульгін мав підстави називати вітчизняне масонство «передусім грандіозною спілкою взаємодопомоги та протекції»⁴².

Найвище з масонів-українців сходинками влади піднявся представник родини цукрозаводчиків Михайло Терещенко (1888–1956) — «один з найосвіченіших людей свого часу»⁴³. Він увійшов до складу Тимчасового уряду (став міністром фінансів, міністром закордонних справ). Був він, за відгуком сучасника, «улюбленцем долі... власником колосальних багатств»⁴⁴ і користувався винятковими симпатіями в торгово-промислових і громадських колах»⁴⁵. Характерно, що на родовому гербі родини Терещенків був виکارбуваний девіз «прагнення до громадських справ»⁴⁶.

³⁹ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Український історик. — 1973. — № 3–4 (39–40). — С. 100; *Антонович М.* До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2 (45–46). — С. 99; *Полонська-Микола Василенко Н.* Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик. — 1966. — № 3–4 (1–12). — С. 125; *Воскресенський М.* Історія масонства // Генеза. — 1998. — № 1–2. — С. 136.

⁴⁰ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 132.

⁴¹ *Ніковський А.* Вказ. праця. — С. 154; *Полонська-Микола Василенко Н.* М. П. Василенко... — С. 125.

⁴² *Шульгін В. В.* «Что НАМ в НИХ не нравится...». — СПб., 1992. — С. 86.

⁴³ *Верстюк В.* Династія // Панорама України. — 1996. — Т. 1. — С. 52.

⁴⁴ Братам Терещенкам на початку ХХ ст. належало 200 тис. десятин землі, 18 цукрових і цукрорафінадних заводів, 8 винокурень, млини, майстерні, цегельні, лісопилки, суконна фабрика, багато магазинів та складських приміщень (*Верстюк В.* Вказ. праця. — С. 50).

⁴⁵ *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине... — С. 1.

⁴⁶ *Верстюк В.* Вказ. праця. — С. 50.

Причетність масонів до Лютневої революції не обмежувалася участю багатьох із них у нових урядових та адміністративних структурах. Микола Воскресенський твердив, що «на всьому перебігу революції до жовтня 1917 р. лежав відбиток «масонських ідей». Масони доклали багато зусиль, щоб залагодити міжпартійні тертя та колізії, утворити коаліцію, надавали підтримку Тимчасовому урядові та чинили перешкоди більшовикам⁴⁷.

Успішне сходження масонів на політичний Олімп вимагало від них особливої згуртованості та узгодженості в своїх діях. Проте життя розпорядилося по-своєму. Національне питання остаточно стало для «братів» яблуком розбрату, вносило розлад у масонську організацію. Давалася взнаки також відсутність у ній єдиної політичної програми, для «політичного масонства» конче потрібної. Між «братами» посилювалися чвари на ґрунті невдоволених особистих амбіцій.

Після повалення самодержавства національний рух в Україні остаточно став національно-визвольним, причому охопив найширші кола населення — за словами Д. Дорошенка, «починаючи від селян, що зібралися на якийсь черговий з'їзд, і кінчаючи представниками банків, землевласників і духовенства...»⁴⁸

Національна ідея, таким чином, могла стати потужною консолідуючою силою в суспільстві. Однак лише частина масонів поділяла тоді цю ідею, плекаючи надію, що крах абсолютизму в Росії неминуче спричинить крах і Російської імперії, на руїнах якої «розквітне самостійна Україна». Більшість же масонів була налякана хаотичністю політичної обстановки, що наростала, й соціальною нестабільністю, прагнула запобігти розвалу Російської держави і вважала рух України до державної незалежності небажаним та вкрай небезпечним.

На початку жовтня 1917 р. у Петрограді відбулося спеціальне засідання Верховної Ради, покликане віднайти спосіб, як утримати Україну у складі Російської держави. Київські ложі делегували на це засі-

⁴⁷ Воскресенський М. Історія масонства // Генеза. — 1998. — № 1–2. — С. 136.

⁴⁸ Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине... — С. 64, 84.

дання прокурора Київської судової палати Д. Григоровича-Барського і товариша прокурора С. Чебакова. О. Гальперн згадував, що ці «брати» прибули до столиці з твердим наміром «розкрити очі [Тимчасовому уряду] на справжні прагнення українців, які на той час вже стояли на позиції цілковитого відокремлення від Росії й схилилися на бік пронимецької орієнтації, та спонукати Тимчасовий уряд повести боротьбу з цим сепаратизмом». Вони звинувачували Тимчасовий уряд у потаканні «націоналістичній» Центральній Раді.

Учасники петроградського зібрання засудили український сепаратизм і вирішили посилити тиск на Тимчасовий уряд, щоб той не допустив розвалу Російської держави⁴⁹. Виконуючи це рішення масонської організації, Тимчасовий уряд розпочав на підставі донесення київських візитерів слідство проти Генерального Секретаріату за намір скликати українські Установчі збори і навіть погрожував розігнати Центральну Раду⁵⁰. Він домагався призначення на посаду Голови Генерального Секретаріату не Володимира Винниченка (1880–1951), який тоді користувався винятковою популярністю серед українства, а масона Дмитра Дорошенка (1882–1951). Михайло Грушевський особливими симпатіями до Дмитра Дорошенка не проймався, однак зупинився саме на його кандидатурі. В. Солдатенко припускає, що зробив він це не стільки під тиском Тимчасового уряду, скільки «підкорившись» масонській дисципліні⁵¹. 13 серпня Дмитро Дорошенко приступив до формування Генерального Секретаріату — українського уряду, проте через гострі розходження з Михайлом Сергійовичем уже 18 серпня передав свої повноваження Володимирі Винниченку, задовольнившись посадою губернського комісара Чернігівщини⁵².

Звинувачення Тимчасового уряду Верховною Радою у потаканні «українському націоналізму» і бездіяльності перед лицем сепаратистської загрози було не зовсім справедливим. Ще на початку літа

⁴⁹ Запись беседи с А. Я. Гальперном. — С. 73–74.

⁵⁰ Солдатенко В., Бевз Т. За часів Центральної Ради: основні етапи й суперечності процесу запровадження автономії України // Історія України. — 1997. — № 16 (32). — С. 1.

⁵¹ Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. — С. 278–279.

⁵² Верстюк В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 85–88.

він спробував утримати Центральну Раду від курсу на державне відокремлення України, створивши для відповідних переговорів з Києвом міжпартійну комісію, яку очолив міністр внутрішніх справ С. Урусов. При цьому Тимчасовий уряд явно розраховував на ефективність масонських зв'язків і дисципліни. «Князь Урусов був масон, — згадував пізніше Михайло Грушевський, — особисто знайомий зі мною й нашими київськими масонами, російськими й українськими, і, очевидно, на сім ґрунті сподівався знайти спільну мову з українцями...»⁵³

Однак партія російських кадетів, котрі, як уже зазначалося, склали ядро столичного масонства, вважала такі переговори з «мазепинцями» неприпустимими й заблокувала роботу цієї комісії. Тоді до Києва «для всебічного вивчення на місці українського питання» було відряджено міністра закордонних справ М. Терещенка, міністра пошт і телеграфів І. Церетелі та військового міністра О. Керенського. Усі вони були масонами, тому, думається, організатори переговорів з Центральною Радою не полишили думки про використання масонського чинника. На цих переговорах, зазначає В. Солдатенко, «кожна із сторін прагнула перехитрити іншу, залишити можливість оформити в невиразні формули своє бачення проблеми»⁵⁴. Результатом переговорів став політичний компроміс — проголошення II Універсалом Центральної Ради державної автономії України. На думку Михайла Грушевського, успішному завершенню переговорів посприяв тиск на Центральну Раду і Тимчасовий уряд з боку пригніченого примарою чорносотенних погромів київського єврейства⁵⁵. Андрій Ніковський вважав, що схилив О. Керенського на поступки Центральній Раді впливовий лідер московських масонів Ф. Кокошкін⁵⁶.

Влітку 1917 р. на масонському небосхилі України з'явилася нова зірка першої величини — Сергій Моркотун, який саме тоді прибув із Москви, де очолював одну з тамтешніх масонських лож, до Києва. Він належав до керівництва Ордену мартиністів, мав 18-й градус масонської посвяти, був кавалером Рожевого Хреста. Сергій Моркотун

⁵³ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 10. — С. 130.

⁵⁴ Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. — С. 253.

⁵⁵ Грушевський М. Споми́ни. — С. 131–132.

⁵⁶ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 160.

очолив «явно українізовану» (так її охарактеризував польський історик масонства Л. Хасс) київську ложу «Нарцис», яка мала профранцузьку орієнтацію. Серед «братів» він зажив репутації французького агента. Працюючи начальником залізничної міліції при управі Південно-Західних залізниць, Сергій Моркотун заснував спільно з громадсько-політичним діячем Миколою Шумицьким (1889–1982) та адвокатом Артемом Галіпом таємну франкофільську політичну організацію «Молода Україна», підпорядковану, швидше за все, ложі «Нарцис»⁵⁷.

Павло Скоропадський

До «Молодої України» вступили Симон Петлюра та Павло Скоропадський, який прихильно ставився до Сергія Моркотуна й за Гетьманату зробив його своїм особистим секретарем. Свою приязнь до Сергія Моркотуна Павло Скоропадський пояснював тією обставиною, що їхні батьки приятелювали (батько Сергія Моркотуна був особистим лікарем великого князя Георгія Олександровича)⁵⁸.

Спритний та енергійний Сергій Моркотун сміливо брався за розв'язання складних проблем. Він увійшов до центральної ради військово-міліцейського загону «Вільне козацтво», який почав формуватися в квітні 1917 р. для «оборони вольностей українського народу» від банд збільшовичених дезертирів й був роззброєний у березні–квітні 1918 р. на вимогу німецького командування. У масонській організації Сергій Моркотун вміло налагоджував між заповзятим самостійником Симоном Петлюрою та переконаним федералістом Павлом Скоропадським непрості стосунки, які, попри їхнє політичне забарвлення,

⁵⁷ Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie. 1917–1921 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1983. — Т. 18. — С. 57–58.

⁵⁸ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С. 55–56.

були також змаганнями між особистостями. Це відповідало масонській традиції й принесло Моркотуну репутацію умільця працювати зі складними натурами. Французький дипломат у Києві Жан Пелісьє твердив, що Сергій Костянтинович присвятив своє масонське життя намаганням «залагоджувати гострі кути й мирити суперників»⁵⁹.

Коли Україну окупували німецькі війська, Сергій Моркотун прилаштувався до нового режиму. Скориставшись своєю масонською владою, він умовив гетьмана Павла Скоропадського відпустити на волю Симона Петлюру, ув'язненого урядом Української Держави та німцями за опозиційну діяльність. Характерно, що гетьман, жодним словом не обмовившись про своє масонство, пояснював цей несподіваний вчинок відсутністю доказів вини Симона Петлюри та категоричною вимогою німецького командування звільнити в'язня⁶⁰. Гетьмана можна зрозуміти: не міг же він зізнатися в тому, що був пов'язаний у своїх діях масонським послухом. До речі, Сергій Моркотун двічі врятував життя самому Павлу Скоропадському. На початку лютого 1918 р. він допоміг йому непомітно вибратися з Києва, коли місто захопили більшовицькі війська. В грудні того ж року, коли в столицю Української Держави увійшли війська Директорії, він забронював вже Симону Петлюрі арештувати поваленого гетьмана⁶¹.

Своє масонство Сергій Моркотун використовував, ясна річ, не лише для того, щоб рятувати один від одного Симона Петлюру та Павла Скоропадського. Використовуючи свої вплив та зв'язки, він намагався спрямувати зовнішню політику українського уряду в проантантівське русло. Павло Скоропадський згадував, що Сергій Моркотун «був близький до французької військової місії» й влаштував йому кілька конспіративних побачень з представниками французького командування⁶².

Звичайно, серед «вільних каменярів» не один Сергій Моркотун робив тоді ставку на військово-політичний союз з Францією. Ко-

⁵⁹ Павлишин А. Альтернатива Сергія Воркотуна // Політика й культура. — 1999. — № 5. — С. 32.

⁶⁰ Могиянский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине... — С. 131–132.

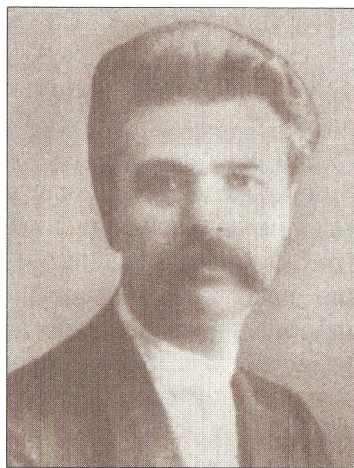
⁶¹ Hass L. Wolnomularstwo... — S. 62.

⁶² Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — С. 55–56.

мандування французькою дивізією, розчарувавшись у російських добровольцях, також милостиво схилилося до союзу з українцями, але вимагало, щоб ця милість була оплачена відставкою В. Винниченка та С. Петлюри, підпорядкуванням українських збройних сил загальному союзному командуванню та передачею під контроль союзників державних фінансів і транспортної мережі України⁶³.

Думається, зв'язки скромного чиновника управління Південно-Західних залізниць з французькою військовою місією — свідчення того, що масонські центри Франції, які підтримували національно-визвольний рух в Україні⁶⁴, не полишали без нагляду ложі Росії та України. Щоправда, самі «вільні каменярі» здебільшого твердили, що масонський рух у Росії та Україні в 10-х роках ХХ ст. нібито був поза сферою впливів міжнародної масонської організації. Наприклад, Андрій Ніковський запевняв, що між українським та західноєвропейським масонством не існувало офіційних контактів, бо Великий Схід народів Росії слушно побоювався, що такі контакти неминуче розконспірували б ложі, оскільки французька масонерія підтримувала тісні зв'язки з дипломатією⁶⁵. Однак, невпотаємленим у вищі масонські секрети Андрій Ніковський просто міг сприйняти «нерегулярність» українських лож за свідчення їх ізольованості від загальноєвропейського масонського руху. Припуститися такої помилки було неважко, адже, як свідчив краще поінформований Сергій Єфремов, масонська опіка з боку Великого Сходу Франції трималася в суворій таємниці («це було дуже законспіровано, і ніколи про

Сергій Єфремов

⁶³ Гунчак Т. Вказ. праця. — С. 168.

⁶⁴ Карпачев С. П. Указ. соч. — С. 113.

⁶⁵ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 152–153.

це не згадувалося»⁶⁶. Про те, що українські й французькі «брати» були схильні до співпраці, свідчило таємне перебування в Києві у 1917 р. відомого французького журналіста-міжнародника та політика, масона 33-го градуса Великого Сходу Франції Жана Пелісьє, а в 1918 р. масона «паризького призову» М. Вакара⁶⁷. Звичайно, можна лише гадати, яку конкретно мету ставили перед собою французькі масони, направляючись до Києва. У будь-якому разі — не екскурсійну. Вітчизняні дослідники В. Солдатенко та Д. Веденєєв з'ясували, що французькі емісари активно цікавилися розвитком тамтешніх національно-визвольних процесів, планами лідерів українського руху, особливо стосовно українізації армії, можливостями створення кількох армійських корпусів для Південно-Західного та Румунського фронтів. Жан Пелісьє навіть спромігся добитися того, що на Заході до України почали приглядатися як до «нової сили на Сході». Він здійснював активну та плідну українофільську пропаганду у Франції, США та Туреччині. Французькі «брати» посприяли тому, щоб делегацію УНР допустили на Паризьку конференцію як спостерігача і щоб французький парламент підтримав «українську справу». Звичайно, робили це вони не за «спасибі». Пелісьє зажадав від Симона Петлюри відкликати з Парижа «як прихильника Ватикану» голову делегації УНР графа Михайла Тишкевича, а зі Швейцарії — посла УНР Миколу Василька (як германофіла)⁶⁸. Контакти між українськими та західноєвропейськими масонами просто не могли не існувати, адже їхня відсутність суперечила б не лише міжнародному характеру масонського руху, а й прагненню «братів» України заручитися підтримкою та допомогою з боку європейської демократії.

Просто інтригуючим виглядає той факт, що німецьке командування знало про таємні зустрічі генерала Павла Скоропадського з французьким генералом Ансельмом та полковником Фрейденбергом, од-

⁶⁶ Єфремов С. Вказ. праця. — № 16 (197). — С. 5.

⁶⁷ Серков А. И. Указ. соч. — С. 124.

⁶⁸ Солдатенко В., Веденєєв Д. Українські масони в добу революції // Історія України. — 2001. — № 15. — С. 3.

нак чомусь саме його поставило на чолі маріонеткового гетьманського уряду. Ймовірно, без масонського втручання тут не обійшлося.

Крім ложі «Нарцис», у Києві влітку 1917 р. (за даними О. Платонова, ще в 1910 р.⁶⁹) запрацювала ложа «Св. Андрія Первозваного», яка також орієнтувалася на Антанту. Л. Хасс вважає, що саме на її основі Сергій Моркотун утворив масонський придаток — організацію «Молода Україна»⁷⁰.

Після проголошення Центральною Радою 26 червня 1917 р. автономії України, від цих «майстерень» відбрунькувалися нові ложі, що дало змогу українським «вільним каменярам» безпосередньо зайнятися утворенням національної масонської організації — Великої ложі України. Відповідне рішення «брати» ухвалили 18 вересня 1917 р. Тоді ж було вироблено ідейні та організаційні засади національного масонського центру та започатковано організаційну структуру масонства вищих ступенів шотландського обряду⁷¹.

Коли у Києві дізналися про виступ більшовиків у Петрограді 25 жовтня 1917 р., Мала рада терміново утворила підзвітний Центральній Раді Революційний Комітет, до складу якого увійшли масони Максим Ковалевський, Андрій Ніковський, Володимир Задонський, Федір Матушевський, Мойсей Зільберфарб (міністр єврейських справ в уряді УНР), Симон Петлюра, Микола Шумицький та ін⁷².

Після Жовтневого перевороту 1917 р. масонські ложі України посили безкомпромісну антибільшовицьку платформу. Як згадував Д. Белінг, відтоді «політична лінія масонських лож визначалася підтримкою будь-якого антирадянського уряду, незалежно від його забарвлення, аби лише він боровся проти більшовиків»⁷³.

На початку 1918 р., у зв'язку з проголошенням державної незалежності України, масони реалізували минулорічну вересневу ухвалу про створення національної масонської організації, якій вони дали

⁶⁹ Платонов О. А. Терновый венец... — С. 185.

⁷⁰ Hass L. Ambicije... — S. 148.

⁷¹ Hass L. Ambicije... — S. 149.

⁷² Солдатенков В. Ф. Українська революція... — С. 317–318.

⁷³ Белінг Д. Вказ. праця. — С. 146.

Олександр Шульгін

назву «З'єднані Слов'яни», пішовши цим на поступку федералістам. Керівником «З'єднаних Слов'ян», зрозуміло, став Сергій Моркотун.

Тим часом, злагоди в новоутвореній масонській організації не було. В ній не приходили до розуміння федералісти та самостійники, а за Гетьманату пересварилися між собою ще й неприхильники німецької окупації України та ті, хто співпрацював з німцями і гетьманським урядом⁷⁴.

Разом з тим, масони тоді брали певну участь у державотворчому процесі. Так, Андрій Ніковський висловлював припущення, що барон Федір Штейнгель погодився бути послом Української Держави в Німеччині саме «під впливом місцевих масонських груп»⁷⁵.

Мінливість політичної обстановки змушувала ложі й окремих «братів» переорієнтовуватися. Так, за Гетьманату тон у масонському русі задавали кадети — у своїй масі недруги незалежної України. Дмитро Белінг згадував, що на зборах представників лож Києва спеціально розглядалося питання про ставлення до гетьманського уряду, причому воно було «розв'язане позитивно, і члени масонських лож одержали дозвіл увійти до уряду гетьмана»⁷⁶. Київські «брати» зібрали для Павла Скоропадського 100 тис. крб.⁷⁷

Отже, Павло Скоропадський, проголошуючи наприкінці свого урядування федерацію України з Росією, поза сумнівом, спирався на підтримку частини української масонерії. Мабуть, виступала за союз з Росією і частина колишніх прибічників Михайла Грушевського. Думається, про це свідчило формування Миколою Василенком но-

⁷⁴ Hass L. Ambicije... — S. 149.

⁷⁵ Ніковський А. Вказ. праця. — С. 154.

⁷⁶ Галузинская В. Указ. соч. — С. 8.

⁷⁷ Hass L. Wolnomularstwo... — S. 62.

вого урядового кабінету за Гетьманату майже виключно з кадетів, які, за словами німецьких публіцистів Пауля Рорбаха та Акселя Шмідта, «цілком виразно показали себе ворогами України не тільки за царського режиму, а й під час революції»⁷⁸.

Проте не дрімали й ті масони, які виступали проти союзу з Росією. На початку серпня 1918 р. вони утворили міжпартійний Український Національний Союз, який ставив за мету повалення Гетьманату й відновлення УНР. Головою цієї організації спершу обрали Андрія Ніковського, а невдовзі (16 вересня) ним став Володимир Винниченко⁷⁹.

Коли до Києва підійшли війська Директорії, масонська організація вказала на двері тим з «братів», котрі співпрацювали з німецькими окупаційними військами. Ложу «Нарцис» тоді, мабуть, взагалі було ліквідовано, назву Великої ложі України — «З'єднані Слов'яни», — в якій відчувалися нотки федералізму, замінено на нейтральну — «Св. Андрія Первозванного». Масонська організація полівішала: до неї увійшов колишній політв'язень, провідник українських соціал-демократів, міністр юстиції УНР Андрій Ливицький.

Велика ложа України наполегливо домагалася виходу на міжнародну арену — свого включення до Міжнародного бюро масонських зв'язків (утворилося 1902 р. у Швейцарії)⁸⁰.

Політична нестійкість не була єдиною вадою масонської організації України доби української революції. Факти свідчать, що «політич-

Симон Петлюра

⁷⁸ Гунчак Т. Вказ. праця. — С. 144.

⁷⁹ Портнова Л. Стосунки між масонами Великої ложі України та Великого Сходу Франції в 1918–1919 роках: вступна стаття, публікації, коментарі // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 163–164.

⁸⁰ Hass L. Wolnomularstwo... — S. 64.

ному масонству» була притаманна й інша застаріла недуга національної духовної еліти — покладатися не на власні сили, а на допомогу чужинців. Так, на початку травня 1918 р., за Гетьманату, Сергій Єфремов і соціаліст-федераліст О. Шульгін передали через голову Павла Скоропадського німецькому генералу Гренеру свої умови співпраці з Гетьманатом та проект нової конституції України⁸¹.

Вкрай складна і несприятлива для України політична ситуація на початку 1919 р., яка поляризувала політичні сили і внесла розкол навіть у соціалістичні партії, неоднаковість національних інтересів остаточно пересварили «братів», спонукали ложі до згортання своєї діяльності. Сергій Єфремов згадував, що київські масони стали збиратися «рідко, коли дозволяли обставини, і, oprіч безконечних змагань про «орієнтацію», нічого не робили»⁸². Про це саме повідомляв і Д. Белінг: «Масони почали втрачати командні і керівні адміністративні пости, і значення масонських лож почало остаточно сходити нанівець»⁸³. Микола Воскресенський згадував, що «до осені 1917 р. почалося тертя між братами, бо ж немає можливості припинити партійні суперечності; з українського питання відбувається розкол... Засідання внаслідок усього цього відбуваються рідше, темп їхньої роботи помітно відстає від темпу життя, й братство фактично плентається позаду подій»⁸⁴. Отож, масони одностайно свідчать про кризові явища в політичному масонстві України напередодні еміграції його лідерів за кордон. Сергій Моркотун, який у 1917–1918 рр. зумів дещо пожвавити масонський рух у країні, не знайшов спільної мови з Директорією (останню не влаштувала його федералістська платформа) і, коли почався наступ білогвардійських військ, подався в еміграцію.

Велику ложу України очолив Симон Петлюра, до якого, якщо вірити Андрію Ніковському, «брати» особливими симпатіями не пройнялися. Коли уряд Директорії полишив Київ, його приклад наслідувала й Велика ложа. Під час свого нетривалого перебування у

⁸¹ Гунчак Т. Вказ. праця. — С. 145–146.

⁸² Єфремов С. Вказ. праця. — № 17 (198). — С. 6.

⁸³ Белінг Д. Вказ. праця. — С. 146.

⁸⁴ Воскресенський М. Вказ. праця. — С. 137.

Кам'янці-Подільському вона опублікувала 1 квітня 1919 р. французькою мовою звернення до світового масонства. В цьому документі, що його підписали великий майстер Симон Петлюра, великий секретар Андрій Лівичський та ще двоє «братів», мовилося, що «вірні і беззастережно віддані своїй Вітчизні» українські масони вважають за свій найперший обов'язок «відстоювати незалежність і свободу своєї країни та дбати про збереження внутрішнього спокою, керуючись девізом «свобода, рівність, братерство». Велика Ложа зверталася до масонських організацій світу з проханням визнати її «найвищою масонською владою та незалежною силою в межах Української Республіки». Л. Хасс вважає, що саме завдяки цьому зверненню, опублікованому того ж року в «Бюлетені» Швейцарського Міжнародного бюро масонських зв'язків, масонство світу вперше довідалося про існування організації «вільних каменярів» в Україні.

Чому Симон Петлюра так активно домагався визнання Великої ложі України міжнародним масонством? Річ у тім, що уряд УНР перебував тоді у міжнародній ізоляції, й треба було знайти вихід з політичної скрути. Польща погоджувалася визнати його, але ціною значних територіальних поступок. Симон Петлюра скаржився міністру внутрішніх справ уряду УНР Ісааку Мазепі (1884–1952) напередодні укладення Варшавського договору, що Польща «має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну: п'ять повітів Волині хоче собі взяти... Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра позавтраму можуть рішуче заявити»⁸⁵. Історики вважають, що саме це й спонукало Симона Петлюру звернутися до французької масонерії, яка, на відміну від уряду Франції, підтримувала національно-визвольний рух в Україні⁸⁶.

Але українське масонство «засвітилося» у зв'язку з іншою обставиною. Коли Сергій Моркотун відчув, що його можуть позбавити масонського лідерства (Симон Петлюра відрядив у Париж з архівом Великої ложі свого емісара Миколу Шумицького, в якому Сергій Моркотун угледів небезпечного конкурента), він, знехтувавши масонською етикою, опублікував 1 листопада 1919 р. на сторінках па-

⁸⁵ Петлюра С. Статті. Листи. Документи. — Том IV. — К., 2006. — С. 374.

⁸⁶ Солдатенко В., Веденєв Д. Вказ. праця. — С. 1.

ризького емігрантського часопису «La Cause commune» відкритого листа, в якому звинуватив С. Петлюру в узурпації посади великого майстра. Сергій Моркотун запевняв, що Симону Васильовичу масонство потрібне лише для забезпечення підтримки його політики з боку урядів Західної Європи. Він проголосив цього «ката України й ворога Вітчизни» виключеним з масонської організації («пан вже не є нашим братом»)⁸⁷ (цю з усіх поглядів непривабливу історію не без зловтіхи переказав у своїй публіцистичній праці Володимир Винниченко⁸⁸). Більше того, Сергій Моркотун направив у жовтні 1919 — травні 1920 р. в Раду масонського Ордену та ложу «Братство Народів» записки, в яких мовилося про впливи в Україні Німеччини та Ватикану — давніх ворогів французької масонерії⁸⁹.

Безпрецедентна акція Сергія Моркотуна не лише розсекретила існування масонської організації в Україні, а й виставила напоказ притаманні їй вади, склала про неї негативне враження в масонських колах світу. Стараннями Сергія Моркотуна та його прибічників усі зусилля керівництва Великої ложі України домогтися міжнародного визнання виявилися марними. Визнав її лише Великий Схід Валахії⁹⁰.

Слідом за Сергієм Моркотуном та Миколою Шумицьким в еміграцію подалися Артем Галіп та інші масони. Сергій Єфремов твердив, що з відходом денікінців «вийшла з Києва і мало не вся російська частина братства», яке внаслідок цього, «видимо, кінчило своє існування»⁹¹. Проте з інших джерел випливає, що окремі ложі підпільно працювали в Україні і в 20-х роках. Про існування наприкінці 20-х років у Києві кількох «майстерень» згадував Дмитро Белінг⁹², однак це зізнання він міг дати і під диктовку слідчого НКВС. У будь-якому разі, ядро масонської організації полишило в 1919 р. Україну, тому подальша історія вітчизняного «королівського мистецтва» аж до кінця ХХ ст. вже була пов'язана з українською еміграцією.

⁸⁷ Hass L. Wolnomularstwo... — S. 74.

⁸⁸ Винниченко В. Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Ч. 3. — С. 163–165.

⁸⁹ Серков А. Указ. соч. — С. 135.

⁹⁰ Hass L. Wolnomularstwo... — S. 71–73.

⁹¹ Єфремов С. Вказ. праця. — № 17 (198). — С. 6.

⁹² Архів СБ України. № 49834 ФП, т. 3. Арк. 168.

МАСОНСТВО НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Масонство не мало змоги спокійно займатися своєю справою ні у XVIII–XIX ст., ні навіть у XX ст. Широка громадськість, донедавна підбурювана католицькою церквою, ставилася до нього не просто насторожено — вороже. Наприкінці XIX ст. антимасонські настрої в суспільстві підігрів паризький літератор, адепт Великого Сходу Франції Габріель Жоган Пажес, який писав свої «викривальні», а насправді містифікаційні книги під псевдонімом Лео Таксіль¹. Він звинувачував вільномулярів у вбивствах розсекречувачів їхніх таємниць, критикував появу змішаних та жіночих лож, що породило, мовляв, дикі оргії серед «братів» і «сестер». Його вигадкам, хоч як це дивно, вірили. 1896 р. у Тренто (Австрійська імперія) навіть відбувся (під егідою католицької церкви) представницький антимасонський конгрес, який підтримав звинувачення проти масонів папської енцикліки «*Humani Genus*» («Рід людський»). На масонів нападали антисеміти, які вважали їх зняряддям у руках євреїв для встановлення світового панування. Особливо посилювалися їхні нападки після публікації в Росії у 1905 р. фальшивки — сумнозвісних «Протоколів сіонських мудреців» та передруку їх іноземними мовами у багатьох країнах світу². Масонів звинувачували у кумовстві, пе-

¹ Більш детально про цю сторону діяльності Лео Таксіля див.: *Кривелев І. А.* Габріель сатаноборец. Хроника времен папы Льва XIII. — М., 1978.

² *Ридли Д.* Фримасоны. — М., 2007. — С. 276–277.

рехуванні членів Ордену від правосуддя тощо. Як зазначає М. Морамарко, «антимасонська кампанія за інтенсивністю й кількістю паперу, викинутого друкарським станком, не знає прецедентів в історії»³.

Масонство свято дотримувалося своїх традицій і, незважаючи на критику, що лунала на його адресу, все ж відповідало на запити часу. Скажімо, Великий Схід Франції посприяв переходу до обов'язкового світського навчання, брав активну участь у боротьбі з важкими недугами, домагався скасування смертної кари, виступав проти дискримінації жінок (масони, як правило, не допускали їх у свої ложі, навіть не хотіли мати справу з тими громадськими організаціями, що були відкритими для жінок⁴). На світанку новітньої доби цей масонський Послух остаточно став ліберальною організацією, «зорієнтованою на активну участь в інтелектуальному, соціальному та політичному житті»⁵.

У 20–40-х роках ХХ ст. масони нажили собі грізного ворога в тодішніх тоталітарних режимах ряду європейських країн. Диктатори не мирилися з існуванням таємної організації, яка у будь-який час могла перетворитися на революційну. В Італії фашисти заборонили членам партії перебувати в масонських ложах, розгромили самі ложі, переслідували «вільних каменярів». Чимало італійських масонів були змушені емігрувати, і в еміграції боролися проти фашизму⁶. У нацистській Німеччині масонів пов'язували з комуністами і в 1934 р. заборонили їхню організацію. «Вільних каменярів» звільняли з роботи й у тих випадках, коли вони були євреями чи учасниками руху Опору, навіть заарештовували⁷. В Іспанії гоніння на масонів організував наприкінці 30-х років генерал Франциско Франко. Він ув'язнив кілька тисяч адептів Ордену, котрі, як йому здалося, займалися підривною діяльністю. Масонство відродилося у цій країні лише в середині 70-х років, після смерті диктатора. Не милував масонів

³ Морамарко М. Указ. соч. — С. 243.

⁴ Ридли Д. Указ. соч. — С. 339.

⁵ Карпачев С. П. Указ. соч. — С. 21.

⁶ Морамарко М. Указ. соч. — С. 233–234.

⁷ Ридли Д. Указ. соч. — С. 243.

й Салазар у Португалії⁸. Зазнало масонство репресій і на окупованих гітлерівською Німеччиною територіях. Зокрема, у серпні 1940 р. таємні організації заборонив у Франції маршал Філіп Петен⁹.

Масонство відіграло важливу роль у боротьбі проти загрози фашизму й нацизму, а в роки Другої світової війни брало активну участь в русі Опору.

Непримиренну позицію щодо масонства зайняли й комуністи, один з лідерів яких, Лев Троцький, писав, що вільномулярство таке ж реакційне, як і церква та релігія¹⁰.

Самі ж масони запевняють, що їх у нинішньому світі налічують-ся мільйони, причому особливо багато їх у США, де їхній Орден вважається звичайною громадською організацією. Вони по-старому борються за свободу людини «від політичної та церковної тиранії»¹¹.

Масони утворили ряд парамасонських організацій — осередків громадської та гуманітарної діяльності. Це — заснований адептом Ордену Полем Гаррісом Ротарі-клуб, Лайонс-клуб, Ліга прав людини та ін. Задекларованою метою цих організацій є «діяльність на захист громадянських прав, свободи совісті та слова, демократичних інститутів, гідного існування людини»¹².

У Росії масонство відродилося напередодні розпаду Радянського Союзу. Наприкінці 1988 р. до Москви прибула делегація французького відділення єврейського масонства, яка заснувала там першу ложу Ордену «Бнай-Бріт». Невдовзі ложі цього Ордену запрацювали у Санкт-Петербурзі, Новосибірську, Нижньому Новгороді¹³.

Опікуються масонським рухом переважно Велика ложа Франції, Велика Національна ложа Франції та Великий Схід Франції. 1991 р. у Підмосков'ї французькі вільномуляри посприяли заснуванню ложі «Північна Зоря», що її очолив висвячений у масони в Парижі про-

⁸ Там само. — С. 299; *Уайт А. Э.* новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории. — СПб., 2003. — С. 8.

⁹ *Ридли Д.* Указ соч. — С. 285; *Морамарко М.* Указ соч. — С. 233.

¹⁰ Там само. — С. 229.

¹¹ *Уайт А. Э.* Указ соч. — С. 8.

¹² *Морамарко М.* Указ соч. — С. 239–240.

¹³ *Брачев В.* Масоны и власть в России. — М., 2003. — С. 573.

фесор філософії Г. Б. Дергачов. День її інсталяції, 28 квітня, вважається датою відродження російського регулярного масонства. У 1994 р. лише у Москві працювали вже чотири «майстерні» Великого Сходу Франції. Однак шлях цього Ордену в Росії не був триумфальним. У 1992 р. високошановний майстер «Північної Зорі» Г. Б. Дергачов раптом перейшов разом зі своїми прихильниками у підпорядкування Великої Національної ложі Франції, що спонукало Великий Схід Франції тимчасово закрити 1996 р. свої «майстерні» в Росії, які наступного року знову відновили свої роботи. Нині під юрисдикцією Великого Сходу Франції в Росії працюють лише кілька лож. Не гайнула часу й Велика ложа Франції. На початку 1991 р. вона заснувала московські ложі «Олександр Сергійович Пушкін» і «Лютеція» (пропрацювала до 1997 р.) та «Микола Новиков», а в Санкт-Петербурзі — ложу «Сфінкс», котра проіснувала до 1997 р. Масонська делегація Великої Національної ложі Франції відкрила у Москві на початку 1992 р. регулярну «майстерню» «Гармонія», а в червні 1995 р. — Велику ложу Росії, під юрисдикцію якої увійшли понад два десятки новоутворених лож, в тому числі — вищих градусів посвяти. Цю національну масонську організацію вже визнали, за одними даними, понад півсотні Великих лож регулярного масонства, за іншою — понад 90¹⁴. Судячи з усього, масонський рух в Росії нині швидко набирає сили.

До Великої ложі Росії увійшли переважно підприємці, чиновники, викладачі, лікарі, журналісти. Її організаційне становлення не проходило гладко. На початку 2001 р. через свої незгоди з її керівництвом ложу полишила частина її «братів». Вони утворили самостійну масонську організацію — Руську Велику регулярну ложу (у складі шести «майстерень»), але провідні масонські центри світу її не визнали. У квітні 2002 р. адепти Великої ложі Росії вибрали нового великого майстра (ним став Д. Денисов), після чого її справи й у Росії, й за кордоном пішли на краще¹⁵.

З'явилися у Росії й парамасонські структури, які на Заході «не лише відіграють роль своєрідних філій масонських лож, а й нерідко

¹⁴ Там само. — С. 579–583; Карпачев С. П. Путеводитель... — С. 125–126.

¹⁵ Там само. — С. 126.

прямо підміняють їх»¹⁶. Це — Ротарі-клуб, Пен-центр, Лайонз-клуб, Магістеріум-клуб, Міжнародний Великий Пріорат Ордену Святого Станіслава та інші осередки громадської та гуманітарної діяльності.

У той самий час, що й у Росії, відроджувалося вільномулярство й в Україні, існуванню якого тоталітарний режим поклав край у 30-х роках ХХ ст. Горбачовська «перебудова» та особливо крах СРСР створили необхідні передумови для появи в Україні перших лож нішньої доби. Загалом же надійні дані про теперішній стан масонського руху вкрай скупі.

1989 р. у Києві та Одесі, як роком раніше й у Росії, запрацювали ложі французького відділення єврейського парамасонського Ордену «Бнай-Бріт»¹⁷. 1992 р. у Харкові з'явилася майстерня «Геометрія»¹⁸. У 1993–2000 рр. , як це повідомляється на нещодавно відкритому сайті Великої Ложі України, запрацювали ложі «Три Колони» (Київ), «Каменярь» та «Світло» (Львів), «Фенікс» (Харків), «Золота Акація» (Одеса). Ці п'ять «майстерень» утворили 2005 р. масонське регулярне об'єднання Велика ложа України, що її інстальувала 24 вересня того самого року Велика Національна ложа Франції обопільно з Великою ложею Австрії. Під юрисдикцією Великої ложі України, що працює в Давньому і Прийнятому Шотландському ритуалі, увійшла й заснована 2006 р. в Івано-Франківську ложа «Імхотеп до Полум'яної Зорі»¹⁹.

Регулярні «майстерні» Великої ложі України (їх визнала Велика ложа Англії) дотримуються вимог «Книги Статутів» Дж. Андерсона. Зі слів її анонімного великого майстра, Велика ложа України є «не таємною організацією, а — закритою», у ній «будь-яка відкритість закінчується перед входом до Храму — приміщення, у якому збирається ложа»²⁰. На практиці це означає, що масонська організація офіційно зареєструвалася, проте розголошувати імена своїх adeptів і масонські таємниці не збирається.

¹⁶ *Брачев В.* Масоны и власть... — С. 614.

¹⁷ Там само. — С. 573.

¹⁸ *Карпачев С. П.* Путеводитель... — С. 279.

¹⁹ <http://www.ukrmason.org/rus/index.php>

²⁰ Ibid.

Велика ложа України задекларувала (вустами свого великого майстра) свій намір не займатися політикою й бути законослухняною: «Масонство не має права вести боротьбу з владою, що існує в країні — це канон. Тобто окремі члени ложі можуть хоч на барикади йти, проте ложа ніколи не прийме жодного політичного рішення. А всі масонські правила ніколи не суперечать законодавству чи традиціям загальноновизнаної в суспільстві моралі»²¹. Великий майстер особливо наголошує на тому, що ні його ложа, ні існуючі в країні парамасонські організації не займаються підривною діяльністю: «Ми не творимо всесвітній уряд й вселенські змови... В цьому не можна запідозрити й тих, хто належить до нерегулярного масонства»²². Ще однієї давньої традиції дотримуються сучасні вільномуляри цього Послуху в Україні — не допускати у свої ложі жінок. Великий майстер Великої ложі України пояснює цю традицію в найвищій мірі дипломатично: «За відсутністю жінок легше думати про духовне...»²³.

Вільномулярі Великої ложі України користуються під час своїх робіт традиційною масонською атрибутикою. Скажімо, її офіцери використовують давні кольє, що їх зберегли французькі «брати» ще з 20-х років ХХ ст. Одне з цих кольє носив свого часу великий майстер Великої ложі України Симон Петлюра²⁴.

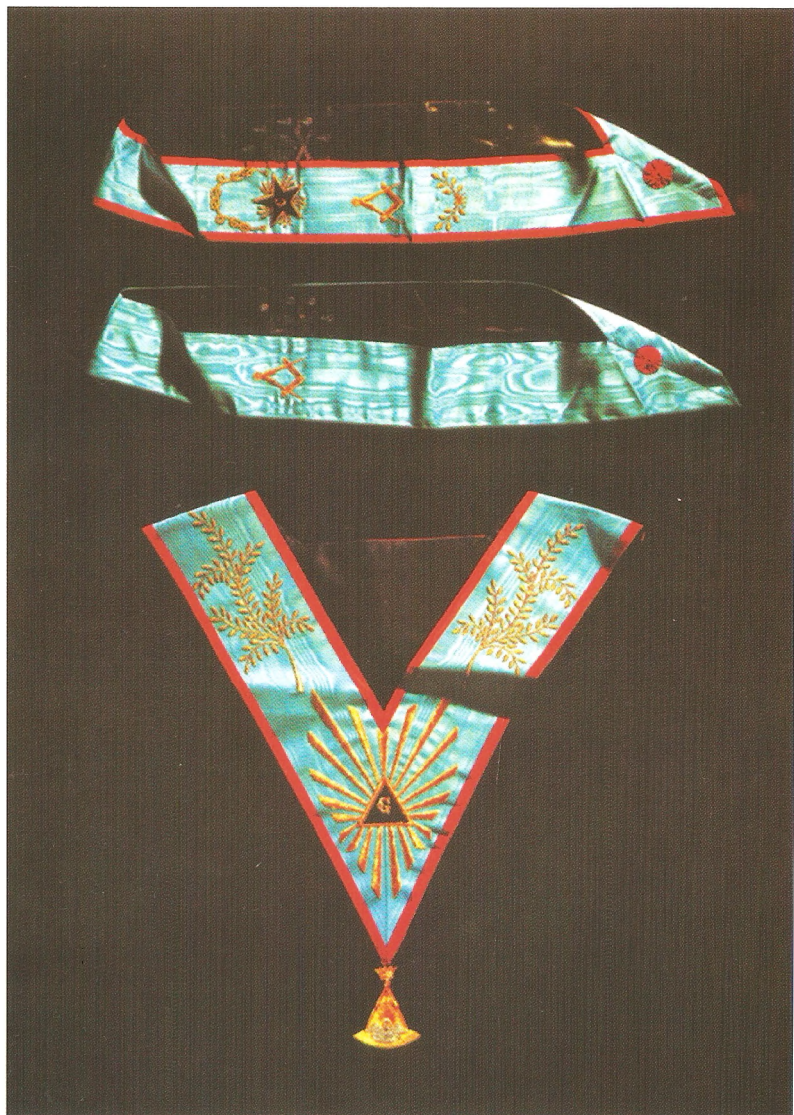
Про існування в нинішній Україні «майстерень» інших Послуків офіційно не повідомлялося. Але, якщо спиратися на історичний досвід, малоймовірно, щоб інші світові масонські центри, передусім Велика ложа Франції, не брали участі у відродженні вітчизняного масонського руху. Поза сумнівом, не обминули своєю увагою українську духовну еліту й парамасонські організації, принаймі Ротарі — клуб та Великий Пріорат Ордену Святого Станіслава (останній офіційно зареєструвало Міністерство юстиції у травні 1999 р.). У 2002 р. з'явилось повідомлення (можливо, замовне, однак не фан-

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

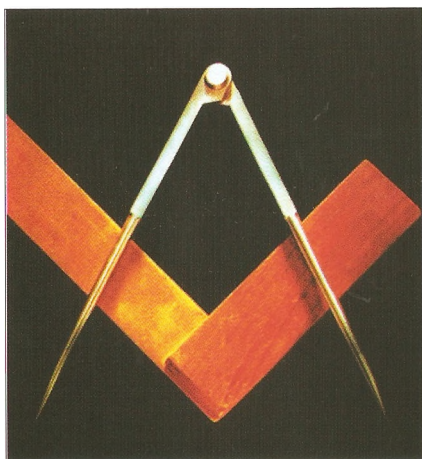
²⁴ <http://www.ukrmason.org/rus/news.php>

Кордони (масонські нагрудні стрічки)

Масонські килими (тапії)

Масонський символічний інструмент — циркуль і кутник

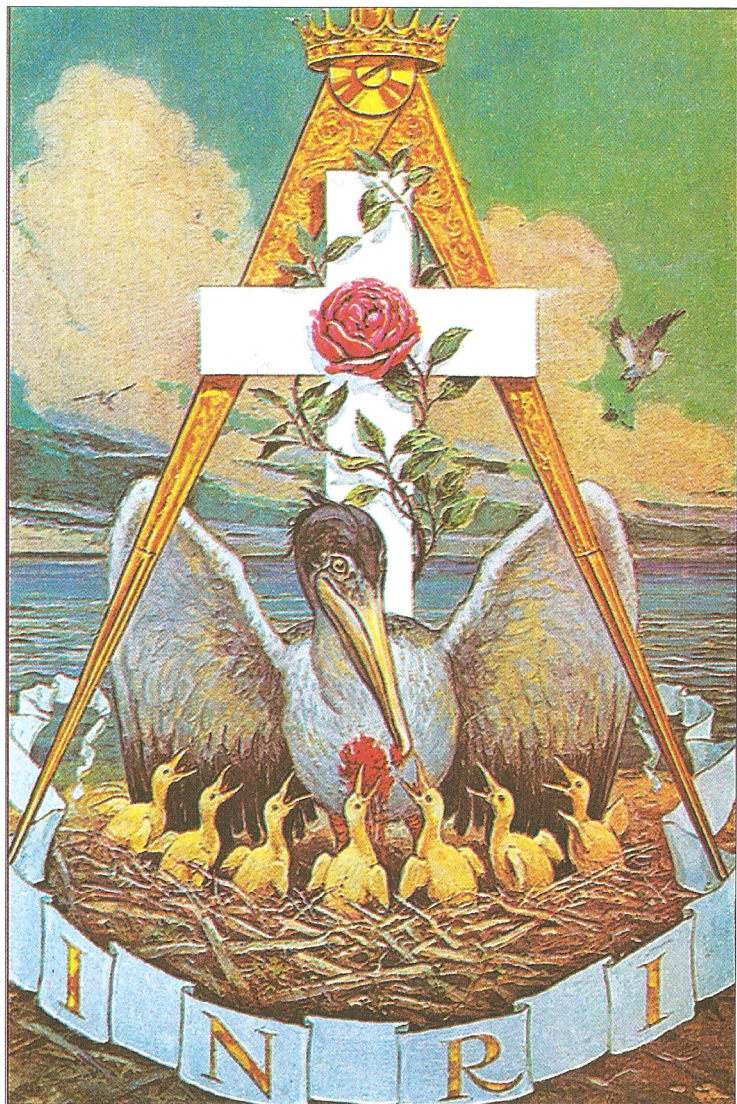
Фрагмент кордону (масонської нагрудної стрічки)

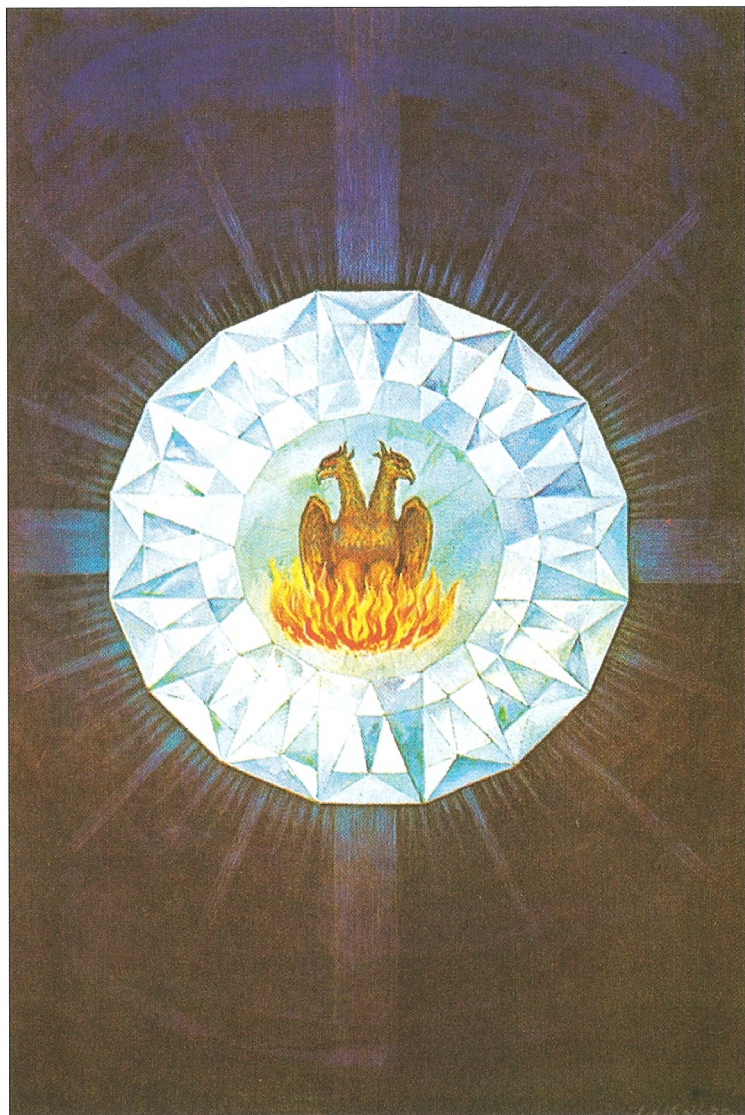

Філософ-розенкрейцер

Троянда і пелікан — символ людської
і божественної любові у розенкрейцерстві

Філософський камінь

Масонська символіка на фартусі

Квадратний фартух масона

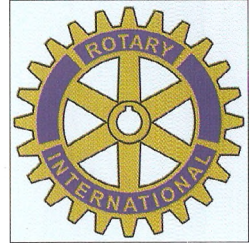

Трикутний фартух розенкрейцера

Символ Філософського каменя — поєднання Сонця, Місяця, Орла, Лева і Саламандри. Гравюра. 1624 р.

Емблема
Ротарі-клубу

Лабораторія алхіміка XV ст. Гравюра. 1561 р.

тастичне), будімо Великий Пріорат Ордену Святого Станіслава облюбували непоодинокі представники нинішнього українського політичного бомонду²⁵.

Наших порад, масони, ясна річ, не потребують. Все ж, якщо зважити на традиційну масонську культуру й прагнення вільномулярів принести суспільну значну реальну користь, можна висловити сподівання, що їхній Орден забажає й вагомо втрутитися у сферу соціальної етики. Україну нині дедалі більше турбують ті самі етичні проблеми, що й зарубіжні пострадянські суспільства, й рано чи пізно їх доведеться розв'язувати. Масонська допомога в цьому була б дуже доречною. Як слушно зазначає англійський історик Джон Робінсон, можна було б, спираючись на традиційну масонську відразу до крутіства, здолати наростаючий у суспільстві потяг до сутяжництва, «допоки соціум не зірвався остаточно з ланцюга й не вивродився у агресивну спільноту, де основним мотивом стане досягнення матеріального успіху й де як реакція на дедалі хитромудріші способи здобуття користі шляхом судових позовів правова система ускладниться до абсурду²⁶. Масонство, думається, спроможне зупинити й падіння моральності в суспільстві, відродити в ньому ідеали честі й почуття власної гідності й перетворити їх у норму поведінки. «Коли б масонам вдалося це зробити, вони б надали усьому людству неоціненну послугу, враховуючи той факт, що у наші дні великий прибуток починає слугувати виправданням будь-якого злочину»²⁷.

²⁵ Брачев В. Масоны и власть... — С. 616.

²⁶ Робинсон Д. Указ соч. — С. 439.

²⁷ Там само. — С. 437.

ВИСНОВКИ

Початком історичного етапу масонського руху вважається 1717 р., коли утворилася Велика ложа Англії. Відтоді масонство швидко поширилося в Європі та за її межами, охопивши значну частину духовної еліти.

Зміст масонства визначався насамперед характером суспільства, в якому воно пустило коріння. Так, німецьке масонство намагалось збагнути людську природу, щоб внутрішньо перебудувати людину, ліквідувати в ній розлад з самим собою та з суспільством. Французькі «брати» раціоналістичніше сприймали людську природу, поділяючи людей на «друзів» і «ворогів», всупереч масонському кредо «всі люди — брати». Американські масони менш за все займалися такими складними філософськими мудруваннями.

Масонство не замкнулося в умоглядній релігійно-етичній оболонці, не обмежувалося духовними вправами та філантропією. Воно брало активну участь у громадсько-політичному житті, нерідко задавало в ньому тон. Напередодні першої світової війни навіть містичні й спіритуалістичні масонські ложі не цуралися політики. Потяг масонства до політичної діяльності виразно виявився на зламі нового й новітнього часу в Україні, Росії та Польщі — у зв'язку зі специфікою тамтешньої історичної обстановки.

В Україні перші ложі з'явилися в середині XVIII ст. Діяли вони, як правило, роз'єднано й мали невиразну національну основу (в них кількісно переважали поляки та росіяни). Тенденція до їх «українізації» та політизації стала проявлятися після включення Правобережної України до складу Російської держави наприкінці XVIII ст., що, зрештою, й привело до заборони масонства в абсолютистсько-бюрократичній державі, існування якої масонська ідеологія вважала недоречною.

Заборона в 20-х роках XIX ст. у Російській імперії таємних організацій не ліквідувала масонство в Україні, лише остаточно загнала його в підпілля. В умовах формування національної інтелігенції та активізації революційно-демократичного й національно-визвольного рухів вітчизняне масонство на межі XIX—XX ст. відродилося

й вступило в якісно нову фазу свого розвитку. Виникла суто політична організація «вільних каменярів», яка, найімовірніше, не була «регулярною» (офіційно визнаною масонськими центрами світу), однак підтримувала з міжнародним масонством більш-менш стабільні контакти. До утворення весною 1918 р. Великої ложі України керівним центром більшості її «майстерень» був Великий Схід народів Росії (утворився на початку 10-років ХХ ст.). Основною метою «політичного масонства» початку ХХ ст. було проголошено боротьбу з абсолютизмом, за демократичні перетворення в державі та розв'язання національного питання. Організація була максимально законспірованою. Її ядром стала національна інтелігенція, яка прийшла на зміну дворянству.

Зростання національної свідомості українського населення відбилося в діяльності масонської організації. Частина масонів-українців на чолі з Михайлом Грушевським ратувала за надання Україні національної та державної незалежності, що вносило тертя в їхні стосунки з тими «братами», які не йшли далі вимоги федеративного устрою майбутньої Росії.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. у ложах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава та інших міст переважали представники ліберально-демократичних кіл. Партійний склад лож був дуже строкатим, в них не приймали лише монархістів та антисемітів. Більшість у ложах становили старі громадівці, поступовці, кадети. Національний склад «майстерень» також був неоднорідний (до них входили росіяни, українці, євреї, поляки та ін.).

Масонство України брало активну участь у поваленні самодержавства (у засобах масової інформації здійснювало антиурядову пропаганду, збирало кошти на державний переворот, запланований на початок весни 1917 р., однак упереджений Лютневою революцією, тощо). Після революції «братом» дісталися ключові посади в місцевих органах влади, включаючи керівництво Центральною Радою.

Жахи революції, непрогнозований розвиток політичних подій налякали окремих поборників ідеї державної незалежності України, спонукали їх до засудження «українського сепаратизму», що не

сприяло участі масонської організації в державотворчому процесі. Все ж було утворено самостійну Велику ложу України й докладено чимало зусиль, щоб домогтися визнання її світовим масонством. Але через змагання амбіцій і чвари серед керівного складу організації ці зусилля успіху не мали.

Сила і слабкість масонського руху в Україні найвиразніше проявилися в 1916–1919 рр. «Політичне масонство» посприяло поваленню самодержавства, але коли настала пора продемонструвати свої творчі можливості, воно не здолало фракційної роз'єднаності й не консолідувалося, а тому виявило свою безпорадність і зрештою поступилося владою краще організованим і політично далекогляднішим більшовикам.

Напрошується запитання: чи відповідала космополітична, універсалістська масонська ідеологія українській ментальності та національній ідеї? Це питання заслуговує на окрему наукову розробку. Все ж гіпотетично можна вважати, що така відповідність була, швидше за все, мінімальною. В ході тривалого й неоднозначного процесу становлення української нації самі засади розвитку українства найімовірніше суперечили ідеології «королівського мистецтва», аніж були співзвучними з нею, що, ймовірно, послужило однією з основних причин відносної слабкості масонського руху в країні, якщо міряти його європейською міркою.

Доводиться констатувати, що через фрагментарність інформації адекватно оцінювати внесок масонів у історичний процес на теренах України дуже складно, майже неможливо. Але працювати у цьому науковому напрямку потрібно вже тому, що ця праця, як слушно зазначають В. Солдатенко та Д. Веденєєва, «за певних обставин може дати надзвичайний науковий ефект»¹.

Напередодні розпаду СРСР, а тим паче із здобуттям Україною незалежності, вітчизняне масонство відродилося й, судячи з усього, зміцнює свої позиції. Щоб менше лякати «профанів», воно навіть частково набуває відкритості, однак робить це у рамках вільномуряського канону.

¹ Солдатенко В., Веденєєв Д. Вказ. праця. — С. 3.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1600 р. — перший відомий випадок присутності у ложі професійних «каменярів» людини, що не належала до будівельників.

1662 р. — утворення Королівського Товариства природничих наук у Лондоні.

21 червня 1717 р. — початок сучасного масонства — об'єднання чотирьох лондонських лож у Велику ложу Лондона, що її згодом перейменували на Велику ложу Англії.

1723 р. — опублікування Дж. Андерсеном «Книг Конституцій» («Книг Статутів»).

1736 р. — Утворення Великої Англійської ложі Франції, що її згодом назвали Великою ложею Франції.

1738 р. — утворення першої масонської ложі у Польщі.

1742 р. — заснування у волинському місті Вишнівці першої української ложі «Трьох братів».

1744 р. — перша згадка про ритуал «Королівської Арки».

1751 р. — розкол Великої ложі Англії на «старих» та «нових» масонів.

40-і роки XVIII ст. — поява вищих градусів (ступенів) у масонстві.

1754 р. — утворення ритуалу Мартиністів.

1762 р. — заснування Великої Англійської (Провінційної) ложі у Петербурзі.

Березень 1773 р. — заснування Великого Сходу Франції.

1776 р. — заснування А. Вейсгауптом у Баварії «Найяснішого Ордену ілюмінатів».

1777 р. — утворення Шотландського Філософського ритуалу.

1782 р. — Масонський Конгрес у Вільгельмсбурзі відмовився від легенди про походження вільних мулярів від тамплієрів.

1784 р. — заснування у Києві ложі «Безсмертя».

1786 р. — утворення Давнього Прийнятого Шотландського Ритуалу.

1792 р. — заборона Катериною II масонства в Росії.

1805 р. — утворення Великого Сходу Італії.

1813 р. — утворення Об'єднаної Великої ложі Англії, укладення між «старими» та «новими» масонами Акту про союз.

1817 р. — заснування в Одесі ложі «Евксинський Понт».

- 1817 р.** — заснування у Харкові ложі «Вмираючий Сфінкс».
- 1818 р.** — заснування в Одесі ложі «Три Царства Природи».
- 1818 р.** — заснування у Кам'янці-Подільському ложі «Озиріс до Полум'яної Зорі».
- 1818 р.** — заснування у Києві ложі «Об'єднані Слов'яни».
- 1818 р.** — заснування у Полтаві ложі «Любов до Істини» (ліквідована урядом 12 березня 1819 р.).
- 1819–1820 рр.** — діяльність заснованої майором Лукасинським таємної організації «Національне масонство».
- 1821 р.** — заснування у Києві ложі «Тамплієри».
- 1 серпня 1822 р.** — указ Олександра I про заборону масонства у Російській імперії.
- 1826 р.** — підтвердження Миколою I чинності указу 1822 р. про заборону в Росії всіх таємних організацій та гуртків, особливо — масонських лож.
- 1877 р.** — ухвалення Конвентом Великого Сходу Франції рішення про свободу совісті для своїх адептів. Початок «великого» розколу світового масонства.
- 1882 р.** — початок історії «змішаного» масонства, у ложі якого допускалися не лише чоловіки, а й жінки.
- 1895 р.** — утворення Великої ложі Франції.
- 1900 р.** — об'єднання першим Українським масонським Конгресом п'яти вітчизняних лож у Велику ложу України.
- 1901 р.** — заснування у Харкові ложі «Шевченко».
- 29 травня 1901 р.** — заснування у складі Великої ложі Франції першої сучасної жіночої ложі.
- 1904 р.** — заснування у Чернігові ложі «Братерство».
- 1909–1910 рр.** — заснування у Києві лож «Правда» та «Єднання».
- 1910 р.** — саморозпуск лож Великого Сходу Франції у Росії.
- 1910–1911 рр.** — утворення політичної парамасонської (нерегулярної) організації Великий Схід народів Росії.
- 1911 р.** — заснування у Києві ложі «Нарцис».
- 1912 р.** — перший Конвент масонських лож Росії.
- 1913 р.** — надрукування Статуту Великого Сходу народів Росії, розробленого С. Д. Мстиславським.
- 1914–1915 рр.** — заснування в Одесі ложі «Святий Йордан».

18 вересня 1917 р. — рішення вітчизняних масонів утворити Велику ложу України, що її спочатку назвали «З'єднані Слов'яни», а згодом перейменували на «Св. Андрія Первозванного».

1919 р. — відбуття провідників української масонерії в еміграцію, що започаткувало еміграційний етап в історії масонства України.

1 квітня 1919 р. — опублікування Великою ложою України звернення французькою мовою до світової масонерії з проханням про визнання її регулярною.

1922 р. — засудження IV Конгресом Комінтерну масонства й заборона ним комуністам брати участь у діяльності масонських лож.

1945 р. — утворення Великої Жіночої ложі Франції.

28 квітня 1991 р. — день відродження російського масонства.

Серпень 1992 р. — заснування у Харкові ложі «Геометрія».

1993–2000 рр. — заснування лож «Три колони» (Київ), «Каменяр» та «Світло» (Львів), «Фенікс» (Харків) та «Золота акація» (Одеса).

24 червня 1995 р. — заснування Великою Національною ложою Франції (утворена 1913 р.) Великої ложі Росії.

1996 — початок 1997 рр. — «присипляння» у Росії лож Великого Сходу Франції.

24 вересня 2005 р. — утворення регулярної Великої ложі України.

2006 р. — заснування в Івано-Франківську ложі «Імхотеп до Полум'яної Зорі».

СЛОВНИК МАСОНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА СИМВОЛІКИ¹

А

Абревіатура — скорочення слів, яке означає, що профанські (немасонські) слова мають масонське значення. Після літер зазвичай ставлять три крапки, наприклад: Б.: — брат; М.: — майстер; У.: — учень; П.: — підмайстер; В.: А.: В.: — Великий Архітектор Всесвіту. Для передачі множини літери подвоюються: ЛЛ.: ББ.:, — люб'язні брати.

Агапа — братська трапеза після закінчення офіційного засідання ложі.

Адепт — масон, член ложі.

Алхімія — пошук так званого філософського каменю, нібито здатного подарувати людині вічну молодість, хімічних способів перетворення простих металів на благородні. Масонство запозичило в алхімії її символіку.

Антимасонство — ворожий масонству напрямок у суспільно-політичному житті. Представлений різними антимасонськими організаціями, найбільшою з яких є заснована 1904 р. Антимасонська асоціація Франції.

Апеляція — заява керівництву Ордену про незгоду масона з рішенням венерабля чи ложі. Розглядається спеціальною комісією.

Асамблея (Конвент) — вищий представницький масонський орган у складі керівників національного масонського Ордену і виборних представників від лож. Розглядає найважливіші питання масонського життя.

Асистент — 1) Помічник офіцера ложі; 2) масон, котрий заміщує відсутнього офіцера ложі.

Аспірант — той, хто готується до вступу у масонство.

Афіляція — дозвіл масону на членство ще у одній ложі.

---

¹ Складений на основі таких довідкових видань: *Соловьев О. Ф.* Масонство. Словарь-справочник. — М., 2001; *Уайт А. Э.* Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории. — СПб., 2003; *Карпачев С. П.* Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003.

Б

Банкет — стара масонська традиція, узаконена Конституцією Андерсена. На банкеті існує певна послідовність офіційних тостів і використовується спеціальна термінологія, наприклад: вода — «слабкий порох», вино — «сильний порох», хліб — «мортира», пляшка — «бочка», склянка — «гармата», тарілка — «лопатка», наповнити келихи — «зарядити гармату» тощо.

Бібліотеки — найбільша масонська бібліотека — у Вашингтоні (США). В Європі найбільша масонська бібліотека належить Великому Сходу Нідерландів. Великий масонський фонд є у Французькій національній бібліотеці. На терені колишнього СРСР ні масонських бібліотек, ні окремих масонських фондів немає.

Брат — 1) адепт масонського Ордену; 2) традиційне звертання масонів один до одного.

В

Велика ложа — масонська організація, що об'єднує ложі якоїсь певної системи в країні (наприклад, Об'єднана Велика ложа Англії, Велика ложа Франції, Велика Національна ложа Франції, Велика ложа Росії, Російська Велика Регулярна ложа тощо).

Велика ложа України — парамасонська (нерегулярна) організація, створена у Києві 18 вересня 1917 р. Полишила Київ разом із урядом Директорії. Її визнав лише Великий Схід Валахії.

Великий Архітектор Всесвіту — найважливіший принцип масонського Ордену, масонське Божество.

Великий майстер (майстер стільця, венерабль) — керівник ложі.

Великий Схід — те саме що й *Велика ложа*.

Великий Схід народів Росії — парамасонська (нерегулярна) організація.

Венерабль (високошановний майстер, майстер стільця) — керівник ложі перших трьох ступенів посвяти у всіх масонських ритуалах. Саме цим терміном найчастіше користуються масони України.

Верховна Рада — керівний орган у шотландському обряді для носіїв найвищого, 33-го градусу посвяти.

Ветеран — масон зі стажем не менше як 30–40 років.

Виключення із ложі — покарання за порушення масонських правил, несплату членських внесків, втрату регулярності тощо. Виключений з ложі може перейти до іншої майстерні.

Випробування — символічне випробування землею, вподоб, повітрям та вогнем під час ініціації.

Високошановний майстер — див. *венерабль*.

Вільний каменярь (фрімейсон, фраймаурер) — адепт масонського Ордену.

Внески масонські — грошова сума, яку масони повинні вносити у касу ложі. Частина внесків йде Великій ложі, решта ж залишається у майстерні. За несплату внесків масона виключають з ложі.

Вибори — закритим (таємним) чи відкритим голосуванням обирають членами лож венерабля, скарбника, офіцерів, делегатів на асамблею, членів різних комісій.

Вищі ступені — з 1743 р. — масонські градуси посвяти вище третього. Дуже поширені у масонстві.

Всевидяче око — зображення ока у центрі трикутника, іноді у вінку із променів; символ Великого Архітектора Всесвіту, а також сонця, світла, життя, логосу.

Г

Герби масонські — різноманітні розпізнавальні знаки масонських лож, іноді з назвою братства, ритуалу.

Градуси (ступені) масонські — ступені посвяти (втаємничення) масона. Переважна більшість масонських систем мають три перші градуси («голубі») — учень, підмайстер, майстер — й різну кількість додаткових вищих, причому кожна система (ритуал) має свої вищі градуси.

Грубий (неотесаний, дикий) камінь — символ моральної недосконалості людини.

Д

Девіз ложі — висловлювання, що символізують напрямок діяльності ложі (наприклад, «Знати, дерзати, мовчати», «Масоном стають лише раз і назавжди», «Перемогти або померти», «Порядок із хаосу», «Почув, побачив, мовчи», «Правда і справедливість» тощо).

Дика ложа — самоназвана ложа, не визнана масонськими Орденами (скажімо, Великий Схід народів Росії 1911–1917 рр.).

Дисидентство — незгода «братів» з тими чи іншими правилами в масонстві.

Дисципліна — одне з основних добродіянь масона. Наприклад, виконання ритуалу, дотримування встановлених правил (заборони самочинно брати слово, перебивати промову «брата», говорити сидячи тощо).

«Діти вдови» — самоназва масонів. Походить від ймення біблійного будівничого храму Соломона Хірама Абіфа, який, за переказами, був сином вдови (3Цар.7:13).

Добродійність (філантропія) — допомога, що її надають «братам», а також іншим людям, один з найголовніших обов'язків вільномуляра.

Догми — непорушні правила чи положення.

«До мене, діти вдови!» — сигнал біди й прохання про допомогу.

Досконалий — складова частина назви адептів низки вищих ступенів посвяти.

Дотики — один із способів розпізнання масонами один одного. Використовуються при рукостисканні й привітанні, іноді супроводжуються промовлянням особливих термінів. Масони кожного ступеня мають свої форми дотиків.

Ж

Жидомасонство — один із напрямків в антимасонстві, який вважає, що масонерія перебуває під цілковитим контролем євреїв й допомагає їм встановлювати владу над світом.

Жіночі ложі — більшість масонських Орденів дозволяє жінкам створювати лише парамасонські організації. Проте існують й змішані Ордени, до складу яких жінки входять нарівні з чоловіками, й навіть суто жіночі масонські організації (Жіноча ложа Франції та ін.).

З

Закриття ложі — керівництво Ордену може закрити ложу за несплату членських внесків, порушення Конституції чи інших правил.

Засідання ложі — масонські збори (регулярні й ситуативні). Бувають закриті (лише для масонів) й відкриті (за участю тих, хто не є масонами).

Заступники масонства — св. Іоанн Хреститель, св. Іоанн Богослов, св. Андрій, *Чотири коронованих*.

Захист — 1) один із обов'язків масона по відношенню до «братів»; 2) кожен «брат» має право на юридичний захист на випадок висунутих проти нього звинувачень.

Знаки масонські — 1) система опізнавальних жестів, частина ритуалу засідання лож; 2) зображення масонських символів, гербів.

I

Ієрархія масонська — існує поділ масонів за градусами (ступенями) посвяти й за офіцерськими посадами.

Ілюмінати — споріднений з масонством, але не масонський таємний Орден, заснований у Баварії (Німеччина) в 70-х роках XVIII ст. правником Адамом Вейсгауптом (1748—1830). Ставив за мету моральне вдосконалення людства. Переслідувався католицькою церквою, звинувачувався у підривної діяльності. 1784 р. був закритий.

Інаугурація (інсталяція) — урочисте відкриття ложі, церемонія посвячення в сан.

Ініціація — посвята. У кожній масонській ступені свій обряд посвяти.

Інсталяція — те саме, що й *інаугурація*.

Інструменти каменяра — символічні будівельні інструменти для морального самовдосконалення, «будівництва храму у власній душі» (молоток, кутник, різець, циркуль, висок, рівень, лінійка, кельма тощо).

K

Календар масонський — найчастіше точкою відліку років у масонів служить рік створення світу (4000 р. до Р. Х.), дата створення Другого Єрусалимського храму (530 р. до Р. Х.), рік освячення Соломонового храму (1000 р. до Р. Х.), дата заснування Ордену тамплієрів (1118 р. н. е.).

Кандидат — профан, підготовлений до вступу у масонство.

Карбонарії («вуглярі») — члени таємної політичної організації в Італії початку XIX ст. й у Франції у 20—30-х роках. XIX ст. Італійські

карбонарії боролися спершу проти французького, а пізніше — проти австрійського іга, за об'єднання країни; французькі — проти реставрованої династії Бурбонів. Використовували елементи масонської конспірації, ритуали та символіку.

Кімната (зал, кабінет) — приміщення у масонському храмі, куди допускаються профани.

Клуб — масонське об'єднання в межах Послуху на базі спільних інтересів, професійних занять тощо (філософський клуб, клуб масонів-журналістів, масонів-філателістів і т.д.).

Клятва масонська — добровільне зобов'язання «брата» зберігати «масонську таємницю», підкорятися масонській дисципліні.

Комунізм і масонство — влада комуністичної партії тяжіє до тоталітаризму, тому забороняє незалежні громадські організації, передусім — таємні. IV Конгрес Комінтерну (1922 р.) заборонив участь комуністів у діяльності масонських лож, тому на теренах СРСР масонство відродилося лише після краху комуністичного режиму.

Комунікація — низка масонських градусів, у які не посвячують, а лише повідомляють адептам про їх існування та символіку.

Конвент — те саме, що й *Асамблея*.

Конклав — збори тих, хто має вищі ступені посвяти.

Консервативне масонство — одна з назв англосаксонського регулярного масонства, надана за відмову від визнання й співробітництва з іншими масонськими системами.

Конституція — основний закон Масонського ордену. Першу Конституцію склав у 1723 р. Дж. Андерсен (її використовують також інші Ордени).

Кордон — елемент масонського вбрання: 1) нагрудна стрічка; 2) перев'язь, що її надягають через плече.

Королівське мистецтво — одна з назв масонства, походження якої точно не з'ясовано (походить від підтримки масонства королівськими родинами від царя Соломона).

Кореспонденція — листування лож, великої ложі, великого майстра, великих офіцерів. Зберігається в архіві.

Л

Ліберальне масонство — так називають Великий Схід Франції, Бельгії та інших Орденів, які зберігають цілковиту свободу совісті й допускають використання різних ритуалів. Його не визнає англо-саксонське консервативне масонство.

Ложа (ательє, майстерня) — основна, первісна ланка масонства. Засновується не менш як сімома «братами». Затверджується відповідним масонським центром, має свій статут, документ на право проведення масонських робіт. Масон не може існувати поза ложею.

Ложа дика — майстерня, не визнана масонським Послухом.

Ложа материнська — майстерня, від якої відпаросткувалися інші. Так само Орден, який породив Орден цієї ж системи в іншій країні, вважається стосовно неї материнським.

М

Майстер — третій («голубий») ступінь у масонстві.

Майстер стільця — те саме, що й *венераль* чи *високошановний майстер*.

Мальтійський орден — організація католицької церкви, створена у XII ст. з метою зміцнення та поширення католицизму. Кілька разів змінював своє місцеперебування: (Палестина, острів Кіпр (1291), острів Родос (поч. XIV ст.), з 1530 — острів Мальта. Адепти Ордену носять вбрання, що нагадує масонське, але не мають більше нічого спільного з масонством.

Мартинізм — теософська система французького містика XVIII ст. Л.-К. Сен-Мартена. Послідовник Сен-Мартена, Папюс, створив наприкінці XIX ст. у Франції Орден мартиністів, який існує й нині. До масонства відношення не має, однак українські масони називали себе мартиністами.

Масонознавство — наука, що вивчає історію, філософію, етику та символіку масонства.

Масонство оперативне — середньовічні гільдії (цехи) будівельників-каменярів. Майстри тримали в секреті свої ремісничі прийоми, користувалися паролями для упізнання один одного, проводили свої зібрання у «ложах», надавали допомогу своїм пристарілим колегам, вдовам, сиротам, дітям. Усе це пізніше запозичило *спекулятивне масонство*.

Масонство спекулятивне (споглядальне) — зародилося у XVII ст., а можливо, ще й раніше — у XV ст. Остаточо оформилось 1717 р. (утворення Великої ложі Лондона) та 1723 р. (поява Конституції Дж. Андерсона). Це — нинішнє масонство.

Мовчання — закон — той, хто прагнув посвячення у «масонські таємниці», мав спостерігати, роздумувати та мовчати. Більшість масонських ритуалів вимагають, щоб на завершення кожного засідання «брати» публічно повторювали клятву не розголошувати відкриті їм секрети масонського життя.

Мораль масонська — сукупність принципів, законів, правил поведінки масонів. Реалізовується в чеснотах, які повинен виробляти у собі «вільний каменярь».

Мораторій — тимчасове призупинення роботи ложі чи «брата» за рішенням керівних органів з правом її відновлення у майбутньому.

Н

Неофіт — недавно посвячений у масонство.

О

Обов'язки масонські — ряд обов'язків, що їх бере на себе масон, коли вступає до складу ложі. Серед них найважливіші: постійне моральне й інтелектуальне вдосконалення, терпимість та повага до «братів», збереження «масонської таємниці», благодіяння, сплата членських внесків.

Оратор (Ритор) — четверта офіцерська посада в ложі. Охоронець масонських законів. Єдиний у ложі, хто має перервати промову венерабля, якщо той порушує масонські правила і традиції.

Ордени парамасонські — організації, не визнані масонськими центрами або створені масонами для розваги своїх родичів.

Офіцерський (посадовий) склад ложі — майстерні: офіцери у складі венерабля, перший та другий стражі, оратор, секретар, скарбник, експерт, обрядоначальник та ін. Кожен офіцер має свої знаки, місце у ложі, може мати заступників. Функції офіцерів визначені в регламенті ложі. На офіцерських посадах перебувають, як правило, майстри.

П

Патріотизм — одна з масонських чеснот. Статути масонських Послужив потребують від adeptів любові та відданості своїй Вітчизні.

Підмайстер — другий «голубий» ступінь масонської посвяти.

Покарання масонські — зауваження за провини масону, призупинення його членства в ложі, виключення з Ордену.

Політика і масонство — масонам забороняється розглядати політичні питання на засіданнях лож, але дозволяється індивідуальне політичне життя (участь «братів» у роботі політичних партій, гуртків чи об'єднань).

Пороки масонства: основні — неuczтво, заздрість і фанатизм.

Послух — те саме, що й *орден, ритуал, федерація, система*.

Почесний член ложі — масон, який не є членом ложі, але робить їй певні послуги.

Пошукач (на мові масонів — *«профан, який шукає світла»*) — людина, що бажає вступити у масонську ложу. Орден приймає до своїх лав тих, хто сам бажає до них вступити, і тих, кого хоче бачити у своєму складі.

Присипляння (пригасання) — добровільне чи примусове відлучення масона чи ложі від активної роботи, тимчасове припинення з ними ділових зв'язків по масонській лінії.

Пробудження — повернення «приспаних» масона чи ложі до активної масонської діяльності.

Провінції — округи, в яких утворюються ложі, що об'єднуються у Великі провінційні ложі.

Протокол масонський — документ, що його веде Секретар Ложі, підписують Оратор, Секретар та Вельмишановний Майстер (Майстер Стільця). Важливе історичне джерело для дослідження масонства.

Профан — немасон.

Р

Радіація — виключення масонів із лож і масонства за певні провини і несплату внесків. Здійснюється шляхом голосування.

Реабілітація (реінтеграція) — відновлення в правах масона чи ложі (скасування радіації).

Регулярність — легітимність того чи іншого Ордену. Спільних критеріїв регулярності різні послухи не виробили.

Ритуал (послух, система) — порядок здійснення робіт у ложі. Нині існує понад 60 ритуалів. Найпоширеніші: Американський (Ритуал Йорк, Королівська Арка), що має 13 градусів посвяти, Давній і Прийнятий Шотландський (33 градуси), Виправлений Удосконалений Шотландський (4 символічних та 6 вищих градусів), Мемфіський-Мізраїмський (95 градусів), Ритуал Баварських Ілюмінатів (12 градусів посвяти).

Рівність — права усіх масонів, незалежно від їх походження, віросповідання, національної належності, віку, соціального статусу, ступеня посвяти тощо, рівні між собою.

Робота масонська — 1) участь в офіційних засіданнях ложі; 2) моральне самовдосконалення.

Регламент — статті, що регулюють адміністративну роботу масонства, його звичаї й порядки.

Регуляризація — перехід масона чи ложі з нерегулярного статусу в регулярний.

Регулярність — легітимність того чи іншого масонського Ордену.

Реєстр — 1) список членів ложі та її гостей; 2) список лож.

Розенкрейцери (рицарі троянди і хреста) — містичний Орден, дата виникнення якого невідома. Має 10 ступенів посвяти. Окремі масонські вищі градуси позначаються як розенкрейцерівські. Існує й сьогодні.

Розкол Ордену (Великий розкол масонства) — Розкол Ордену у 1877 р. на регулярне (консервативне) та ліберальне масонство. Викликаний рішенням Конвенту Великого Сходу Франції про цілковиту свободу совісті, тобто допуск у лави масонів й атеїстів.

Розкриття масонських таємниць — неприпустиме порушення принципів масонства, масонської клятви.

Ротарі-клуб — закрыта немасонська організація, заснована 1905 р. американським масоном Полем Гаррісом. Включає до свого складу відомих діячів науки, культури, політики тощо.

С

«**Сестра**» — титул жінки, посвяченої у жіночу чи змішану масонську ложу.

«**Сини світла**» — назва одного з давніх парамасонських Орденів у Палестині.

Справедливість — морально-етична категорія. В масонстві її символізує жіноча фігура із зав'язаними очима та вагами в руках.

Сфінкс — істота з тілом лева й людською головою, символ «масонської таємниці».

Схід — 1) символ мудрості, знань, народження світла; 2) частина ложі, де перебувають венерабль, оратор та секретар ложі, почесні гості та зберігається найважливіша масонська атрибутика.

Схід вічний — символ смерті; покидаючи цей світ, масон відходить «на Схід вічний».

Т

Таємниці масонські — один із способів відокремити світ масонів від світу «профанів» (немасонів). Існує декілька груп масонських таємниць: 1) таємниця належності до Ордену; 2) таємниця ритуалу; 3) таємниця рішень ложі чи Великої ложі. Нині дотримання масонських таємниць є чисто умовним.

Тампліери — заснований на початку XII ст. хрестоносцями у Єрусалимі духовно-рицарський Орден. 1307 р. французький король Філіп IV Красивий ліквідував його. Масони схильні виводити своє походження від нібито уцілілих тамплієрів, котрі знайшли собі притулок у Шотландії.

У

Універсалізм — одне з базових положень масонства. Означає не космополітизм чи універсалізм вільномулярства, а ліквідацію суперечностей між расами, народами, націями, релігіями, їх рівність.

Учень — перший «голубий» ступінь масонської посвяти.

Ф

Французька антимасонська ліга — заснована на початку XX ст. у Франції антимасонська організація. Перетворена у Національну лігу боротьби з масонством.

Х

Хірам Абіф — старозавітний будівничий Соломонового храму. В оперативному масонстві склалася легенда про Хірама, що увійшла до масонської ритуальної символіки.

Храм масонський — 1) будівля чи відповідно оздоблене приміщення, в якому відбуваються офіційні масонські засідання, зустрічі та церемонії; 2) внутрішній світ масона.

Ц

Церква і масонство — католицька церква спершу була основним ворогом масонства. Нині ж вона ставиться до нього прохолодно, але стримано. Православна церква також не горіла любов'ю, проте свої почуття до нього в офіційних документах демонструвала рідше.

Ч

Чесноти масонські — найбільш шановані людські якості: розсудливість, стриманість, справедливість, твердість, мужність, милосердя, добродійність, любов, надія, вірність, віра, розум, розуміння, мудрість, толерантність, мовчання, патріотизм, рішучість тощо.

Ш

Шотландські масони — згідно з поширеною легендою, уцілілі після розгрому їх Ордену тамплієри, які переховувалися у Шотландії. Від них, як вважають масони, й походить вільномулярство. До масонства у Шотландії відношення не мають.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Батенков Г. С. Масонские воспоминания // Вестник Европы. — 1872. — № 7. — С. 268–280.

Бebutov Д. Русское масонство XX века. (Глава из воспоминаний) // Николаевский Б. И. Русские масоны и революция. — М., 1990. — С. 125–147.

Белінг Д. «...Я був учасником масонської ложі в Києві...» // Генеза. — 1997. — № 1(5). — С. 142–149.

Братские увещевания к некоторым братьям свободным каменщикам. Писаны братом Садамом в Москве, в вольной типографии у И. Лопухина, с указанного дозволения. — М., 1784. — 171 с.

Веденеев Д. Листування між українськими та французькими масонами в добу визвольних змагань 1917–1920 // Розбудова держави. — 1996. — № 5. — С. 62–64.

Веселовский С. Б. Дневники 1915–1923, 1944 годов // Вопросы истории. — 2000. — № 2. — С. 89–117.

Влияние истинного свободного каменщичества на всеобщее благо государств, обнаруженное и доказанное из истинной цели его первоначального установления (основания). Карла Губерта Лобрейха фон Плуменка. Писано в конце XVIII века в опровержение сочинения Яна Мазура о терпимости свободнокаменщических сообществ, в особенное, в отношении к Вестфальскому миру. — М., 1826. — 211 с.

Войков В. Н. С царем и без царя. Воспоминания последнего дворцового коменданта государя императора Николая II. — М., 1995. — 431 с.

Воскресенский М. Історія масонства // Генеза. — 1998. — № 1–2. — С. 134–141.

Вступление в масонскую ложу. 1815. Рассказ А. П. Степанова. Сообщил П. А. Степанов // Русская старина. 1870. — Том 1. — № 1–6. — 227 с.

Гамалея С. Письма С. И. Г.: — В 2 частях, 3 книгах. — СПб. — 1873.

Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — 112 с.

Грушевський М. С. Автобіографія. — К., 1926. — 31 с. (або: Український історик. 1979. — № 1–4 (61–64). — С. 79–87; 1980. — № 1–4 (65–68). — С. 71–88; або: Історія України. — 1996. — № 1. — С. 8–10).

Грушевський М. С. Спомини // Київ — 1988. № 9. — С. 115–149; № 10. — С. 131–138; № 11. — С. 121–135; № 12. — С. 116–139; 1989. — № 8. — С. 103–154; № 9. — С. 108–149; № 10. — С. 122–158; № 11. — С. 113–155.

Два рескрипта о Н. И. Новикове. Рескрипты императрицы Екатерины II генералу Лопухину, 23 января и 11 февраля 1786 г. // Русская старина. — 1900. — № 8. — С. 298.

Документы масонов // Русский архив. — 1864. — № 1. — С. 93–104.

Донесение следственной комиссии об открытых в России тайных обществах. — Б.м., 1836. — 95 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). У 4-х ч. — Л., 1923.

Его императорскому величеству государю цесаревичу и великому князю Константину Павловичу, главнокомандующему польской армии. Донесение следственного комитета // Декабристы и тайные общества в России. — М., 1906. — С. 123–168.

Єремїїв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. — 1968. — № 1–4 (17–20). — С. 94–104.

Єфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. — 1995. — № 16 (197). — С. 5; № 17 (198). — С. 6.

22. Запись беседы с А. Я. Гальперном (Париж, 16–18 августа 1928 г.) // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 49–75.

Запись беседы с Е. П. Гегечкори (Брюссель, 7 августа 1928 г.) // Там же. — С. 76–81.

Запись беседы с В. Я. Гуревичем (Берлин, 10 мая 1930 г.) // Там же. — С. 101.

Запись беседы с Г. Аронсоном, разговор Г. Аронсона с В. Гуревичем // Там же. — С. 102–104.

Запись беседы с Т. А. Бакуниной (29 марта) // Там же. — С. 99.

Запись беседы с М. С. Маргулиесом // Там же. — С. 100.

Запись беседы с П. Н. Милюковым (Берлин, 8 января 1927 г.) // Там же. — С. 89–93.

Запись беседы с С. Соколовым (Берлин, январь 1927 г.) // Там же. — С. 94–98.

Запись беседы с Н. С. Чхеидзе (Марсель, 24–26 августа 1925 г.) // Там же. — С. 82–89.

Из дневника масона. 1775–1776 гг. — М., 1909. — 16 с.

Из масонских бумаг генерала А. А. Жеребцова // Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX веков. VI. — М., 1995. — С. 93–97, 446–448.

Из письма Е. Кусковой Н. В. Вольскому (Валентинову) // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 109–112.

Из следственных дел Н. В. Некрасова 1921, 1931 и 1939 годов // Вопросы истории. — 1998. — № 11–12. — С. 10–48.

Исповедь «нетипичного масона» // За рубежом. — 1989. — № 19. — С. 19.

Карманная книга для вольных каменщиков и для тех, кто не принадлежит к числу оных. — М., 1783. — 116 с.

Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. — М., 1996. — 512 с.

К истории масонства в России. Перевод с нем. неизданной рукописи Н. С. Ивоиной, рожденной Штиевской // Русская старина. — 1882. — Т. 35. — С. 533–560; Т. 36. — С. 61–76.

К истории масонства в России. Светлейшему князю Барклаю де Толли, генерал-фельдмаршалу русских войск, кавалеру первых степеней всех русских и многих иностранных Орденов рапорт // Русская старина. — 1907. — № 4. — С. 217–224; № 5. — С. 409–430.

Копия с подписанного императрицею Екатериной II указа П. В. Лопухину об осмотре больниц и школ, основанных в Москве типографским обществом Новикова (23 января 1786 г.) // Сб. Рус. историч. об.-ва. — СПб., 1880. — Т. 27. — С. 362–363.

Копия с подписанного императрицею Екатериной II указа Петру Васильевичу Лопухину о призвании Новикова в губернское правление и допросе (23 января 1786 г.) // Там же. — С. 363–364.

Ленинградские масоны и ОГПУ. Документы из архива КГБ СССР // Русское прошлое. — 1991. — № 1. — С. 252–259.

Лопухин И. В. Масонские труды: Духовные труды. Некоторые черты о внутренней Церкви. — М., 1997. — 152 с.

Магазин свободнокаменщический, содержащий в себе речи, говоренные на собраниях, разговоры и другие краткие писания, стихами и прозою. — М., 1784. — Т. 1. — 144 с.

Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. — 1966. — № 1–2 (9–10). — С. 73–81.

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. — 1973. — № 3–4 (39–40). — С. 99–112.

Масонские доклады Г. И. Газданова. Публикация А. И. Серкова // Новое литературное обозрение. — 1999. — № 5. — С. 174–185.

Масонские хоры. — Б.м., б.г. — 58 с.

Материалы к истории масонства в прежней русской армии // Русская старина. — 1907. — № 4–9.

Мельгунов С. П. На путях к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 года. — Париж, 1931. — 264 с.

Милуков П. Н. Воспоминания. — М., 1991. — 528 с.

Местр Ж. де. Санкт-Петербургские вечера // Независимая газета. — 1992. — 12 августа. — С. 5.

Набоков В. Д. Временное правительство (Воспоминания). — М., 1991. — 80 с.

Немировский А. И., Уколова В. И. Свет звезд, или Последний русский Розенкрейцер. — М., 1995. — 413 с.

Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Генеза. — 1996. — № 1 (4). — С. 149–160.

Новые документы по делу Новикова // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1868. — Т. 2. — С. 96–157.

О киевских масонах / Публ. Н. М. Затворницкого // Русский архив. — 1906. — Кн. 3.

Оберучев К. М. В дни революции. — Нью-Йорк, 1919. — 212 с.

Оберучев К. М. Воспоминания. В 2-х ч. — Нью-Йорк, 1930.

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. — К., 2006. — Т. IV. — С. 707.

Письма Лопухина к Сперанскому и Сперанского к Цейеру // Русская старина. — Т. 97. — С. 67–87, 289–314, 607–631.

Письма Н. И. Новикова. — СПб., 1994.

Письмо графа Иосифа де Местра к В. П. Ковалевскому // Русский архив, 1866. — С. 1492–1504.

Платонов О. А. Терновый венец России. Тайная история масонства. Документы и материалы. — М., 2000.

Подписанный императрицей Екатериной II указ графу Я. А. Брюсу с сообщением ему двух указов о допросе Новикова. 23 января 1786 г. // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1880. — Т. 27. — С. 263–376.

Полонська-Микола Василенко Н. Революція 1917: Спогади // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 119–128; 1989. — № 1–3 (101–103). — С. 106–113.

Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — 436 с.

Русский вольный каменщик. Бюллетень русских лож Д. и П. Ш. У. Великой ложи Франции. — Париж, 1946. — 23 с.

Русское политическое масонство 1906–1918 гг. (Документы из архива Гуверовского института войны, революции и мира) // История СССР. — 1989. — № 6. — С. 119–134; 1990. — № 1. — С. 139–154.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія. — 1995. — 443 с.

Собственноручная записка императрицы Екатерины II, вероятно, к Безбородко, по делу о Новикове. 1785 г. // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1880. — Т. 27. — С. 359.

Собственноручное письмо великого князя Павла Петровича к императрице Екатерине II с объяснением на относящийся к нему пасквиль по делу Новикова (Приложение к собственноручной записке Екатерины II) // Там же. — С. 398–399.

Соколовская Т. О. Тайная масонская инструкция шотландским мастерам (Начало XIX в.). Из материалов для истории русского масонства. — СПб., 1907. — 12 с.

Соколовская Т. О. Устав вольных каменщиков (XVIII–XIX вв.). Из материалов для истории русского масонства. — СПб., 1907. — 16 с.

Список с указа императрицы Екатерины II московскому губернатору Лопухину об опечатаній книг в типографии и книжной лавке Новикова // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1880. — Т. 27. — С. 364.

Список членам сов. и справ, ложи св. Георгия Победоносца на востоке Мобежа // Русский архив. — 1865. — С. 495–500.

Товарищи и птенцы Н. И. Новикова (их взаимная переписка) // Русская старина. — 1896. — № 1. — С. 321–365.

Уничтожение Великой масонской ложи «Астреи» в Санкт-Петербурге. — В 2-х ч. — СПб., 1835.

Уничтожение масонских лож в России в 1822 г. Вновь открытые секретные записки и донесения сенатора Е. А. Кушелева // Русская старина. — 1877. — № 1–4.

Чермак Л. К. Как я был масоном // Простор. — 1993. — № 3. — С. 138–142.

Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — Нью-Йорк, 1955. — 504 с.

Чикаленко Є. Щоденник. Документально-художнє видання. — У 2-х т. — К., 2004.

Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.). — Л., 1931. — 406 с.

Elkin. V. Attempts to Revive Freemasonry in Russia // The Slavonic and East European Review. Volume 44. — July 1966. — N 103. — P. 54–472.

Література

- Аврех А. Я.* Масоны и революция. — М., 1990. — 350 с.
- Амбелен Р.* Драмы и секреты истории: Пер. с фр. — М., 1992. — 304 с.
- Андреев А. Р.* Асасины, карбонарии, розенкрейцеры, масоны. — М., 2001. — 216 с.
- Андреев Д. А.* Русская периодическая печать начала XX века о масонстве // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 1992. — № 1. — С. 27–38.
- Андреев Д. А.* Эволюция политической доктрины русского масонства. 1906–1916 гг. // Там же. — 1993. — № 4. — С. 3–12.
- Андреоли М.* Церковь в политике масонства // За рубежом. — 1988. — № 10. — С. 14–15.
- Антошевский В. К.* Орден мартинистов. Его происхождение, цель, значение и краткий очерк его истории с предисловием доктора Папоса // Сандулов Ю. А. Тайный мир сатанистов. — СПб., 1997. — С. 116–137.
- Аржанухин С. В.* Образ человека по уставу вольных каменщиков (К истории масонства в России) // Философские науки — 1991. — № 11. — С. 167–173.
- Аржанухин С. В.* Русское масонство и межконфессиональные связи // На межконфессиональном перекрестке. — М., 1995. — С. 7–8.
- Аржанухин С. В.* Философские взгляды русского масонства. По материалам журнала «Магазин свободнокаменщический». — Екатеринбург, 1995.
- Аронсон Г.* Масоны в русской политике // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 148–172.
- Антонович М.* До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2 (45–46). — С. 91–99.
- Багдасарян В. Э.* «Теория заговора» в отечественной историографии второй половины XIX–XX вв. — М., 1999. — 515 с.
- Бакунина Т. А.* Знаменитые русские масоны. Вольные каменщики. — М., 1991. — 140 с.
- Барсков Я. Л.* Переписка московских масонов XVIII века. 1780–1792. — Пг., 1915. — 340 с.
- Башилов Б.* История русского масонства. Вып. 1–15. — М., 1992–1995.
- Байджент М., Ли Р., Линкольн Г.* Мессиянское наследие. — М., 2005. — 512 с.

Байджепт М., Ли Р. Храм и ложа. От тамплиеров до масонов. — М., 2003. — 362 с.

Бегун В. Я. Рассказы о «детях вдовы». — Минск, 1986. — 141 с.

Бегунов Ю. К. Тайные силы в истории России. — М., 2000. — 624 с.

Бейли Ф. Дух масонства. — М., 1999. — 176 с.

Берберова Н. Н. Люди и ложи. Русские масоны XX столетия. — Харьков, — М., 1997. — 400 с.

Бердяев М. Жозеф де Местр и масонство // Путь. Кн. 1. — М., 1992. — С. 527–530.

Білокінь С. Масони й Україна. Міркування з приводу проблеми й дочитної літератури // Пам'ятки України. — 2002. — № 2. — С. 180–207.

Бокова Т. М. Эпоха тайных обществ. Русские общественные объединения первой трети XIX века. — М., 2003. — 656 с.

Боровой А. Современное масонство на Западе // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 101–142.

Бостунич Г. Масонство и русская революция. — М., 1995. — 136 с.

Брачев В. С. Масоны и власть в России. — М., 2003. — 640 с.

Брачев В. С. Русское масонство XX века. — СПб., 2000. — 255 с.

Бурышкин П. Русское зарубежное масонство и советская власть // Родина. — 1993. — № 11. — С. 88–92.

Васютинский А. Французское масонство в XVIII веке // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 35–55.

Вебстер Н. Всемирная революция. Заговор против цивилизации. — К., 2001. — 290 с.

Ведьмин О. П. Масоны в России, 1730–1825 гг. — Кемерово, 1998. — 212 с.

Вернадский Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб., 1999. — 567 с.

Верстюк В. Династія // Панорама України. — 1996. — Т. 1. — С. 50–52.

Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 37–50.

Винниченко В. Відродження нації. У 3-х ч. — К.; Відень. — 1920.

Виноградов А. Е. Тайные битвы XX столетия. — М., 1999. — 461 с.

Вишняускас А. Вільні мулярі в Україні // Просвіта. — 1992. — Вип. 31/90. — С. 2.

Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В. Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. — К., 2001.

- Высочков Л. Николай I.* — М., 2003. — 693 с.
- Гайда Ф. А.* Либеральная оппозиция на пути к власти (1914 — февраль 1917 г.). — М., 2003. — 432 с.
- Галузинская В.* Вышли мы все из масонов // Киевские новости. — 1997. — 14 марта. — С. 8.
- Гекертон Ч. У.* Тайные общества всех веков и всех стран. — Ташкент, 1994. — 384 с.
- Гессен А.* «Во глубине сибирских руд...» Декабристы на каторге и в ссылке. — М., 1965. — 351 с.
- Гессен Ю. И.* Евреи в масонстве. Опыт исторического исследования. — СПб., 1903. — 60 с.
- Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX века // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 41–46.
- Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1995. — 192 с.
- Гузар Л.* Українські масони // Універсам. — 1994. — Січень–лютий. — С. 3–6.
- Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — 288 с.
- Дарол А.* Тайные общества. — М., 1998. — 301 с.
- Декабристи на Україні.* Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. У 2-х т. — К., 1926–1930.
- Декабристы и тайные общества в России.* — М., 1906. — 168 с.
- Державний Орден Святого Іоанн Іерусалимського, іменований Мальтійським в Росії. Орден Мартиністов. — М., 2001. — 115 с.
- Добролюбов Н.* Тайные общества XX века. — СПб., 1996. — 192 с.
- Думова Н. Г.* Павел Николаевич Милуков // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. — М., 1991. — С. 195–232.
- Єфремов С.* Масонство на Україні // Єфремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К., 2002. — С. 689–705.
- Замойский Л. П.* За фасадом масонского храма. — М., 1990. — 288 с.
- Зинухов А.* Этюды о масонстве // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 143–155.
- Зорин А. P.S.* к статье «Враг народа» (о книге Я. А. Гордина «Мистики и охранители») // Новое литературное обозрение. — 2000. — № 5. — С. 137–147.
- Зубков М. Ф.* История масонства в странах Центральной и Восточной Европы // Вопросы истории. — 1988. — № 12. — С. 127–133.

- Іванов В. Ф.* Православный мир и масонство // Православный мир и масонство. — Житомир, 1995. — С. 3–81.
- Іванов В. Ф.* Русская интеллигенция и масонство: от Петра Первого до наших дней. — М., 1997. — 540 с.
- История* франкмасонства. В 2-х т. — СПб., 1872.
- Йейтс Ф. А.* Джордано Бруно и герметическая традиция. — М., 2000. — 528 с.
- Йейтс Ф. А.* Розенкрейцерское просвещение. — М., 1999. — 496 с.
- Карнович Е. П.* Калиостро в Петербурге. — М., 1990. — 28 с.
- Карп С. Я.* Религиозная проблема в годы Французской буржуазной революции конца XVIII века (Церковная политика лидера Жиронды) // Вопросы истории. — 1987. — № 2. — С. 50–60.
- Карпачев С. П.* Масонская интеллигенция России конца XIX — начала XX века. — М., 1998. — 231 с.
- Карпачев С. П.* Российское масонство XVIII–XX вв. — М., 2000. — 71 с.
- Карпачев С. П.* Тайны масонских Орденов: Ритуалы «вольных каменщиков». — М., 2007. — 349 с.
- Катков Г. М.* Февральская революция. — Париж, 1984. — 431 с.
- Киселев Н. П.* Из истории русского розенкрейцерства. — СПб., 2005.
- Киясов Е. Е.* Масоны в век Просвещения. Становление интеллектуального феномена. — Саратов, 2006. — 483 с.
- Киясов Е. Е.* Масонство: мифы и реальность // Новая и новейшая история: Межвузовский сборник научных трудов. — Саратов, 1993. — С. 23–44.
- Климов Я.* Ядовитые рыбы. Сионисты и масоны в Японии. — М., 1992. — 39 с.
- Коваленко Л. А.* Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. — К., 1973. — 167 с.
- Козлов С.* 3 життя гуртків «Народної волі» на Роменщині (1878–1884) // За сто літ. Матеріали до громадського і літературного життя України XIX і на початку XX ст. — К., 1930. — Кн. 6. — С. 166–191.
- Кравців Б., Оглоблин О.* Масонство // Енциклопедія українознавства. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 1486–1488.
- Копиленко О. Л.* Повернення М.С. Грушевського. — К., 1991. — 48 с.
- Копиленко О.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — 183 с.

Краснобаев Б. И. Русская культура второй половины XVIII — начала XIX века. — М., 1983. — 224 с.

Крижановська О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII — на початку XX ст. — К., 1998. — 134 с.

Курбатов В. И. Тайное общество масонов. — М., 2007.

Ливчак В. Ф. О политической роли масонов во второй русской революции // Сборник научных трудов Свердловского юридического института. — 1977. — Вып. 56. — С. 135–141.

Лотарева Д. Д. Масонство в системе русской культуры второй половины XVIII — первой четверти XIX в. (Проблема контекстного изучения источников) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 1995. — № 6. — С. 37–47.

Лотарева Д. Д. Некоторые источниковедческие проблемы изучения масонской книжности в России в конце XVIII — первой половине XIX века // Мировосприятие и самосознание русского общества (XI–XX вв.). — М., 1994. — С. 142–163.

Макаров С. М. Шаманы, масоны, цирк. Сакральные истоки циркового искусства. — М., 2006. — 280 с.

Масонство в его прошлом и настоящем / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. В 2-х т. — М., 1991.

Масонство и масоны. Вып. 2. — М., 1997.

Масонство и русская литература XVIII — начала XIX вв. / Под ред. В. И. Сахарова. — М., 2000. — 272 с.

Масоны в России: вчера...сегодня...завтра? Сборник научных трудов. — М., 1999. — 156 с.

Масоны и Февральская революция 1917 года. — М., 2007. — 350 с.

Масонство и Французская революция // Русская старина. — 1906. — № 4–6. — С. 193–231.

Масоны в России // Русь. — 1993. — № 10. — С. 34–68.

Матвез А. Французская революция / Пер. с фр. — Ростов-на-Дону, 1995. — 576 с.

Мердер А. Крестьянин — «масон» // Киевская старина. — 1904. — № 2. — С. 51–52.

Міяковський В. Список осіб, причетних до справ про таємні товариства // Україна. — 1925. — № 6. — Кн. 15. — С. 68–71.

Минц И. И. Метаморфозы масонской легенды // История СССР. — 1980. — 14. — С. 119–122.

Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем / Пер. с итал. — М., 1989. — 304 с.

Мура Ж., Луве П. Сен-Жермен, бессмертный розенкрейцер. — М., 1999. — 203 с.

Найт К., Ломас Р. Второй мессия. Великая тайна масонов. — М., 2006.

Найт К., Ломас Р. Ключ Хирама. Фараоны, масоны и утерянные свитки Иисуса. — М., 2006. — 496 с.

Найт К., Ломас Р. Масонский Завет. Наследие Хирама. — М., 2006. — 544 с.

Николаевский Б. И. Русские масоны в начале XX века // Николаевский Б. И. Указ. соч. — С. 7–48.

Новиков В. Российское масонство: потаенная переключка веков // Общественные науки и современность. — 1994. — № 2. — С. 78–88.

Обичкина Е. Евангелие от Робеспьера // Наука и религия. — 1989. — № 8. — С. 8–16.

Оккультные силы России. Тайная война от Ивана Грозного до Николая Второго. — СПб., 1998. — 748 с.

Острецов В. Масонство, культура и русская история (Историко-критические очерки). — М., 1998. — 696 с.

Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии // Киевская старина. — 1905. — № 11. — С. 312–314.

Павловский И. Ф. Масонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 6. — Ч. 1. — Полтава, 1909. — С. 1–15.

Пероговский В. Масонские ложи в Житомире // Киевлянин. — 1879. — Ч. 27.

Перцев В. Немецкое масонство в XVIII веке // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 56–100.

Петрів Р. Масони, хто ж ви? — Івано-Франківськ, 1992. — 111 с.

Платонов О. А. Терновый венец России. Тайна беззакония: иудаизм и масонство против христианской цивилизации. — М., 1998. — 877 с.

Платонов О. А. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731–1996. — М., 1996. — 704 с.

Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — життя та наукова діяльність // Український історик. — 1966. — № 3–4 (11–12). — С. 41–51.

- Пушкарева И. М.* Георгий Евгениевич Львов // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. — М., 1991. — С. 153—194.
- Рибалка А., Синельников А.* Интервью с «масоном». Правда и легенды истории масонства. — М., 2005.
- Ридли Дж.* Фримасоны. — М., 2007.
- Робинсон Дж.* Масонство. Забытые тайны. — М., 2000.
- Розенталь И. С.* Масонство и попытки объединения политической оппозиции в России начала XX века // Вопросы истории. — 2000. — № 2. — С. 52—67.
- Русское масонство.* Материалы и исследования. — СПб., 1999.
- Рымаренко И.* Масоны в России: былое и думы // Компаньон. — 1996. — № 8. — С. 56—64.
- Савин А.* Жозеф де Местр. Очерк его политических идей // Вестник Европы. — 1900. — Кн. 2. — С. 715—745.
- Савченко В.* Україна масонська. — К., 2008. — 336 с.
- Сахаров В. И.* Иероглифы вольных каменщиков. Масонство и русская литература XVIII — начала XIX века. — М., 2000. — 216 с.
- Сахаров В. И.* Русское масонство в портретах. — М., 2004. — 512 с.
- Семевский В.* Декабристы-масоны // Минувшие годы. — 1908. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 1—50; Кн. 3. — С. 127—170; Кн. 5—6. — С. 379—443.
- Семевский В. И.* Политические и общественные идеи декабристов. — СПб., 1909. — XII, 696 с.
- Семенов С. И.* Эзотерические элементы в латиноамериканской и советской геральдике // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3. — С. 153—164.
- Серков А. И.* История русского масонства первой половины XIX века. — СПб., 2000. — 393 с.
- Серков А. И.* История русского масонства. 1845—1945. — СПб., 1997. — 480 с.
- Серков А. И.* История русского масонства после Второй мировой войны. — СПб., 1997. — 448 с.
- Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2-х т. — Харків, 1925. — Т. 1. — С. 93—102.
- Смит Д.* У истоков русской масонофобии // Образ врага. — М., 2005. — С. 80—101.
- Соколовская Т. О.* Русское масонство и его значение в истории общественного движения. — СПб., 1907. — 184 с.

- Солдатенко В. М. Грушевський та українська революція // Історія України. — 1996. — № 3. — С. 1–6.
- Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.
- Солдатенко В., Веденєєв Д. Українські масони в добу революції // Історія України. — 2001. — № 15 — квітень. — С. 1–3.
- Соловьєв О. Ф. Масонство в мировой политике XX века. — М., 1998. — 256 с.
- Соловьєв О. Ф. Масонство в России // Вопросы истории. — 1988. — № 10. — С. 3–25.
- Соловьєв О. Ф. Международно-правовая доктрина масонства. (К истории становления) // Московский журнал международного права. — 1995. — № 2. — С. 71–98.
- Соловьєв О. Ф. Предтечи масонства // Свободная мысль. — 1992. — № 7–8. — С. 82–104.
- Соловьєв О. Ф. Русские масоны. — М., 2006. — 540 с.
- Соловьєв О. Ф. Русское масонство. 1730–1917. — М., 1993. — 265 с.
- Сорокин Ю. А. Павел I и «вольные каменщики» // Вопросы истории. — 2005. — № 11. — С. 19–37.
- Стариков Н. 1917. Не революция, а спецоперация! — М., 2007. — 320 с.
- Старцев В. И. Российские масоны XX века // Вопросы истории. — 1989. — № 6. — С. 33–60.
- Тайные Ордена. Масоны. — Харьков, К., Ростов-на-Дону, 1997 — 471 с.
- Терлецкий В. И. Очерки, исследования и статьи по сектантству. Вып. 2. Масонство в его прошлом и настоящем. — Полтава, 1911. — 191 с.
- Ткаченко В. Вільні каменярі, або масони в Україні: чи допоможуть вони молодій незалежній державі // Україна. — 1992. — № 26. — С. 8–9.
- Толь С. Д. Ночные братья. Масонское действо. — М., 2000. — 374 с.
- Томенко М. Таємниця українського масонства // Молодь України. 1992. — 22 вересня. — С. 3.
- Уилмхерст У. Л. Масонское посвящение. — М., 2001. — 304 с.
- Уколова В. И. Под сенью Королевской арки // Морамарко М. Указ. соч. — С. 5–21.
- Уничтожение масонских лож в 1822 г. // Русская старина. — 1877. — Т. 18. — С. 645–661.
- Федоров В. А. Александр I // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 50–72.
- Харитонович Д. Масонство. — М., 2001. — 224 с.

Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 24–35.

Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века // Историки отвечают на вопросы. Вып. 2. — М., 1990. — С. 134–156.

Херасков И. Происхождение масонства и его развитие в Англии XVIII и XIX века // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 4–33.

Ходоровський М. До проблеми вивчення масонського руху в Україні XVIII ст. (Джерелознавчий аспект) // Рукописна та книжкова спадщина України. — 1998. — № 4. — С. 160–163.

Ходоровський М. Діяльність львівських реформаторів масонства та їх зв'язки з українськими просвітителами // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 5. — С. 31–40.

Ходоровський М. Історія масонського руху в Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 154–159.

Ходоровський М. Масонство і Україна (за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.): Історико-архівні нариси. — К., 2004. — 139 с.

Ходоровський М. Масонський рух в Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 13–23.

Черменский Е. Д. IV Государственная Дума и свержение царизма в России. — М., 1976. — 318 с.

Чудинов А. В. Масоны и Французская революция XVIII в.: дискуссия длиною в два столетия // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1. — С. 45–69.

Шелохаев В. В. Николай Виссарионович Некрасов // Вопросы истории. — 1998. — № 11–12. — С. 80–95.

Шустер Г. История тайных союзов. В 2-х т. — М., К., 1996.

Элиаде М. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения. — М., СПб., 1999. — 356 с.

Ютен С. Невидимые правители и тайные общества. — М., 1998. — 222 с.

Яковлев Н. Н. 1 августа 1914. — М., 1974. — 239 с.

Giertych J. Tysiaci lat historii polskiego narodu. — London, 1986. Tom 2.

Hass L. Ambicije, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. 1905–1928. — Warszawa, 1984. — 398 s.

Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji Lutowej 1917 r.) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. — 1981. — T. 17.

Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie. 1917–1921 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. — 1983. — T. 18. — S. 57–81.

Smith N. Political Freemasonry in Russia 1906–1918. A Discussion of the Sources // *The Russian Review. An American Quarterly Devoted to Russia Past and Present.* — April 1985. — P. 151–171.

Smith N. The role of Russian Freemasonry in the February Revolution: another scrap of Evidence // *Slavic Review* — December 1968. — Volume 27. — № 4. — P. 604–608.

Thory C. A. Acta latonorum oui chronoloque de l'histoire de la Franche Maçonnerie Française et étrangere. — Paris, 1815. — Volume 1.

Інформаційно-довідникові видання

Крижановська О. О. Історія масонства в Україні: Інформаційно-довідковий словник. — К., 1997. — 61 с.

Карпачев С. П. Путеводитель по масонским тайнам. — М., 2003. — 381 с.

Каталог масонских рукописей Московского Публичного и Румянцевского музеев. — М., 1900. — 50 с.

Лотарева Д. Д. Знаки масонских лож Российской империи. — М., 1994. — 120 с.

Платонов О. А. Исторический словарь российских масонов XVIII–XX веков. — М., 1996. — 128 с.

Пыпин А. Н. Хронологический указатель русских лож от первого введения масонства до запрещения его. 1731–1822. — СПб., 1873. — 44 с.

Серков А. И. Русское масонство. 1731–2000. Энциклопедический словарь. — М., 2001. — 1221 с.

Соколовская Т. О. Список офицеров русской армии, признавших свою принадлежность к масонству (1826. Из материалов для истории русского масонства). — СПб., 1907. — 69 с.

Соловьев О. Ф. Масонство. Словарь-справочник. — М., 2001. — 432 с.

Уайт А. Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств. — М., 2003. — 480 с.

Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. Интерпретация секретных учений, скрытых за ритуалами, аллегориями и мистериями всех времен. — СПб., 1994. — 792 с.

Черниотти А. Масонство. Тайная власть избранных. — М., 2008. — 128 с.

Hass L. Wolnomularsze Polscy w kraju i na świecie. 1821–1999. Słownik biograficzny. — Warszawa, 1999. — 660 s.

РАДИМО ВІДВІДАТИ

Хоча масони цуралися публічності, багато хто з них подбали про те, щоб залишити для нащадків пам'ять про своє вільномулярство чи своєрідним способом прославити його. Тому ще й нині, в непоодиноких містах України можна подибати архітектурні пам'ятки, декоровані елементами масонської символіки, скажімо, зображеннями циркуля та кутника, «всевидючого ока» тощо. За різних обставин особисті речі тих масонів, що були видатними людьми свого часу, а іноді навіть масонські документи трапляються серед експонатів історико-краєзнавчих музеїв. Зустріч із ними не обмежується пізнавальною цінністю, а й додає емоційного запалу.

Пам'ять про масонство України другої половини XVIII–XIX ст. найкраще зберегла Одеса — місто не лише артистів, художників, письменників, а й «вільних мулярів». Передусім це стосується багатой експозиції Одеського історико-краєзнавчого музею (у «будинку Новікова» на Гаванній, 4), що відкрив свої двері першим відвідувачам навесні 1856 р.

У Одеському історико-краєзнавчому музеї відображено життя та діяльність першого градоначальника Одеси (з 1803 р.) герцога-масона Армана Емануїла де Рішельє (1766–1822) — двоюрідного племінника ушавленого французького кардинала Армана Жана дю Плессі Рішельє (1586–1642). Цей іменитий масон посприяв перетворенню Одеси на великий торговий порт, подбав про благоустрій міста (саме завдяки любові до білої акації це дерево не лише стало одним з найпоширеніших у місті, а й перетворилося на його символ). У музеї є портрет Рішельє, літографія художника К. Боссолі, на якій зображено дачу герцога 30-х рр. XIX ст., розташовану в районі Водяної балки. Одесити і гості міста мають можливість милуватися пам'ятником Рішельє, що його виконав у класичному стилі у 20-х рр. XIX ст. петербурзький скульптор І. Мартос.

Музейна експозиція розповідає про одеські масонські ложі, засновані на початку XIX ст. іноземцями-емігрантами, передусім про засновану 1817 р. французами «майстерню» «Понт Евксинський» («гостинне (Чорне) море»). Великим майстром цієї ложі був виходець із французьких дворян, градоначальник Одеси, генерал-губернатор Новоросійського краю (Херсонська, Катеринославська й Таврійська губернії) (з 1815 р.), член верховного суду у справі декабристів, генерал інфантерії, граф Олександр Федорович Лонжерон (1763–1831). Ця ложа нараховувала близько 70 членів. До неї, зокрема, належали також ад'ютанти Лонжерона, Вегелін та Мейє, декабрист, князь Сергій Волконський, директор одеської комерційної гімназії М. Деревський, професор заснованого у 1817 р. Рішельєвського ліцею — розсадника одеської масонерії — І. Дубрович, генерал-губернатор Новоросійського краю у 1822–1823 рр., голова Піклувального комітету про

іноземних поселенців у регіоні Іван Миколайович Інзов (1768–1845) (в музеї виставлена його шпага з піхвами й надписом «За хоробрість», грамота французького короля Людовіка XVIII про нагородження Інзова орденом Почесного легіону з характерним формулюванням: «За гуманне ставлення до військовополонених»).

Серед експонатів Одеського історико-краєзнавчого музею є такі, що стосуються перебування в Одесі у різні роки декабристів П. Пестеля (організатор та голова Південного товариства), братів Й. та О. Поджіо, М. Орлова, С. та М. Муравйових-Апостолів, В. та М. Раєвських, М. Луніна та ін.

Тим, хто цікавиться історією таємних організацій в Україні, радимо відвідати також одеський музей «Філікі Етерія» («Дружне товариство»), який з 1979 р. був відділом історико-краєзнавчого музею міста, а у вересні 1994 р., коли одесити святкували 200-річчя свого міста, перебрався до будинку Філії Грецького Фонду Культури (*Червоний провулок, 20*) — так би мовити, на свою історичну батьківщину. Експозиція цього музею розповідає про діяльність у Одесі грецької колонії до жовтня 1917 р. та таємного товариства «Філікі Етерія», заснованого грецькими емігрантами для підготовки повстання проти турецького панування у Греції.

Non multum, sed multa (не багато, але багато що) розповідає про масонський рух в Україні другої половини XVIII – 70-х років XIX ст. виставлена на окремому стенді експозиція Національного музею Історії України у Києві (*вул. Володимирська, 2*). Це особиста вогнепальна зброя (два ударно-кремінні пістолети) С. Муравйова-Апостола, масонська грамота, видана 1819 р. у Варшаві М. Булгаріну, грамота масонської ложі, видана 1870 р. київському купцю К. Пономарьову (вона — то зайве свідчення діяльності масонських «майстерень» в Україні після їх заборони у 1822 та 1826 роках), масонська символіка (знаки, фартух, на якому зображені череп та кістки, шпага).

Додаткову інформацію про масонство Івана Котляревського можна почерпнути з експозиції Полтавського музею-садиби поета (*м. Полтава, пл. Соборна, 3, чи «Іванова гора»*) та Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського (*Первомайський пров., 18*).

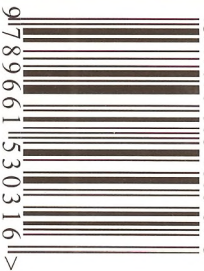
На жаль, діяльність «політичного масонства» початку XX ст. в українських музеях не відображена. Скажімо, в Одеському історико-краєзнавчому музеї, Київському та Львівському музеях Михайла Сергійовича Грушевського наявні документальні свідчення діяльності провідників Центральної Ради, проте її масонська сторінка відсутня. З цього приводу можна лише висловити жаль, адже вона певною мірою відображає рівень політичної та духовної культури українського народу в один із доленосних періодів його історії.

НАШ

Інформаційно-
аналітична агенція

ЧАС

ISBN 978-966-1530-31-6

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Оксана Крижановська

Поява, склад та організаційна структура

МАСОНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ